

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद

(Metaphysics-ism For Universal Being)

(ज्ञानाचा, वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने, श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवाचा सर्वप्रकारे विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' होय. जगातील सर्व धर्मधुरिण ऋषी आणि संतपरंपरेने, सनातनपणे, आपापल्या परीने, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून ज्ञानाचा, कर्मात्मकतेने विनियोग करण्याचा, आपल्या व्यवहारातून प्रबोध केला आहे. श्री संत ज्ञानेश्वर यांचे 'पसायदान' ही 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या वैचारिक व्यूहाची संहिता आहे. वैश्विक मानवी जीवनाच्या एकात्म सारणीसाठी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूमिकाच श्रेयस्कर होय.)

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद (तात्त्विक / वैचारिक)

Loknista Adhyatmavad

Philosophical-Discussion

लेखक डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, प्लॉट नं. ९, समर्थनगर, पाईपलाईन रोड,

श्रीराम चौक, अहमदनगर ४१४००३

दूरध्वनी (०२४१) २४२४१६७, मो. ९८८१५००९४२

© सौ. उषा सहस्रबुद्धे

प्रकाशक

प्र.आ. २०१३

श्री संत ज्ञानेश्वरमाऊली

आणि

श्रद्धा, भक्ती, ज्ञान

आणि निष्कामकर्म

परंपरेस

सहजीवनातील समृद्ध अनुभूती

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ लिहिणारे डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे चिंतनशील लेखक आहेत. चिंतनशीलता हा त्यांचा स्वभाव आहे. एखाद्या विषयावर लेखन सुरू असेल तर त्या विषयाच्या सतत चिंतनात ते गढून गेलेले मी अनुभवले आहे. लोकसाहित्य, संतसाहित्य आणि साहित्यसमीक्षा हे त्यांच्या सतत अभ्यास व चिंतनाचे विषय असतात.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हे त्यांचे संशोधनात्मक, चिंतनात्मक असे पहिलेच पुस्तक नाही. त्यांचे संशोधनात्मक, चिंतनात्मक, समीक्षात्मक अनेक ग्रंथ आजपर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत. 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्याविचार', 'लोकसाहित्यविचार', 'लोकबंध', 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती', 'लोकसाहित्याचा अन्वयार्थ', 'लोकसाहित्याच्या अभ्यासातील चकवे आणि उतारे', 'लोकबंधात्मक चिकित्सा', 'प्रस्तावना स्वरूप आणि संकल्पना', 'समीक्षा प्रयोजन आणि कार्य' आणि 'लोकी अलौकिक तुकाराम' असे ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यातील 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' या ग्रंथास कांची कामकोटी पीठाच्या श्रीमद् जगद्गुरु शंकराचार्य यांचेकडून विद्वत पुरस्काराने गौरविण्यात आले. तसेच 'लोकबंध' या ग्रंथास लोकसाहित्य संशोधन मंडळाचा संशोधन पुरस्कार प्राप्त झाला. 'अगस्त्य' कादंबरी, 'अगस्त्य महात्म्य' उपासना पोथी

यासह अन्य लेखनातील तत्त्वज्ञान प्रसूतीकरणाबद्दल - महाराष्ट्र साहित्य परिषद - पुणेचे श्रेष्ठता पारितोषिक प्राप्त झाले. त्याचप्रमाणे विखे पाटील फाँडेशनचा साहित्यसेवा पुरस्कार प्राप्त झाला.

लोकसाहित्य, समीक्षात्मक, संशोधनात्मक अशा लेखनाबरोबरच त्यांचे कथा, कादंबरी, कविता, एकांकिका, नाटक अशा सर्व प्रकारात ललित लेखन विपुल प्रमाणात प्रसिद्ध झाले आहे. 'नारद' ही पौराणिक कादंबरीही प्रसिद्धीच्या मार्गावर आहे. त्यांची चिंतनशीलता ललित साहित्यातही मी अनुभवली आहे.

कोणत्याही विषयावरील लेखन सुरू असताना नेहमीच आमची चर्चा होते. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे लेखन सुरू असताना, अवती-भोवतीच्या सर्व गोष्टींशी, आपल्या व्यवहाराशी, वर्तनाशी अध्यात्माचा संबंध आहे हे जाणवते. चर्चेच्या वेळी मी अंतर्मुख होऊन चर्चेचा अनुभव घेण्याचा प्रयत्न करत असे. प्रत्यक्षात त्याचे मला आकलन किती झाले; किती आवाका आला हे मी सांगू शकत नसले तरी हे चिंतन आजवरच्या चिंतनापेक्षा व्यापक आणि वेगळे असल्याचे मात्र नक्कीच जाणवत होते. या चिंतनावर परिसंवाद घ्यावयाचे ठरविले ही तर अभिनवच गोष्ट आहे, असे मला वाटले. निरनिराळ्या विद्वानांचे आलेले अभिप्राय पाहण्यास मी उत्सुक झाले होते.

त्यांच्या लेखनातून विश्वात्मक मानवाची एकात्मता, राष्ट्रीय जाणीव आणि सर्वाविषयी सहानुभूती प्रकट होत असते आणि तोच त्यांच्या चिंतनाचा आणि लेखनाचा गाभा आहे असे मला सतत जाणवते. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा ग्रंथ ह्याच जाणिवेतून प्रकटला असावा, असे मला वाटते.

त्यांच्या ह्या वैविध्यपूर्ण आणि चिंतनशील साहित्यलेखन प्रसंगी त्यांच्या सहवासात माझा काळ अतिशय समृद्ध जाणिवेने भारलेला असतो हे मात्र नक्की.

सौ. उषा सहस्रबुद्धे

अनुक्रमणिका

- १) भूमिका
- २) उल्लेख पहिला : लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद
- ३) उल्लेख दुसरा : लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा प्राचीनतम आविष्कार :
दैवतकथा - दैवतकथाशास्त्र
- ४) उल्लेख तिसरा : गूढाद्भूत अनुभूतींची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा
- ५) उल्लेख चवथा : लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा कृषीजीवनातील विनियोग
- ६) उल्लेख पाचवा : विद्या, कला, संस्कृतीची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा
- ७) उल्लेख सहावा : मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विनियोग
- ८) उल्लेख सातवा : लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी धर्मदृष्टी
- ९) उल्लेख आठवा : लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची 'विचार संहिता'
- १०) उल्लेख नववा : 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या ग्रंथावरील लिखित परिसंवाद

i)	अध्यात्माचा एक नवा आयाम	पद्मश्री डॉ. यू. म. पठाण	vii)	अखिल प्राणीमात्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या व कल्याणाच्या मूळ स्रोताकडे व चिरंतनत्वाकडे पाहण्याची चिंतनगर्भ नवी दृष्टी	प्रा.डॉ. माहेश्वरी गावित आदिवासी साहित्य व संस्कृती - अभ्यासक, संशोधक
ii)	विश्वकल्याणाची व लोकसेवेची धारणा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' - भारतीय अध्यात्मविद्या	श्री स्वामी गोविंददेव गिरी महाराज(श्री किशोरजी व्यास)	viii)	ध्यानयोगाला सेवायोगाने पूर्णत्व- लोकनिष्ठ अध्यात्म	फादर फान्सिस दिब्रिटो ज्येष्ठ तत्वज्ञ
iii)	अनुभव त्रिपुटीचा आग्रह धरणारा ग्रंथ	श्री. गोपाळ अवटी (व सौ. उत्तरा अवटी) सहाय्यक संचालक, सी.बी.एस. आकाशवाणी मुंबई	ix)	मानवी जीवन निसर्गतः अपरिहार्य संघनिष्ठ जीवन आहे या सूत्रानुसार 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ग्रंथाचे चिंतन नवसमाज निर्मितीस उपयुक्त	महामंडलेश्वर डॉ. रामकृष्णदास लहवितकर प्रमुख व प्राध्यापक संत तुकाराम महाराज अध्यासन पुणे विद्यापीठ, पुणे
iv)	ईश्वराच्या सगुण आणि निर्गुण अस्तित्वाच्या साधनापद्धतीचा इतिहास - 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद'	सोपानराव देशमुख (एस. झेड. देशमुख) चार्टर्ड अकौंटंट माजी अध्यक्ष, पतितपावन संघटना	x)	अध्यात्माच्या क्षेत्रात एक नवे पाऊल	प्रो. मुसा अली बागवान भारती विद्यापीठ, पुणे
v)	The Book 'Loknith Adhyatmavad' suggests- It is time- Relooking At The Definition of Health	Anagha Ghosh (Psychiatrist) Director, Shodhana, Consultancy	xi)	'अध्यात्म' हे लोकांसाठीच !	ह.भ.प. अशोकानंद महाराज कर्डिले
vi)	व्यक्तिगत पातळीवरील सर्वोच्च अनुभव 'अध्यात्म', लोकनिष्ठ बनविण्याचा प्रयत्न फारसा मान्य होण्यासारखा दिसत नाही	डॉ. रावसाहेब कसबे प्राध्यापक व प्रमुख भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब अंबेडकर अध्यासन पुणे विद्यापीठ, पुणे	xii)	प्रत्येक अस्तित्त्वाने निरपेक्षप्रेम व सहानुभूती या सर्वात्मक भावनेने कार्यरत व्हावे हे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे सूत्र	फा. डॉ. नेल्सन फलकाव, एस.डी.बी. सेलेसियन इन्स्टिट्यूट ऑफ फिलॉसॉफी, नाशिक

xiii) नैतिक जीवनाची परिणती अध्यात्मिक अनुभूतीत झाली पाहिजे	डॉ. मुहम्मद आजम सूफी तत्त्वज्ञ
xiv) तत्त्वज्ञान आणि लोकसाहित्य या क्षेत्रांत मोलाची भर घालणारा अभिनव विचारव्यूह लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद	प्रा.डॉ. दिनकर कुलकर्णी लोकसाहित्यविशारद
xv) हेगेल आणि मार्क्स या द्वंद्वावर मात करून त्याच्या पुढे जाण्याचा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा पर्याय महत्त्वाचा	प्रा.डॉ. सदानंद मोरे तत्त्वज्ञान विभाग पुणे विद्यापीठ, पुणे

११) उल्लेख दहावा : उपसंहार तथा परिसंवादावरील समारोप भाष्य

* * *

भूमिका

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ हे शब्द, तत्त्वज्ञान अभ्यासक्षेत्रात, एकत्रितपणे विचारात घेताना अपरिचित, नवीन अथवा ज्ञानशाखेला कदाचित धक्का देणारे वाटतील. असा एक वेगळा पारिभाषिक शब्द तयार करून तत्त्वज्ञान क्षेत्रात काही वेगळे अथवा नवे सांगण्याचा हेतू मनात ठेवून; स्वतःचे पांडित्य प्रदर्शन करण्याचा मानसही नाही. ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवि, कलावंत, समाजधुरीण यांच्या ज्ञानात्मक वर्तनसारणी मंडनाकडे लक्ष वेधले जावे हा या विषयमांडणी मागील हेतू आहे. ‘लोक’चे स्थैर्य, समाधान, कल्याण आणि जीवनानंद हे समूहजीवनातील लक्ष्य असावे आणि ते साधण्यासाठी आपल्या ज्ञानसंवेदनेचे उपयोजन दैनंदिन लोकव्यवहारात होऊन; लक्ष्य साधले जावे; असे चिंतन, मार्गदर्शन आणि वर्तन सर्वच लोकधुरीण करतात; असा आपला सर्वांचा अनुभव आहे. निरपेक्षप्रेम आणि सहानुभूती या सर्वात्मक भावनेने लोकधुरिणांचे हे कार्य सुरू असते. याला अपवाद नाही; याकडे लक्ष वेधले जावे; हा मात्र हेतू आहे. चराचराच्या कल्याणाचा विचार लोकधुरीण करतात. याचे कारण त्यांची ज्ञानमय अवस्था हे असते. या लोकधुरिणांना ‘ब्रह्म’च्या अस्तित्वाचे, नित्यतेचे, मूलकारणात्मकतेचे, स्वसंवेद्यतेचे, चैतन्यमयतेचे, सर्वात्मकतेचे आणि सर्वसमावेशकतेचे ज्ञान झालेले असते. ‘लोक’ हा या ‘ब्रह्म’चा

‘अधि+आत्मन्’ स्वरूपातील नित्य स्वरूपाचा आविष्कार आहे. या अध्यात्म आविष्काराचे अनुभवन; पंचभौतिक तत्त्वांच्या आणि त्यांच्या विविध प्राणिमात्र व वस्तुमात्रांच्या आविष्कार रूपात, सर्वांना संवेदित होत असते. हे लोकधुरिणांच्या ठिकाणी घडलेल्या ज्ञानमयतेचे स्वरूप असते. हेच सर्वअस्तित्वांचे ‘स्व’ स्वरूप आहे; याची जाणीव या ज्ञान्यांना असते. म्हणूनच चराचराविषयीची अपार करुणा, हा ‘ब्रह्म’ स्वभाव त्यांच्या ठिकाणी स्फुरलेला असतो. खरेतर हा सर्वच अस्तित्व रूपांचा स्वभाव आहे; हे ज्ञान्यांना संवेदित असते. हीच संवेदना सर्वांच्या ठिकाणी अर्थात ‘लोक’चे ठिकाणी प्रकटावी अशी सहानुभूती या लोकधुरिणांच्या ठिकाणी असते. याकरिता लोकांप्रती अलौकिक न होता, लोकनिष्ठेने ते सर्वात्मकसंवेदना प्रकटविण्यासाठी कार्यरत होतात. असे प्रत्येक अस्तित्वाने कार्यरत व्हावे हे उद्दिष्ट असते. म्हणजेच त्यांच्या ठिकाणी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची प्रेरणा झालेली असते. याच जाणीवेने ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ असे पारिभाषिक शब्द योजून चर्चा करण्याचे ठरविले. 'Metaphysics-ism for Universal being' असे या परिभाषेचे इंग्रजीत वर्णन करता येईल. ज्ञानाचा, वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय.

१) ‘ब्रह्म’चे अनुभवन म्हणजे ‘अध्यात्म’; हा व्यक्तिगत पातळीवर आणि समूहगत पातळीवर चराचराने अनुभवण्याचा विषय आहे. कारण तेच चराचर मात्राचे वास्तव अस्तित्व आहे. ‘एकोहं बहुस्यां प्रजायेय’ असे या अनुभवाचे स्वरूप आहे. असे असले तरी प्रजायेय या प्रक्रियेने चराचराला देहरूप आणि देहवासनाही प्राप्त झाल्या. चराचराचे जीवन द्विविध झाले. आत्मलक्षी आणि देहलक्षी आत्मस्वभावाने अध्यात्मअनुभवन घडते तर देहस्वभावाने पृथगात्म अस्तित्वाचा अनुभव येऊ लागतो. देहस्वभावाने अनुभवन हे भ्रामक असले तरी अस्तित्वाच्या

दृष्टीने मर्त्यतेपर्यंत ते सत्य वाटते. अविनाशित्वाचा अनुभव भ्रामक वाटू लागतो. त्यातूनच ‘जीव’चे पृथक देहस्वाभाविक भोगणे सुरू होते. ‘जीव’ अध्यात्मप्रवण झाला; तरच त्याला अध्यात्म अनुभवून अर्थात ‘ब्रह्म’ अनुभवन घडून; तो सुखी, समाधानी होऊन; नित्यतेचा, सर्वात्मकतेचा ज्ञानमय अनुभव घेऊ शकेल. याचसाठी लोकधुरिणांचा आटापिटा असतो. ‘अध्यात्म’विषयक विविध अनुभव, मते, तत्त्वे, धर्म, पंथ, मार्ग, वादविवाद, विशेषतः द्वैत, अद्वैत वाद, एकेश्वर – अनेकेश्वर वाद, विविध नीतीशास्त्रे, स्मृतिग्रंथ, बोधग्रंथ आदींचे मंडन झाले. ‘एकं सत विप्रा बहुधां वदन्ति।’ असे या मंडनाचे स्वरूप असले तरी; मंडनकर्त्यांनी आणि अनुयायांनी तत्त्वज्ञान सत्यतेविषयी आणि मार्गश्रेष्ठतेविषयी टोकाचा वितंड माजविलेला अनुभवास येतो. देहभावना आणि आत्मभावना यांची सांगड घालून जीवमात्रांचे जीवन अधिक केवलानंदलक्ष्यी व्हावे, हाच सर्व धुरिणांचा प्रयत्न असल्याचे जाणवते, हेही तेव्हादेच सत्य होय. परंतु कर्मकांड, रुढीग्रस्तता, मिथ्यावितंड यामुळे भेदमूलकता निर्माण होऊन; जीवन सर्वात्मक सहानुभूतीलाच पारखे होते. हे घडण्याची वारंवारिता मानवी इतिहासात खूप मोठी आहे. याचकरिता ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ असा वैचारिक व्यूह विचारात घेऊन; या सर्व मतभिन्नतेतील भेदमूलकतेपलिकडे जाऊन; त्या मतांमधील सर्वव्यापकता सर्वासमोर आणणे आवश्यक वाटते.

२) मानवाचे निसर्गावलंबी आणि साधनावलंबीजीवन हे अध्यात्मप्रवण असावे. त्याच भावनेने देव आणि दैव यांच्या धारणा विचारात घ्याव्यात. गावगाडा, न्यायव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, व्यवहार आणि अर्थव्यवस्था, पर्यावरण व्यवस्थापन या व अशा मानवी जीवनाचे व्यवस्थापन करणाऱ्या कुटुंबसंस्थेपासून सर्व संस्थांच्या संचालनाला स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी’ भूमिकेचा आधार असणे जीवन सुलभता आणि केवलानंद यादृष्टीने अतिमहत्त्वाचे आहे. पोथीनिष्ठा, रुढीग्रस्तता ह्या गोष्टीही तात्कालिक लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी

भूमिकेतूनच निर्माण झालेल्या असतात. प्राप्त स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने कर्मठ अंधपणाच्या जोखडातून बाहेर पडून विचार करण्यास, प्रवृत्त व्हावे यासाठी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचे' मंडन आवश्यक आहे.

३) विज्ञाननिष्ठेने साधनावलंबित्व वाढू नये तसेच मानवी जीवनाला यांत्रिकताही येऊ नये. जीवमात्र, निसर्ग, पर्यावरण यांशी माणसाचे जैविक आणि अध्यात्मिक नाते आहे; याची सतत आठवण राहावी. कारण अवधी पंचभौतिक अस्तित्वे; सृष्टी आणि अवकाशस्थ अस्तित्वे; ही 'ब्रह्म' या मूलकारणातून आविष्कृत झालेली असून ती एकात्म आहेत; हे अध्यात्मिक अनुभवून सतत अनुभवता यावे; याचे भान 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिके'ने येऊ शकेल असा विश्वास वाटतो. त्याकरिताच 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिके'ची चर्चा केली आहे.

४) कोणत्याही तत्त्वप्रणालीचे खंडन करणे हा या भूमिकेचा हेतू नाही. ही भूमिका समजावून घेताना 'अध्यात्म' म्हणजे नेमके काय हे लेखकाला कळलेच नाही; येथपर्यंत विविध मते पुढे येणे गृहितच आहे, सर्व तत्त्वप्रणाली मते, मार्ग, धर्मग्रंथ यांच्या आधाराने सर्व लोकधुरीण मूलतोगत्वा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' पुरस्कृत करूनच मार्गदर्शन करित असतात.

२६ सप्टेंबर १८९३ या दिवशी सर्वधर्मपरिषदेत केलेल्या एका भाषणात स्वामी विवेकानंद म्हणतात, "हिंदूधर्माचे दोन भाग आहेत. पहिला धर्मकांड व दुसरा ज्ञानकांड. ज्ञानकांडांचे अध्ययन विशेषतः संन्यासीच करत असतात. ज्ञानकांडात जातिभेद नाही. अतिउच्च वर्णातील व्यक्तींना जसा संन्यास घेण्याचा अधिकार आहे, तसाच तो हीनवर्णातील व्यक्तींनाही आहे. संन्यास घेतल्यानंतर दोघेही समान होऊन जातात. जातिभेद ही केवळ सामाजिक व्यवस्था आहे. खऱ्या धर्मात त्याला स्थान नाही. शाक्यमुनी (भगवान गौतमबुद्ध) संन्यासी होते. वेदांमध्ये जी सारी सत्ये दडलेली होती, ती त्यांच्या उदार हृदयामुळे जगातील सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहोचू शकली. जगामध्ये संघटितपणे धर्मप्रचाराचा

पायंडा त्यांनीच पाडला." स्वामी विवेकानंदांचे हे विचार धर्म म्हणविणाऱ्या सर्व प्रणालींच्या संदर्भात विचारात घेणे आवश्यक वाटते. लोकधुरीण, ज्ञानी नेहमीच सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी ज्ञानात्मकतेने, समाजव्यवस्था आणि कर्म घडावे यासाठी प्रयत्न करित असतात. समाजव्यवस्था आणि व्यवहार यामध्ये माणसाच्या कर्मशीलतेला अध्यात्मध्येय प्रदान करण्याची ती प्रक्रिया असते.

वैयक्तिक पातळीवर तप, योगसाधना आणि मोक्षप्राप्ती या मार्गाने जाणारेही एक प्रकारे सर्वात्मक 'ब्रह्म'ज्ञानाचेच भोक्ते असतात. मानवी जीवन हे निसर्गतःच अपरिहार्यपणे संघनिष्ठ जीवन आहे. 'लोक'चे अस्तित्व मानून लोकधारणात्मकतेने जगण्याचा म्हणजेच लोकबंधात्मकतेने (विष्णूतत्त्वाने) जगण्याचा प्रयत्न करित असतात. लोकधुरीण एकप्रकारे विष्णूतत्त्वाने अर्थात 'लोकबंध'चे स्वरूपात कार्यरत असतात म्हणूनच त्यांच्या वर्तनातील, मार्गदर्शनातील 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूमिका सर्वांनी समजून घेतली; तर अंधता, वितंड आणि पाखांड विचार नाहिसे होतील आणि सहानुभूतीपूर्वक निष्काम कर्मयोगी पुरुषार्थ जागवला जाईल यासाठी हा प्रयत्न.

उल्लेख पहिला लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद

‘अध्यात्म’ म्हणजे काय ? ‘अध्यात्म’ नावाची काही वस्तु मानली ; तर मानवी जीवनाशी तिचा काय संबंध ? हे मानवाला सतत त्रस्त करणारे सनातन प्रश्न आहेत. मानवी जीवनव्यवहार सुरू असताना या प्रश्नांची चर्चा एका बाजूला सुरू असते. कळतनकळत या चर्चेचा प्रभाव जीवनव्यवहारावर अनादिकाळापासून पडत आला आहे. ‘अध्यात्म’ हे मानवी जीवनाचे ‘हेतू’, ‘साधन’, ‘फल’, ‘कारण’ अशा कोणत्या पदी आहे ? ‘अध्यात्म’ ही अंधश्रद्धा आहे का ? ‘अध्यात्म’ आणि तथाकथित ‘धर्म’ यांचा संबंध कोणता ? संस्कृती, समाज, व्यवहार आणि न्याय यांशी ‘अध्यात्म’ कोणत्या प्रकारे संबंधित आहे ? असे प्रश्न अनुषंगाने विचारले जातात. या सर्व प्रश्नांची स्पष्टीकरणे, या सर्व प्रश्नांविषयी चर्चा, चिंतन, ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, संत, चिंतक, कवी, साहित्यिक, कलावंत आणि धर्मनिर्माते, धर्मसंस्थापक, धर्मगुरू, धर्मप्रसारक, महंत यांनी वेळोवेळी केली आहे ; त्याविषयी ग्रंथसंपदाही उदंड आहे. मते, प्रवाह, मार्ग, संप्रदाय यांचीही संख्या खूप आहे. तरीसुद्धा मानवी वास्तव जीवनाशी, विज्ञाननिष्ठ जीवनसारणीशी ‘अध्यात्म’ संबंधित असू शकत नाही ; असे मानणारांचा वर्ग मोठा आहे.

वास्तविक दृश्य, ज्ञात असलेले विश्व आणि सृष्टी तसेच अज्ञात असलेले विश्व आणि सृष्टी हे ‘अध्यात्म’ या तत्त्वाचेच प्रकटीकरण आहे ; हे कळूनही, जाणीवपूर्वक विसरण्याचे अपविज्ञान किंवा तर्कदृष्टबुद्धी आपण, अर्थात माणूस कुरवाळतो आहे. हे त्याचे अज्ञाननिष्ठ कुरवाळणे दूर सारले जावून ; ज्ञाननिष्ठ अध्यात्म अनुभूती माणसाला घडावी, त्यातच त्याचे सार्थक आहे ; हे सांगण्यासाठी व माणसाकडून तसे प्रत्यक्ष वर्तन घडविण्यासाठी ; सर्व समाजधुरिणांचा प्रयत्न अनादिकालापासून सुरू आहे. धर्म, शास्त्रे, कला, साहित्य आणि न्याय या सर्वांच्या सहाय्याने ‘अध्यात्म’ सर्वगत व्हावे आणि मानसिक व सर्व प्रकारचे मानवी जीवन ‘अध्यात्म’निष्ठ व्हावे याकरिताच धुरिणांचा, ज्ञानी पुरुषांचा अट्टाहास असतो यासाठीच, मध्ययुगीन संतांचेच नव्हे ; तर सार्वकालिक संस्कृतीप्रेरकांचे प्रयत्न घडत आले आहेत. त्यांच्या प्रयत्नांचा गाभा, त्यांच्या प्रयत्नांचे मूल्य ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ हेच असते. साहित्याची आणि कलांची सौंदर्यवत्ता अर्थात आनंदवत्ता, शास्त्रांची मूल्यवत्ता या ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी प्रस्तुती’करणात दडलेली आहे. या ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ वैचारिक व्यूहाची चर्चा आपण येथे करित आहोत. हा वैचारिक व्यूहही सनातन आहे.

१) अध्यात्म :- ‘अध्यात्म’ हा शब्द भारतीय विचारपरंपरेतील आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेमध्ये सर्व उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान साररूपाने आले आहे. ‘अध्यात्म’ ही संकल्पना गीतेत स्पष्टपणे मांडली आहे. त्याच संकल्पनेचा स्वीकार करणे अपरिहार्य आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेत ‘अध्यात्म’ म्हणजे काय याचे स्पष्ट उत्तर गीतेच्या आठव्या अध्यायात आले आहे-
श्री अर्जुनांनी श्री भगवान श्रीकृष्णांना प्रश्न विचारला
‘अर्जुन उवाच-

किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।

अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥’ (गीता८-१)

प्रश्नाचे थेट उत्तर श्री भगवंतांनी दिले आहे- श्री भगवानुवाच-

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्म उच्यते।

भूतभावो भद्वकरो विसर्गः कर्मसञ्ज्ञितः ॥३॥ (गीता- ८-३)

ते ब्रह्म काय आहे? अध्यात्म काय आहे? कर्म काय आहे? अधिभूत शब्दाने काय सांगितले आहे? आणि अधिदैव कशाला म्हणतात? हे महान अनुभवांच्या परिपाकातून उमटलेल्या; सृष्टीच्या आरंभबिंदूपासूनच्या चिंतनातून श्रवलेल्या अध्यात्मशास्त्रातील संकल्पनांविषयीचे; सनातन प्रश्न अर्जुनाने विचारले; आणि शास्त्रांचा अनुभव प्रत्यक्ष प्रकटविणाऱ्या श्रीकृष्णाने या प्रश्नांना तेव्हाच्याच सूत्रबद्ध नेमकेपणाने उत्तरे दिली; ती अशी- परम अक्षरतत्त्व (परम अविनाशी) 'ब्रह्म' आहे. आपले स्वरूप अर्थात जीवात्मा (भूतमात्रातील, चेतना, जिवंतपणा, स्वयंस्फुरण) 'अध्यात्म' नावाने ओळखला जातो. तसेच भूतांचे नाव उत्पन्न करणारा जो त्याग (वर्तन) आहे तो 'कर्म' नावाने संबोधला जातो. पुढील प्रश्नांच्या उत्तरात भगवंतांनी सांगितले; उत्पत्ति-विनाश असलेले सर्व पदार्थ अधिभूत आहेत. हिरण्यमय पुरुष अधिदैव आहे आणि शरीरात भगवंत हेच अंतर्दामी म्हणजे 'अध्यात्म' रूपाने अधियज्ञ आहेत.

१.१ या प्रश्नोत्तरांतील 'अध्यात्म' स्पष्ट करतांना श्री संत ज्ञानेश्वर प्रवचन करतात-

मग म्हणितलें सर्वेश्वरें । जे आकारी इथे खोंकरे । कोंदलें असत न खिरे । कवणे कोळी ॥१५॥ एन्हवी सपूरपण तयाचे पहावें । तरि शून्यचि नव्हे स्वभावे । परि गगनाचेनि पालवें । गाळूनि घेतलें ॥१६॥ जें ऐसें ही परि विरुणें । इथे विज्ञानाचिये खोळे । हाळवळेंही न गळे । ते परब्रह्म ॥१७॥ आणि आकाराचेनि जाळेपणें । जन्मधर्मातिं नेणे । आकारलोपीं निमणें । नाही काहीं ॥१८॥ ऐशिया आपुलियाची सहजस्थिती । जया ब्रह्माची नित्यता असती । तया नाम सुभद्रापती । अध्यात्म गा ॥१९॥ मग गगनीं जेविं निर्मळें । नेणों कैचीं एके वेळे । उठती घनपटळें

१८ । लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद

। नानावणे ॥२०॥ तैसें अमूर्ती तिये विशुद्धे । महदादि भूतभेदें ब्रह्मांडाचे बांधे । हेचि लागती ॥२१॥ पै निर्विकल्पाचिये बरडी । कीं आदिसंकल्पाची फुटे विरूढी । आणि तें सर्वेचि मोडोनि ये ढोंढी । ब्रह्मगोळकांची ॥२२॥ तया एकैकाचे भीतरीं पाहिजे । तंव बीजाचाचि भरिला देखिजे । मार्जी होतिया जातियां नेणिजे । लेख जीवा ॥२३॥ मग तया गोळकांचे अशांश । प्रसवती आदिसंकल्प असमसहास । हे असो ऐसी बहुवस । सृष्टि वाढे ॥२४॥ परि दुजेनविण एकळा । परब्रह्मचि संचला । अनेकत्वाचा आला । पूर जैसा ॥२५॥ तैसे समविषमत्व नेणों कैचें । वायाचि चराचर रचे । पाहाता प्रसवतिया योनींचे । लक्ष दिसती ॥२६॥ म्हणूनि कर्ता मुद्दल न दिसे । आणि शेखीं कारणही कांहीं नसे । माजी कार्यचि आपैसें । वाढों लागे ॥२७॥ ऐसा करितेनवीण गोचरू । अव्यक्तीं हा आकारू । निपजे जो व्यापारू । तया नाम कर्म ॥२९॥

फुटक्या देहादी आकारात भरले असताही कधीच गळत नाही. शून्य आहे असे वाटले तरी शून्य नसून; आकाशातून गाळून घेतल्याप्रमाणे अत्यंत सूक्ष्म आहे. असे असूनही प्रपंच वस्त्रातून गळत नाही ते 'ब्रह्म' होय. देहादी आकाराचा जन्म झाल्याने जे जन्माचा विकार जाणत नाही आणि आकाराचा नाश झाल्याने जे कधीही नाश पावत नाही असे जे 'ब्रह्म' आहे. त्या ब्रह्माच्या अखंडत्वाची अनुभूती म्हणजे 'अध्यात्म' होय. निर्मळ आकाशात रंगमेघांची एकदम दिसणाऱ्या प्रावरणाप्रमाणे पंचमहाभूतांच्या प्रकारभेदाने ब्रह्मांडाचे आकार उत्पन्न व्हावयास लागतात. 'एकोहं बहुस्यां प्रजायेय' असा संकल्परूप अंकुर फुटतो. त्याप्रमाणे त्या 'ब्रह्माचे' आकार बहरून येतात. मात्र ही सर्व रूपे; एक-एक ब्रह्मांडाच्या आत पाहिले तर; ती ब्रह्मरूप बीजाने भरलेली म्हणजेच 'अध्यात्म' तत्त्वाने भरलेली दिसतात. अनंत, अगणित भूत मात्रात तेच 'अध्यात्म' बीजात्मकतेने असते. तेच अध्यात्माचे आणि आकाराचे दृश्य अस्तित्त्व होय. भूतमात्रांच्या उत्पत्ति, स्थिती, लय या प्रचलनात अतिसूक्ष्म अर्थात शून्य रूपात हेच अध्यात्म असूनही ते जाणवत नाही. 'ब्रह्म' अर्थात

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद । १९

‘अध्यात्म’ हाच कर्ता असूनही कर्त्यावाचून आणि कारणावाचून निराकार अधिष्ठानभूत परब्रम्हाचे ठिकाणी प्रत्यक्षाला विषय होणारा हा विश्वाकार व्यापार निर्माण होतो, त्याला ‘कर्म’ असे नांव आहे.

१.२ - ‘ब्रह्म’ या अस्तित्वाचे अखंडत्व म्हणजे ‘ब्रह्म’ या अस्तित्वाची सहज स्थिती होय. हेच जाणवणाऱ्या सर्व ब्रह्मांडाचे हे मूळ कारण होय. त्या मूळ कारणालाच ‘अध्यात्म’ असे म्हणतात. हे ‘अध्यात्म’ माणसाला, सर्वभूतमात्रांमध्ये स्वयंस्फुरणासारखे, चेतना स्वरूपात असल्याचे जाणवते. विकारात जाणवूनही ते निर्विकार असते. मात्र त्याच्या जाणविण्यानेच त्या अविकारित्वाला अस्तित्व प्राप्त झाल्याचा अनुभव करता येतो.

‘ब्रह्म’ चे आकारात जाणवणारे अस्तित्व म्हणजे ‘अध्यात्म’ होय. अन्यत्र, श्री संत ज्ञानेश्वरांनी या अस्तित्त्वरूपाला ‘परतत्त्व’ असे म्हटले आहे. ‘ब्रह्म’ हेच एकमेव सत्य आहे. म्हणजेच ब्रह्मांडातील ‘अध्यात्म’ हे एकच सत्य अस्तित्व आहे. वैदिक दर्शनशास्त्रांची महती सांगतांना; पु. य. देशपांडे ‘अनुभवामृतरसरहस्य ग्रंथात लिहितात, ‘जग, जीवन व जगदीश्वर या तीनच प्रमेयांचा व त्यांच्यातील परस्परसंबंधांचा मूलगामी व यथार्थ ज्ञान - निकषानुगामी विचार करणारे जे शास्त्र त्याचें नांव अध्यात्मशास्त्र अथवा अध्यात्मविद्या : ही विद्या इतर सर्व क्षेत्रातील संशोधनाला विश्वात्मक यथार्थता प्राप्त करून देण्यासाठी अधिष्ठानभूत अशी आहे.’ ‘अध्यात्म’ या वस्तुला ज्ञानाच्या कक्षेत आणताना ते लिहितात, ‘अदृश्य जीवाणूपासून तो मानवापर्यंत, अशी एकही वस्तु या विश्वांत नाही की, जी विश्वातील अन्य वस्तुंशी वा घटनांशी प्रकृतिगत असा परस्परसंबंध नाही.’ हा परस्पर संबंध केवळ ‘अध्यात्म’ सर्व वस्तुमात्रांत असल्यामुळे सापेक्षित झालेला असतो. वेदांताविषयी सांगताना ते वेदान्ताला ‘अनध्यस्त विवर्त’ असा विचार मांडून एक प्रकारे ‘अध्यात्म’चे वर्णन करतात, ‘अभिन्ने सति, अपररूपत्वे सति, प्रीतिमात्रत्वात् अधिष्ठान अनिवर्त्यम् अनध्यस्तविवर्तलक्षणम्’. ते

म्हणतात, ‘सच्चिदानंद स्वरूप असलेला तो परमात्मा, (ब्रह्म), तो स्वतः आपल्या मूळ स्वरूपामध्ये, स्थितीमध्ये कुठल्याही प्रकारची विकृति न येऊ देता आविष्कृत’ होण्याचा स्वभाव हे त्या ‘ब्रह्म’ रूपाचे ‘अध्यात्म’ रूप होय. योगी अरविदांनीही सामान्यतः असेच स्पष्टीकरण केले आहे-

१.३ 'The Riddle of This World' या पुस्तकातील; याच मथळ्याखालील लेखात श्री. अरविंदो लिहितात, 'All spiritual experience affirms that there is a permanent above the transience of this manifested world we live in and this limited consciousness in whose narrow borders we grope and struggle and that its characters are infinitely, self-existence, freedom, about light, absolute Beauty.' याच पुस्तकातील 'THE INTERMEDIATE ZONE' या लेखात श्री. अरविंदो सांगतात. "The fundamental difference is in the teaching that there is a dynamic divine Truth (the supermind) and that into the present world of ignorance that Truth can descend, create a new Truth consciousness and divinise Life. The yogas go regard all dynamic existence as Ignorance, Illusion or Lila; when you enter the static and immutable Divine, Truth, they say, you pass out of cosmic existence.'

१.४ - रवींद्रनाथांचे गूढ सर्वात्मक चैतन्याचा अनुभव घेणे, स्वामी विवेकानंदांचे भूतमात्रात ‘अध्यात्म’ अनुभवाने अनुभवित होऊन सर्व क्षेत्रात सेवारत होणे, आणि डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन यांनी लिहिलेली ‘हिंदू व्ह्यू ऑफ लाईफ’, ‘माय चर्च फॉर ट्रूथ’ हे ग्रंथ. ‘अध्यात्म’ स्वरूपाचे जगतातील ‘ब्रह्म’ अनुभूतीचा विचार मांडून स्पष्टीकरणपूर्वक गीतेमधील ‘अध्यात्म’ स्वरूपाचे समर्थन करतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा समग्र विचार ‘ब्रह्म’तत्त्वाच्या ‘अध्यात्म’ संचाराची सर्वात्मक ‘सम’ अनुभूतीचा परिपाक आहे. त्यांचा संघर्ष ‘अध्यात्मिक’

स्वरूपाचा आहे. महात्मा ज्योतिराव फुल्यांच्या सार्वजनिक सत्यधर्मातून 'अध्यात्म' म्हणजे सार्वत्रिक 'सम' चैतन्य अस्तित्त्व अनुभूतीचाच प्रत्यय होय. आदर्श सत्यनिष्ठ समाजरचनेचा ध्यास. हा याच विचाराचा परिपाक होय. अलिकडील काळात स्वामी विज्ञानानंदांनी आनंदापर्यंत किंवा अध्यात्म अनुभूतीपर्यंत विज्ञाननिष्ठेने, वैज्ञानिक प्रयोगसिद्धतेने सर्वांना घेऊन जाण्याचा मार्ग अनुसरणे हा 'अध्यात्म' अनुभूतीचाच विज्ञानयोग मार्ग होय. मराठी तत्त्वज्ञान महाकोशात; शीख मतानुसार 'ब्रह्म' हे एकमेवाद्वितीय आहे; हे 'ब्रह्म' म्हणजेच सत्य होय. ते स्रष्टा असून त्याच्या ठिकाणी भय व वैर यांचा अंशही नाही. ते अविनाशी, अज्ञात व स्वयंभू आहे. ते सच्चिदानंद असून सर्वव्यापी आहे, सर्वशक्तिमानव सर्वज्ञ आहे; ते अन्तर्व्यापी तसेच विश्वातीत किंवा अपार आहे; असे विवेचन केले आहे. 'अध्यात्म' असे अन्तर्व्यापी तसेच विश्वातीत असल्याची जाणीव हीच 'अध्यात्म' संवेदना मानता येते. ख्रिश्चन धर्माप्रमाणे माणसाला तारणारे 'सत्य' ख्रिस्तामध्ये झालेल्या ईश्वराच्या आविष्काररूपाने पूर्णतया उपलब्ध झाले आहे असे सांगितले आहे. अर्थात 'अध्यात्म' स्वरूपाची उकल ईश्वराच्या आविष्काराने झाली असे मत व्यक्त केले आहे. जैन मत आन्तरिक अध्यात्मिक साधनेवर भर देतो. त्यांच्या मते 'अध्यात्म' म्हणजे आपल्यात प्रकटलेले 'चैतन्य' किंवा 'ब्रह्म' होय. मुस्लिम प्रणालीमध्ये; 'विश्वस्वामीने जो संबंध सृष्टीचा निर्माणकर्ता आणि मालक व शासकही आहे, त्याच्या अनंत व असीम राज्यातील या विभागात जिला पृथ्वी म्हणतात, मानवाला निर्माण केले आहे. त्याला जाणण्याच्या, विचार करण्याच्या व समजून घेण्याच्या शक्ती दिल्या आहेत.' या मूलभूत गोष्टींकडे दिव्य 'कुरआन' लक्ष वेधते; असे 'इस्लामिक मराठी पब्लिकेशन'ने प्रसिद्ध केले आहे. यातील, 'मानवाला निर्माण केले आणि 'त्याला' जाणण्याच्या, विचार करण्याच्या व समजावून घेण्याच्या शक्ती दिल्या, येथेच या प्राप्त शक्ती म्हणजेच 'अध्यात्म' असल्याची जाणीव व्यक्त केली आहे.

१.५ - 'ब्रह्म' आणि 'अध्यात्म' यांविषयी सगुणभक्तीचा प्रकर्ष करताना श्री संत तुकारामांकडून घडलेली चर्चा कृष्णार्जुन संवादाचे आपसुकच स्पष्टीकरण करते. 'अवघे ब्रह्मरूप रिता नाही ठाव। प्रतिमा तो देव कैसा नव्हे।।' 'परब्रह्म' सर्वांसाठी जाणवणे हेच 'अध्यात्म' असे श्री तुकाराम स्पष्ट करतात. 'अनंत ब्रह्मांडे । एकें रोमी ऐसें धेंडें ।। असे म्हणून मूलकारण 'ब्रह्म' हे अनेक ब्रह्मांडाचे जनिते असून; त्या अनंत ब्रह्मांडाचे प्रतिपालन तेच, 'विशेष' होऊन करते; हेच स्पष्ट केले आहे. 'परब्रह्म' आणि ब्रह्मांडातील त्या 'परब्रह्म'ची अनुभूती येथे स्पष्ट केली आहे. हीच अनुभूती 'अनंत ब्रह्मांडे' उदरी । हरि हा बालक नंदाघरी ।। या अभंगोक्तीतून स्पष्ट होते. श्रीसंत ज्ञानेश्वर ते तुकाराम या परंपरेने कृष्णार्जुन संवादाचा अर्थ सर्वसामान्यांसाठी सुलभ करून सांगितला.

'आनंदाचे डोही आनंद तरंग । आनंदचि अंग आनंदाचे ।।' या अद्वैतानुभूतीतून तुकाराम 'ब्रह्म' आणि 'अध्यात्म' सहज स्पष्ट करतात. 'पुरुष' अर्थात 'अध्यात्म' या 'ब्रह्म' स्थितीतून पंचभौतिक ब्रह्मांड निर्मिती झाली आहे. तो 'पुरुष' 'पांचातत्त्वांचा जनित सकल सत्तानायक' असल्याचे वर्णन तुकाराम करतात. त्यांच्या या सत्तेची ही अनुभूती म्हणजे 'अध्यात्म' होय.

१.६ - 'क्रिटिक ऑफ प्युअर रीझन' या ग्रंथात इमॅन्युअल कांट यांनी सौंदर्यतत्त्वाची चर्चा केली आहे. 'अध्यात्म' संकल्पनेशी ती जवळपास जुळणारी आहे. 'ब्रह्म' आणि 'अध्यात्म' या संदर्भात त्यांनी मांडलेला विचार असा- 'काल, अवकाश व कार्यकारणभावादी अनुभवपूर्व (a priori) कोटी (अवस्था) (categories) व ऐंद्रिय घटकांची सामग्री (sensory manifold) यांच्या सहकार्याने इंद्रियगोचर सृष्टी (Phenomenal World) निर्माण होते. या कोटीपासून काढलेल्या नियमांनी ती पूर्णपणे नियमित झालेली असते.' रा. भा. पाटणकरांनी दिलेल्या कांटच्या या विवेचनातून काल, अवकाश व कार्यकारणभावादी अनुभवपूर्व कोटीचे अस्तित्त्व हे 'ब्रह्म' अस्तित्त्व मानता येईल. त्या अवस्थेची

अनुभूती येणे ही गोष्ट 'अध्यात्म' या अवस्थेमुळे घडते असे म्हणता येईल. 'अध्यात्म' म्हणजे 'सौंदर्यानुभव' असे त्यांचे म्हणणे दिसते. सौंदर्यानुभवाचे स्वरूप हे अध्यात्मअनुभूतीचेच वर्णन करणारे आहे. असे म्हणता येते. सौंदर्यानुभवाची चार अंगे कांटने सांगितली ती अशी-

1) Taste is the faculty of estimating an object or a mode of representation by means of a delight or aversion apart from any interest. The object of such a delight is called beautiful. (निरपेक्ष आल्हादाचा विषय सुंदर म्हणून ओळखला जातो.)

2) The beautiful is that which apart from concepts, is represented as the object of a universal delight. (सुंदर वस्तू हा सार्वत्रिक आनंदाचा विषय असते.) 3) Beauty is the form of finality (purposiveness) in an object, so far as perceived in it apart from the representation of an end. (सौंदर्य म्हणजे हेतुरहित हेतुपूर्णता - अर्थात हेतुपूर्णतेचा आकार) 4) The beautiful is that which apart from concept is cognized as object of necessary delight. (संकल्पनारहित आनंदाचा विषय म्हणजे सौंदर्य)

अध्यात्माचा अनुभव असा निरपेक्ष, सार्वत्रिक, हेतुरहित, परिपूर्ण आणि संकल्पनारहित असतो. यालाच निखळ आनंद, सोलीव सुख, केवळ आनंद, परमानंद असे म्हणता येईल. हा आनंद हेच 'सत्य' होय; म्हणूनच 'सत् चित आनंद' अशी अनुभवत्रिपुटी देणारी अवस्था म्हणजे 'अध्यात्म' होय. 'ब्रह्म' 'सत् चित आनंद', स्वरूप असल्याचा निर्वाळा देणारी चेतनामय अवस्था प्रकटविणारे ते 'अध्यात्म' होय. चिद्विलासवाद्यांनी कांटचा सिद्धांत स्वीकारण्याचे कारणच मुळात या सिद्धांताची सार्वत्रिक अनुभूती होय.

१.७ - लौकिकतावादी विचारवंतांचा अंतिम ध्यास हा केवळ आनंद किंवा ज्ञान हाच असतो. हे लक्षात घेतले तर अंततो गत्वा सर्व तत्त्वज्ञ 'अध्यात्म' संवेदनेचाच विचार करतात असे दिसून येते. प्लेटो,

ऑरिस्टॉटल, युंग, फ्राईड, मार्क्स, तेन या व अशा जगद्विख्यात विचार व विज्ञान प्रसूती करणाऱ्यांना देखील; माणूस 'अध्यात्म' या वस्तूचा, अस्तित्वाचा भोक्ता असल्याचे जाणवले होते. विविध विज्ञानक्षेत्रांमध्ये सर्वोच्च कामगिरी करणाऱ्या शास्त्रज्ञांचे संशोधन 'त्या' गूढ अस्तित्वाच्या दिशेने झेपावते आहे; याचा अर्थच असा की मूल कारण व त्या मूल कारणाचा अनुभूत होणारा विलास सर्वांना जाणवतो आहे. नास्तिक भावनेचा विचारही आस्तिक भावनेतून होत असतो. हे सर्व ध्यानी घेतले तर; 'ब्रह्म' तत्त्वाचे अनुभूत होणारे अखंड अस्तित्वरूप म्हणजे 'अध्यात्म' अशी अध्यात्माची अगदी सुटसुटीत मात्र ढोबळ व्याख्या करता येईल. 'ब्रह्म' आणि 'अध्यात्म' ह्या दोन गोष्टी नसून 'ब्रह्म' हे केवळ ज्ञान आहे तर 'अध्यात्म' हे पंचभौतिक ज्ञानप्रक्रियेत अखंड अनुभूत होणारे आविष्काररूप 'ब्रह्म' होय.

१.८ - 'ब्रह्म' हे 'बृह' अर्थात व्यापकातिव्यापक संकल्पन आहे. 'ब्रह्म' हे मूलकारण मानण्याचा प्रयत्न केला असला; तरी त्याचे स्वयंस्फुरित स्वसंवेद्य असे अस्तित्व असल्याचेच मानवी ज्ञानक्षेत आले आहे. चैतन्यमयता आणि स्वयंस्फुरितता, स्वसंवेद्यता आणि समावेशकता हे या 'ब्रह्म' अस्तित्वाचे गुण संवेदित होत आहेत. हे 'ब्रह्म' चे अनुभवन म्हणजे 'अध्यात्म' होय. अधि+आत्मन् या उपसर्गघटित अवस्थेमुळे अधि या उपसर्गाने मूळ, सर्वोच्च, व्यापक कारणाचे संदेशन होते. अधि+आत्मन् म्हणजे मूळ आत्मन किंवा मूळ आत्मतत्त्व असा बोध होतो असे वाटते. तथापि 'ब्रह्म' या अवस्थेचे ते चैतन्यमयी अनुभवन आहे. ते मूळ किंवा नंतरचे ते व्यापक किंवा अंशात्मक असे काही नाही. तेच बृह आणि तेच सूक्ष्मही आहे. असे विवेचन तत्त्ववेत्त्यांनी केलेले दिसते. उपनिषदातील 'भूमन' या अतिव्यापकत्वदर्शक शब्दातील व्यापकता आणि 'आत्मानम् आधिकृत्य' यातील प्रस्फुटितता या दोन्ही गोष्टींची प्रतिती अध्यात्माच्या ठिकाणी आहे. म्हणूनच 'ब्रह्म' आणि 'अध्यात्म' हे पर्यायी शब्द आहेत, असे

प्रतिपादन घडत जाते. 'ब्रह्म' हे अस्तित्व ब्रह्मांडाच्या अस्तित्वात 'अध्यात्म' रूपाने पंचभौतिकांना संवेदित होते हे खरे. इंग्रजीतील Metaphysics या नावाने अध्यात्मशास्त्राचे बोधन केले आहे. ज्ञात ब्रह्मांडातील मानवमात्रास अध्यात्माचे संवेदन होते असे तत्त्ववेत्त्यांनी गृहितक स्वीकारले आहे. हे 'अध्यात्म' सर्वव्यापक आहे अर्थात ब्रह्मांडातील वस्तुमात्रात आणि जीवमात्रात ते संवेदित होते; असे ज्ञान मानवाला झाले आहे. असा मानवाचा दावा आहे.

या अध्यात्माचं अस्तित्व म्हणजे जीवमात्रामध्ये जाणवणारे जिवंतपण किंवा 'आत्मन् (सोल soul) अनुभवन 'चैतन्य'(आयडिया idea) किंवा (स्पिरीट spirit) सत्य किंवा (ट्रुथ truth) सत्य या नावांनी ओळखले जाते. हे अस्तित्व थेट 'ब्रह्म'रूप असते म्हणूनच 'पिंड'(जीव) 'ब्रह्माण्ड' एक 'लोक' अस्तित्व आणि 'ब्रह्म' मूलकारण यातील एकात्मता जाणवते असे म्हटले जाते. 'ब्रह्म' हे स्वभावतः स्वयंस्फुटक, स्वसंवेद्य, चैतन्यमय, सत्वमय आहे हे खरे असले तरी 'अध्यात्म' स्वरूपात ते मानवाला संवेदित होते. म्हणूनच अध्यात्मशास्त्राची किंवा सत्ताशास्त्राची (Metaphysics) ची मांडणी माणसाने केली. 'अध्यात्म' सर्वांठाची स्वभावतः असतानाही आपण अध्यात्माचे भोक्ते आहोत; याची जाणीव ही पंचभौतिक देह संवेदना आहे. हे मानवाला ज्ञात झाले म्हणूनच 'अध्यात्म' भोक्तेपणाने, अध्यात्मलक्षी आणि स्वनिष्ठ असा मानवी व्यवहार सुरू झाला हे लक्षात येते. 'अध्यात्म' विचार करण्याची पात्रता मानवात आहे असे गृहित धरून हा व्यवहार घडतो आहे.

(Surrealism) अतिवास्तवतावाद, अतिसंयमवाद (Stoicism), अतिद्विज्यतावाद (Transcendentalism), अज्ञेयवाद (Agnosticism), अनुकृतिसिद्धान्त (Doctrine of mimesis), अनुभववाद किंवा प्रत्यक्षवाद (Empiricism Positivism), अनेकदेवतावाद (Polytheism), अप्रतिरूपतावाद (Contructivism), अभिजातवाद (classicism), आविष्कारवाद किंवा अभिव्यक्तीवाद

(Expressionism), अमूर्तीकरणवाद (Abstractionism), अस्तित्ववाद (Existentialism), उपयुक्ततावाद (Utilitarianism), एके श्वरवाद (Monotheism), अलौकिकतावाद (Supernaturalism), केवलवाद (Absolutism), क्षुद्रव्यवहारवाद (Phillistinism), गूढवाद (Mysticism), चेतनवाद (animism), चैतन्यवाद (idealism), जडवाद (Materialism), तार्किकतावाद (intellectuallism), ज्ञानात्मकतावाद (cognitivism), नियतीवाद (determinism), निरीश्वरवाद (Atheism), निसर्गवाद (Naturalism), परिणामवाद (Pragmaticism), पुनरुज्जीवनवाद (Revivalism), पुरातत्त्ववाद (Antiquarianism), प्रतिमावाद (Imagism), प्रतिकवाद (Symbolism), प्रत्ययवाद (Impressionism), प्रारब्धवाद (Fatalism), भविष्यवाद (Futurism), बुद्धिप्रामाण्यवाद (Rationalism), बोधवाद (Diacticism), मानवतावाद (Humanism), रूपवाद (Formalist), लोकविद्यावाद किंवा लोकबंधवाद (Folkloristicism), विशुद्धतावाद (Purism), विश्वचैतन्यवाद (Absolute Idealism), व्यर्थतावाद (Cynicism), श्रद्धानिष्ठ मतप्रणाली (Dogma), सत्त्ववाद (Essentialism), सापेक्षतावाद (Relativism), सर्वेश्वरवाद (Pantheism), सौंदर्यवाद (Aestheticism), स्वच्छंदतावाद (Romanticism), वेदांत ब्रह्मज्ञान (Theology) ही व अशा विविध विचारप्रणालींची यादी मोठी होईल. हे सर्व विचारव्यूह एका 'अध्यात्म' 'ब्रह्म' अस्तित्वाशी येऊन थांबतात. माणसाचा या अस्तित्वाशी असलेला संबंध तर्काच्या पातळीवर मांडण्यासाठी अशा असंख्य विचारप्रणाली सतत निर्माण होत राहिल्या आहेत. असे असले तरी 'अध्यात्म' ही संकल्पना स्वीकारून मनुष्यमात्राचा; 'ब्रह्म', 'ब्रह्मांड', पंचभौतिकप्रपंचातील भूतमात्र यांच्याशी असलेल्या संबंधाचा विचार, ब्रह्मांडातील मानवीव्यवहार किंवा वर्तन कक्षेत आणून विचार करावा लागतोच. तसा प्रयत्न येथे आपण करीत

आहोत.

२) अध्यात्मवाद (Metaphysics-ism) :- अध्यात्मवाद म्हणजे 'अध्यात्म' विषयक निष्ठा ठेवून जगणे. भूतमात्रात असलेले 'आत्मन्' हे ब्रह्मस्वरूप आहे याची जाणीव ठेवणे. चैतन्याचा, रसरसतेपणाणाचा, अर्थात सौंदर्याचा किंवा आनंदाचा आविष्कार होत राहणे हा या अध्यात्माचा स्वभाव आहे त्याची अनुभूती भूतमात्रातून अनुभवण्याचा प्रयत्न करणे. पंचभौतिक प्रपंचातील पंचभौतिक अस्तित्वाचे देहिक आणि आत्मिक स्वाभाविक चलन तटस्थपणे परंतु एकरूपतेने स्वीकारणे. मानवमात्रात, भूतमात्रात, वस्तुमात्रात तेच आत्मतत्त्व आहे हे लक्षात ठेवून समदृष्टीने व्यवहार करणे. 'अध्यात्म' हे आनंदमय, सार्वत्रिक, निरपेक्ष, परिपूर्ण अर्थात सत्चिदानंद स्वरूप आहे; हे लक्षात ठेवून त्याचा अनुभव घेण्याची सवय पंचज्ञानेंद्रियांना आणि पंचकर्मेंद्रियांना लावणे. षड्रिंपूपासून मुक्त, निरपेक्षभावनेने, समूहमनाने स्वीकारलेला मार्ग व त्याआधारे नेमलेली कर्मे यांचे पालन कर्तव्यभावनेने करणे. आपल्या इच्छा, आकांक्षा, वासना आणि कर्मे अध्यात्मलक्षीपणाने विनियोगित करणे. कैवल्य हे ध्येय, अध्यात्म विचार हा मार्ग आणि त्यासाठी निष्काम त्यागमय कर्म या विचाराने असणे; म्हणजे अध्यात्मवादाचे अनुसरण होय. 'ब्रह्म' हे अनंत ब्रह्मांडात सर्वत्र अध्यात्मआविष्कार करणारे असे स्वभावतः असल्याने ब्रह्मीभूत भावनेने व्यवहार करणे तसेच सर्व लोकांमध्ये ब्रह्मअध्यात्मआविष्कार घडत असतो त्यामुळे ब्रह्म किंवा अध्यात्म हे 'बहुस्याम्प्रजायेय' असल्याचे लक्षात घेऊन; लोक अस्तित्वरूपात त्यास अनुभवणे आवश्यक असते. म्हणूनच सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह आदि गुणांनी युक्त व्यवहार करणे म्हणजे 'अध्यात्मवाद' होय. याप्रमाणे वागणे म्हणजेच अध्यात्मवादी असणे होय. खरेतर प्रत्येकजण अर्थात मानवमात्र थोड्याफार फरकाने, अध्यात्मनिष्ठ असतो. मात्र अध्यात्मनिष्ठेचा विनियोग तो कोणत्या प्रकारे करतो हे महत्त्वाचे असते. अध्यात्मवाद अनुसरणारी व्यक्ती मानवमात्रांच्या

पलिकडे जाऊन 'जे जे भेटे भूत ते ते मानिजे भगवंत' या वृत्तीने वागण्याचा प्रयत्न करते. हे अध्यात्मवादीपण ब्रह्मांडातील अवध्या वस्तुमात्रांसाठी वर्तनात येणे आवश्यक असते. त्याही पलिकडे जाऊन 'ब्रह्म', 'ब्रह्मांड' आणि ब्रह्मांडातील अखिल पंचभौतिक वस्तुमात्र व भूतमात्र यांच्याठायी समदृष्टीने अध्यात्माचा अनुभव घेणे ही अध्यात्मवादाची सर्वोच्च पायरी होय. त्यापुढे जाऊन ब्रह्मस्वरूप असण्याचा अद्वैतानुभव घेणे ही अध्यात्मवादाची अंतिम अवस्था होय. वर उल्लेखिले तत्त्ववेत्ते, संत, योगी, शास्त्रउद्घाटक, विविध वैचारिक व्युह्वांचे अनुसारक हे अध्यात्मवादी आहेत असे म्हणणे संयुक्तिक ठरेल.

२.१ - 'ब्रह्म' हे सर्वव्यापक असून अध्यात्मआविष्कार स्वरूपात आपण पंचभौतिक अस्तित्व मिरवत असतो. या भूतमात्राच्या अस्तित्वरूपाचे ज्ञान मानवाला सहज होते. या ज्ञानाने प्रेरित होऊन स्वतःला पंचभौतिका पलिकडील 'ब्रह्म' या मूलकारणात अनुभवून अद्वैताचा अर्थात स्वस्वरूपाचा कैवल्यानंद अनुभवयोग साधण्याचा विचारव्यूह आणि स्वतःबरोबरच समस्तभूतमात्रांना स्वस्वरूपाचा कैवल्यानंद अनुभवयोग साधण्यासाठी सिद्ध करण्याचा विचारव्यूह म्हणजे 'अध्यात्मवाद' होय. या वैचारिक व्यूहाचा ध्यास घेऊन; युक्त वाटणाऱ्या वैचारिक कर्मात्मक आणि साधनात्मक मार्गाचा अवलंब करून ब्रह्मस्वरूप होण्याचे लक्ष्य गाठण्यासाठी; लौकिक, भौतिक, भावनिक व वासनिक स्वरूपाच्या 'जीव' सापेक्ष जडमूलक संमोहन अस्तित्वाशी निग्रह आणि त्यागपूर्वक संघर्ष करीत असतानाच जीवाला 'अध्यात्म' साधनेसाठीचे अथवा ब्रह्मस्वरूप होण्यासाठीचे साधन मानून त्यागस्वरूप आनंदलक्षी कर्म करणे म्हणजे अध्यात्मवादी होणे होय.

२.२ - धर्ममार्गविचार, पंथविचार सद्गुरुकृपापूर्वक अनुसार, योगमार्गाचा अनुसार, ज्ञाननिष्ठेने भौतिक विज्ञानानुसार, अध्यात्मलक्षी प्रयोगनिष्ठ अनुसार असे अध्यात्मवादापर्यंत पोचवून अध्यात्मवादी होण्याचे अनेक मार्ग सांगता येतात. ब्रह्मस्वरूपप्राप्ती, केवलानंद अनुभूती, अनंत

ब्रह्मांडे व्यापून अविकारी, निरामय आनंदस्वरूप अनुभूती हे ध्येय गाठण्यासाठी स्थल, काल, परिस्थिती सापेक्षतेने, असंख्य मार्ग सतत निर्माण होत असतात. ध्येय प्राप्तीसाठीचे मानवी प्रतिभेला गवसलेले ते मार्ग असतात. अध्यात्मजाणिवेने प्रेरित 'ब्रह्मस्वरूप' होण्यासाठी; बुद्धीला, प्रज्ञेला आणि प्रतिभेला स्फुरलेला कोणताही तत्त्वनिष्ठ, प्रांजल मार्ग नेहमी सत्य असतो. हे सर्वमार्ग उपयुक्तच असताच. असे असले तरी त्यांच्या परिपूर्णतेविषयी साशंकता असते. तसेच त्या मार्गांचे नित्य संशोधन घडणे अपेक्षित व आवश्यक असते. कारण हे सर्वमार्ग अंतःप्रेरित असले तरी भोक्त्यांच्या दृष्टीने किंवा अनुसार करणारांच्या दृष्टीने पंचभौतिक ब्रह्मांडातील जीवनाच्या ज्ञानक्षेत आणून अनुसार करण्याचा प्रयत्न असतो. त्यामुळे 'जीव' शक्तीच्या मर्यादा, प्रयत्नांना मर्यादित करण्याची शक्यता असते. 'एकं सत् विप्रा बहुधा वदती ।' असे म्हटले जाते. ते याच अर्थाने होय. तसेच अशा सर्व मार्गांचा आदर करावा असे नेहमी सांगितले जाते तेही या मर्यादा लक्षात घेऊनच.

२.३ - भूलोकी विविधप्रकारचे धर्ममार्ग सनातनपणे जीवनव्यवहाराची अध्यात्माशी सांगड घालून धर्मकर्ममिमांसा करित आहेत. श्रुती, स्मृती, उपनिषदे, तंत्र, यंत्र, विधीनिषेधमार्ग, धर्मग्रंथ, निष्पन्न होऊन; मार्ग व पंथ यांचे विवेचन करित आहेत. विशिष्ट वैचारिक व्यूह मांडून त्यानुसार सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, मानवी व्यवहार कसा असावा याविषयीचे मार्गदर्शन करित आहेत. आदर्शभूत, विषमतामुक्त, भेदविहीन, शोषणरहित समाज जीवनाचे संकल्प मांडून, मानवतावादी विचारांची मांडणी करित आहेत. भौतिकतावादी, बुद्धिप्रामाण्यवादी, विज्ञानवादी, वैचारिक व्यूह अध्यात्मवादाचा प्रसंगी निषेध करून मानवतावादी स्वातंत्र्य समता बंधुतेची मांडणी करित आहेत. कलावादी वैचारिक व्यूहरचना मांडतांना मानवता, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सत्यशिवसुंदर निष्ठा यांचा हिरीरीने पुरस्कार करित आहेत. हे सर्व प्रवाह मानवमात्रांच्या भेद, शोषणविरहित अस्मितेचा विचार करतानाच भूतदया,

पर्यावरण संरक्षण इ. गोष्टींचा पुरस्कार करित आहेत. या सर्व मार्गातील अनुस्यूत असलेले मानवतेतील मूलभूत तत्व ब्रह्मतत्त्वाचा अध्यात्मवादाचा किंवा चैतन्यमयी सत्यतत्त्वाचा सर्वाभूती साक्षात्कार हेच असते. म्हणजेच अंततोगत्वा अगदी नास्तिकतावाद ही अध्यात्मवादी असल्याचे निष्पन्न होते. हीच 'अध्यात्मवाद' या वैचारिक व्यूहाची अपरिहार्यता व सार्वत्रिकता होय.

३) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद

(Metaphysics-ism for Universal being)

'अध्यात्म' हे सर्वविश्वव्यापक असे ब्रह्माविष्करण आहे. एकूण विश्वच ब्रह्मरूप आहे. भूतमात्रांचे स्वस्वरूप ही 'ब्रह्म'च आहे हे समजावून घेतले तर 'लोक'तील 'ब्रह्म'स्वरूपाचे अखंडत्व बृहत्त्व संवेदित होते. असे असेल तर 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असा वैचारिक व्यूह मांडण्याचा अर्थ तरी कोणता ?

३.१ - 'लोक' हा शब्द विश्वव्यापक आहे. विश्वातील भूतमात्र असा 'लोक'चा अर्थ आहे. हे खरे असले तरी 'लोक' हा शब्द 'मानवमात्र' यासाठी वापरला आहे, असे स्वीकारले जाते. येथे आपण ब्रह्मांडाचा विचार करित असताना त्रैलोक्याचा आणि त्याहीपुढे जाऊन चंद्रलोक, इंद्रलोक, देवलोक, रसातळ, तलातल, वितल, स्वर्गलोक, नर्कलोक, कैलास, विष्णूलोक असे उल्लेख भारतीय पौराणिक परंपरेत आलेले पाहतो. 'ब्रह्म' आणि 'ब्रह्मांड' ही कल्पना विचारात घेताना 'ब्रह्मांड' ही 'ब्रह्म'पासूनच्या 'बहुस्याम प्रजायेय'मधील एक एकात्म व्यापकत्व अस्तित्व आहे. विज्ञानाच्या भाषेत बोलायचे तर; एका व्यापक चैतन्यमयी आविष्करणाचा तो आकार आहे. त्या आकाराला स्वतंत्र, मात्र एकात्म अस्तित्व आहे. त्या एकाच ब्रह्मांडात वर उल्लेखित असंख्य 'लोक' म्हणजे भूतपूजांची वसतीस्थाने कल्पिता येतील. अर्थात तशीच ती कल्पिली आहेत. या ब्रह्मांडालाच आपण विश्व असे म्हणत आहोत. ही विश्वाची कल्पना ब्रह्मस्वरूपाएवढी व्यापकही मानली जाऊ शकते.

तशी ती काही तत्त्ववेत्त्यांनी मांडलीही आहे. उदा. श्री संत ज्ञानेश्वरांची विश्व कल्पना 'ब्रह्म' कल्पनेशी एकरूप पावते. पुराणातील 'ब्रह्मलोक' मात्र भिन्नतादर्शक व मर्यादित आहे. एका ब्रह्मांडात त्रिदेवांची कल्पना करून; हे त्रिदेव ब्रह्मांडाचे नियमन करतात अशा कथा पुराणात येतात. ख्रिश्चन व मुस्लिम परंपरेत या ब्रह्मांडात एक ईश्वर; अशी कल्पना करून तो एकच सर्व ब्रह्मांडाचे नियमन करतो; असे मानले जाते. त्रिदेवांची एकात्म भावना आणि एकेश्वर भावना या समांतरच आहेत. या ब्रह्मांडात अनेक लोकांची कल्पना केली जाते. ह्या सर्व कल्पना मांडत असतांना पृथ्वीवरील मानवाने या सर्व कल्पना मांडल्या आहेत हे विसरून चालत नाही. अर्थातच कल्पनेचे केंद्र 'भू लोक' हे असते. त्यातही भूलोकीच्या सर्व पंचभौतिक वस्तुमात्र, जीवमात्र यांविषयी या कल्पना असल्या तरी त्या भूलोकीच्या मानवमात्राच्या सापेक्षतेने आलेल्या असतात. याचाच अर्थ मानवाने मांडलेल्या वैचारिक व्यूहाच्या केंद्रस्थानी 'माणूस' हे अस्तित्व आहे. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही संकल्पनाही माणूस सापेक्ष आहे.

३.२ - अध्यात्माची जाणीव, ब्रह्मसत्तेची जाणीव प्रत्येक माणसाला आहे; ही गोष्ट. प्रत्येक माणसाच्या भावना, बुद्धी, विचार आणि त्याचे वर्तन यातून स्पष्टपणे जाणवते. हे त्याचे प्राणीमात्रांमधील वेगळेपण आहे; असे माणूस मानतो; नव्हे तसा त्याचा दावा आहे. माणूस नैसर्गिक अवस्थेत वावरत नाही. तो आपल्याजवळ निसर्गदत्त स्वरूपात असलेल्या, मनाच्या शक्तींच्या सहाय्याने एक मानवी विश्व पंचभौतिक ब्रह्मांडात निर्माण करतो. म्हणजे 'मनसःजातः।' हे माणसाचे स्वरूप 'मनसःजातः मनुविश्वः।' अशा स्वरूपात; व्यक्ति, समूह आणि वैश्विक मानव या समग्र मानवी भावावस्थेतून प्रकटते. मानवकेंद्रिततेने सर्व वस्तुमात्रांकडे व मानवेतर प्राणीमात्रांकडे पाहणे, त्यांचा उपयोग करणे आणि मानवाची अशी एक ऐहिक जीवनसारणी तयार करणे अशा ईहवादी मानवअर्जित कल्पनाविश्वात; ते कल्पनाविश्वच सत्य मानण्याचा प्रयत्न करून; पंचभौतिक अस्तित्वाच्या

सत्यतेवर आणि ब्रह्मसत्तेच्या साक्षीने तो मानवी सत्ता निर्माण करतो. या मानवी सत्तेच्या तथाकथित सत्यतेत गढून जावून; त्यास स्वस्वरूपातील सत्याचाही विसर पडतो. एकप्रकारे 'अध्यात्म' संवेदनेपासून पारखा होऊन माणूस भोगनिष्ठ बनतो. साधने हीच साध्य मानून; तो स्वतःच्या गरजा सतत वाढविण्याच्या चक्रात सापडतो. अध्यात्माची चर्चा, अध्यात्मसंवेदन, सर्वाभूती ब्रह्म ही भावना आणि यांशी सापेक्ष धर्मकर्ममिमांसा, श्रद्धा, भक्ती, सत्संग, पूजापाठ इ. इ. सर्व गोष्टी त्याला एकतर देवभोळेपणाच्या, अंधश्रद्धेच्या, गूढवादीवेडगळपणाच्या वाटू लागतात. मानवता, कुटुंबसंस्थेपासून विश्वकुटुंबभावनेपर्यंतची माणसामाणसातली नाती त्याला अकारण भावनिक गुंतवणूक वाटू लागते. इहवादी, भौतिकवादी, विज्ञानवादी असे स्वतःला म्हणवत; तो स्पर्धेच्या गर्दीत, साधनांच्या आधीन होत; शारीरिक, मानसिक आणि अंतःप्रेरणात्मक संबंधात एकप्रकारे अपंग व पराधीन होतो. 'माया'बाजारात हरवतो. मानवतेला पारखा होतो. इतका की प्राणिमात्रांनाच नव्हे, तर भोवतीच्या मनुष्यमात्रालाही साधन आणि भोग्य मानू लागतो. यातूनच अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार यांचे अनागोंदी थैमान हाच; प्रतिष्ठित, वस्तुनिष्ठ, व्यवहारनिष्ठ वर्तनपद्धतीचा सभ्यतापूर्ण आविष्कार वाटू लागतो. धनदांडगेपण आणि स्वामित्वभावना, साम्राज्यवाद, आक्रमक शिकारवाद बोकाळतो. एकूणच राक्षसीवृत्ती किंवा आसुरी संपत्ती मानवी मन व्यापून टाकते. मानवानेच सर्वकल्याणकारक, भूतमात्रनिष्ठ, भूतदयात्मक, प्रेममय भावनेने; निर्माण केलेली साहित्य, संस्कृती, कला, धर्मकर्म विधीनिषेध यांचे पाखांडपण माजते. स्वतःपासून संस्कृतीपर्यंत, देहापासून देवापर्यंत अवघा मानवनिर्मित प्रपंच; विक्रीमूल्य देऊन; बाजारात मांडून माणूस मोकळा होतो. ही भयाण स्थिती अनुभवतांना; सद्सद्दिवेक, मानवता, अध्यात्म, धर्ममूलकता, चराचरातील ब्रह्मस्वरूपता ओळखणारे, मानणारे, शास्त्रज्ञ, तत्वज्ञ, चिंतक, ऋषी, मुनी, तपस्वी, कवी, लेखक, कलावंत, धर्मसंस्थापक असे 'भूलोक' अवस्थेतील योगी; जीवाचा आकांत मांडून;

अध्यात्मवादी कर्मनिष्ठेसाठी कर्तव्यकठोर भूमिका स्वीकारून; आपले त्यागपूर्ण जीवन; ज्ञानात्मक कर्म करण्यात आणि कर्मात्मक ज्ञान प्रसूती करण्यात स्वतःला झोकून देतात. अध्यात्मवादी भूमिका किंवा वैचारिक व्यूहाचे पुन्हा पुन्हा प्रसूतीकरण आणि संस्थापन करणे त्यांना आवश्यक वाटते. वरील प्रकारच्या मायाबाजारात हरवलेल्या माणसांवर प्रतिक्रियात्मकतेने न संतापता, न चिडता, त्यांच्यावरही प्रेममयतेचा वर्षाव करण्याच्या उद्देशाने; तीव्र संघर्ष आरंभावा लागतो. 'मीचि मज व्यालो, पोटी आपुल्या आलो'. यातील भावनेने हा संघर्ष वणव्यासारखा चेतवावा लागतो. हे गृहित धरूनच हा संघर्ष सुरू होतो. हा संघर्ष ही अध्यात्मवादी भूमिकेची नित्यता असते. ती नैमित्तिकता किंवा अपवादात्मकता नसते. हा संघर्षही भूलोकी सनातनपणे सुरू आहे.

३.३ - या निषा सर्व भूतानाम् । तस्या जाग्रति संयमी ।
यस्या जाग्रति भूतानी । सा निषा पश्चतो भूने ॥

जेव्हा भूतमात्र पंचभौतिक जगतात जीवभूत स्वार्थनिष्ठेने जगत असतात; तेव्हा त्याच लोकी राहून अध्यात्मनिष्ठ अध्यात्मवादी व्यक्ती संयमाने सावध राहून सर्वांना सावध करण्याचा प्रयत्न करतो. जेव्हा भूतमात्रांना ब्रह्मसत्तेचे ज्ञान घेऊन भूतदयेने आणि परस्परप्रेम भावनेने भूतमात्र त्यागमय निष्काम कर्म करण्यास प्रवृत्त असतात, तेव्हा अध्यात्मनिष्ठ अध्यात्मवादी पुरुष भूतमात्रांना ब्रह्मीभूत आनंदमय कसे करता येईल याच्या चिंतनात म्हणजेच 'ब्रह्म' स्वरूपाच्या अनुभूतीत स्वभावतः मग्न असतो. अध्यात्मवादी कर्मनिष्ठेचे हेच सूत्र आहे. कर्मज्ञानवान असावे. ज्ञानोत्तर कर्म व भक्ती अवलंबावी, ती सर्वांना ज्ञानानुभूती घडविण्याच्या ज्ञानवानकर्मनिष्ठेने. अध्यात्मवादी असा ब्रह्मनिष्ठ अर्थातच लोकनिष्ठ असतो. तो एकाचवेळी विशिष्ट व्यक्ती म्हणून ब्रह्मस्वरूप अथवा अध्यात्मस्वरूप असतो; त्याचवेळी तो समूहनिष्ठ अर्थातच त्याच्या अवतीभोवती वावरणाऱ्या एकात्म लोकसमूह म्हणून ब्रह्मस्वरूप अनुभवतो व त्याचे कर्म लोकनिष्ठेने घडत असते, त्याच वेळी तो विश्वात्मक लोक

म्हणूनही बृहद ब्रह्मस्वरूपाचा अनुभव घेत त्यागयुक्त कर्मनिष्ठेने आणि आध्यात्मिक भाववृत्तीने भूतमात्रांचे ब्रह्मस्वरूपत्व अनुभवत वावरत असतो. त्यांच्या या वर्तनाने अध्यात्मवादी भूमिकेला केवळ आनंदमयतेचा सर्वाभूती मोहोर येतो. ती अध्यात्म भावना सर्वांमध्ये कर्मनिष्ठेने संक्रमित होण्यासाठी त्यांचे धडपडणे सुरूच असते. हेच अध्यात्मवादी व्यक्तीचे आत्मचलन असते.

३.४ - अध्यात्मवादाला व्यक्तिनिष्ठ मोक्ष, मुक्ती, जीवनमुक्तता मान्यच नाही. 'तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हांसी ॥ ही त्याची अध्यात्म भोगण्याची स्वाभाविक वृत्ती असते. योगमार्गाने तपसामर्थ्याने पंचभौतिक विश्व ओलांडून चिरंतनासाठी ब्रह्मस्वरूप झाला; ही कल्पना आध्यात्मिक असली तरी ती अध्यात्मवादी म्हणता येत नाही. अध्यात्मवाद हा जगत्मिथ्यावादी असला तरी जगत त्यागी नाही, एकोहं बहुस्यां प्रजायेय' हे ही 'ब्रह्म' अस्तित्वाएवढेच अध्यात्मिक सत्य आहे यावर अध्यात्मवादाची निष्ठा आहे म्हणूनच अध्यात्मवाद हा लोकनिष्ठच असतो.

३.५ - लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा वैचारिक व्यूह सनातन आहे असे सुरुवातीलाच नमूद केले आहे. श्री नारद यांच्यापासून व्यासांच्या मार्गाने, श्री नारद परंपरा आणि व्यासपीठ परंपरा सनातनपणे विविधमार्गांनी याच वैचारिक व्यूहानुसार वर्तन करते आहे. अवतार कल्पना, प्रेषित कल्पना, धर्म किंवा पंथ संस्थापक कल्पना या याच परंपरेतील होत. सर्व कल्याणकारी लोकधुरीण हे याच परंपरेचे पाईक असतात. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा वैचारिक व्यूह; केवळ धर्म, सत्संग, धर्ममार्ग, पोथीपुराण, पूजाअर्चा, प्रार्थना, क्षमायाचना, ध्यानचिंतन एवढ्यापुरती मर्यादित संकल्पना नाही. सत्ताशास्त्राप्रमाणे 'ब्रह्म' ही संकल्पना आणि त्यातून निष्पन्न देवदेवता अथवा दैवतकथाशास्त्र आणि उपासना या गोष्टी अध्यात्मवादाच्या दृष्टीने प्रमुख साधनामार्ग आहेतच तथापि भौतिक विज्ञानाचे संशोधन आणि उपयोजन, सामाजिक आणि मानव्यज्ञान शाखांचे

संशोधन आणि उपयोजन, कुटुंबसंस्थापासून विश्वव्यवस्थापन संस्थांपर्यंतची, संस्थात्मक संरचना आणि या रचनेचे चलन व परंपरा, कलाकौशल्यात्मक सांस्कृतिक विशेषांतील सौंदर्यभावना आणि व्यवस्थात्मक कौशल्ये आणि प्रामुख्याने समग्रसाहित्य आणि प्रसारमाध्यमे, या व अशा 'लोक' च्या दृष्टीने जीवनसारणीतील सर्वघटक व अंगे यांच्या संदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा वैचारिक व्यूह मूलाधार असला पाहिजे; ही लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची अपेक्षा आहे. या व्यूहात्मक धोरणाने प्रामुख्याने घरात आणि लौकिकात शिक्षण प्रक्रिया अनुसरली पाहिजे. माणसाचे वेगळेपण सिद्ध करण्यासाठी माणूस सनातनपणे झटत आहे. त्याचे वेगळेपण हे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी कर्मनिष्ठेतून सिद्ध होऊ शकते यावर लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची दृढ श्रद्धा आहे. एकूणच ज्ञानाचा, वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने, श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय. भागवतपुराणाचा प्रपंच याच कारणासाठी आहे. 'आनंदाचे आवारू मांडू जगा ।' ही श्री संत ज्ञानेश्वरांची घोषणा 'आलो याच कारणासी ।' ही श्री संत तुकोबारायांची ग्वाही; ही या लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची द्योतक आहे. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही भूतमात्रांची मिरासदारी आहे.

उल्लेख दुसरा

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा प्राचीनतम आविष्कार : दैवते-दैवतकथा- दैवतकथाशास्त्र

माणूस, हे प्राणी मात्रातील वेगळेपणाने आणि ठळकपणाने, मानवाच्या जाणीवेला जाणवलेले; स्वतंत्र, विकसित, क्रियाशील, रचनात्मक कर्तृत्वशाली म्हणून व समूहमनाने सनातन जगत आलेले; अस्तित्व होय. या अस्तित्वाविषयी तर्क असा सांगितला जातो; की प्राण्यांप्रमाणे माणूस देखील टोळी (कळप) करून (एकात्मसमूह) ('लोक') भटके जीवन जगत असावा. 'ब्रह्म' आविष्कृत पंचभौतिकांचा अनुभव कधी व्यक्तिगत; तर कधी सामूहिक पणाने घेत; तो अनुभव समूहमनाने अनुभवत जगणे माणसाला क्रमप्राप्त होते. माणसापुढे प्राणिमात्रातील वेगळेपण जपण्यासाठी महत्त्वाचे प्रश्न होते. पहिला प्रश्न, अन्य जीवांप्रमाणेच आहार, निद्रा, मैथून आणि सुरक्षिततेविषयी आणि मृत्यूविषयी भय; या जैविक विकारांच्या बाबतीत, कोणत्या प्रकारे सुरक्षितता आणि सामूहिक जीवनात सामंजस्य व समाधान मिळवावे? दुसरा प्रश्न; माणसाच्या प्रतिभेला (बुद्धी, प्रज्ञा, स्मृती, विवेक,

सौंदर्यभावना, कल्पनाशक्ती, निसर्गनिर्मितीला स्वतःला हवी तशी नवरचना करून स्वीकारण्याची प्रेरणा या सर्व मनःशक्ती), थक्क करणाऱ्या; मानवी अस्तित्वाविषयी, सृष्टीच्या दातृत्वाविषयी, पंचभौतिकशक्तींच्या नित्यतेविषयी आणि या सर्व गोष्टींच्या निर्मितीस असलेल्या; कारणांविषयीच्या गूढतेचा प्रश्न. तिसरा प्रश्न, त्याला सतत संवेदित होणाऱ्या अतिंद्रीय ज्ञानात्मक अनुभूतींच्या भौतिक विश्वाशी असलेल्या गूढ संगतीचा. या तीनही प्रश्नांना अंतःप्रेरित उत्तरे त्याच्या मनाने दिली; ती म्हणजे ब्रह्म, सत्य, सौंदर्य, संवेद्य शून्य अस्तित्व; या मूलकारणांच्या स्वरूपाने आणि त्या ब्रह्मतत्त्वाच्या अध्यात्मिक स्वरूपातील पंचभौतिक, संवेद्य, स्वयंस्फुरक, दातृत्वशाली अस्तित्वाने. या मूल, सनातन आणि चिरंतन संवेद्य कारणांना स्वतःत अनुभवण्यात माणसाला अनुभवात्मक यश प्राप्त झाले; ते 'दैवत' या अंतःप्रेरणेच्या मूलाकारामुळे. देवधर्म या मानवार्जीत व्यवस्था आहेत; हे निर्विवादपणे स्वीकारावे लागते; ते या मानवी अनुभूतीसहच!

१) दैवत व दैवतकथांचा आद्यआविष्कार :- दैवतांचा उद्गम आणि विकास का व कसा होत गेला असावा; याविषयी अनेक तर्क मांडलेले दिसतात. भारतीय परंपरेत दैवतांच्या उत्पत्तीविषयी भाष्य करण्यात आलेले नसले; तरी श्री अर्जुनाने विचारलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरादाखल श्रीकृष्णाने एकप्रकारे, परमअविनाशी अशा ब्रह्मस्वरूपातून सर्व गोष्टींची उत्पत्ती झाली असल्याचे मानले आहे. या ब्रह्मस्वरूपाच्या 'अध्यात्म' आविष्कारापासून पंचमहाभूते आणि भौतिक पदार्थांची उत्पत्ती व वृद्धी झाली; असे प्रतिपादन करून; पंचमहाभूते आणि त्यांचा निर्माता 'ब्रह्म' यांच्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. विनाश पावणाऱ्या अर्थात मर्त्य असणाऱ्या जीवांना, अविनाशी अमर्त्यांची साक्ष देऊन त्या तत्त्वाला शरण जावे; असे सांगणे हेच मानवसमूहप्रमुखांना शक्य व साध्य होते. समूहाला स्थिर ठेवण्यासाठीचा आधारभूत असा 'कल्प' देणे क्रमप्राप्त होते. त्यातूनच मूलतत्त्व, मूलकारण, 'ब्रह्म', 'ईश्वर', 'अल्ला' या

आकार अनुभूती निष्पन्न झाल्या असाव्यात असे म्हणण्या पलिकडे मानवाच्या हाती; अंतःसंवेदने खेरीज किंवा अतिंद्रीय अनुभूती खेरीज काहीच राहत नाही. समूह भावनेने आपल्यातील ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठांचे आपसुकच अनुकरण घडते. अनुसरण करण्याशिवाय मार्ग नसतो. मानवी मनःशक्तीनुसार यात मतभिन्नता, संघर्ष, संवाद, विसंवाद झाले असतील; तसा समूहभावनेचा सत्कार किंवा आदरही झाला असेल. अगदी प्राणी पातळीवरील, 'सशक्ततोच भोक्ता! (Survival of the fittest); असे घडण्याचा संभव नव्हता. कारण माणसाचे वेगळेपण त्याला तसे करू देणे शक्य नव्हते. समूह स्थैर्य व सुखसमाधान यासाठीच्या व्यवस्थापनात समूहप्रमुखाला स्वतःच्या सर्वशक्तीसामर्थ्याबरोबर; जेथे विनासंघर्ष, मतभेदशून्यतेने शरण्यभाव निर्माण होईल; असे अनुभूती आकार मांडणे आवश्यकच नव्हे; तर अपरिहार्य होते. येथे एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे; की असे अनुभूती आकार मांडण्याचे कार्य केवळ कोणी मुखिया करीत असेल असे संभवत नाही; तर समूहातील प्रत्येक घटक आत्मप्रेरणेने आणि समूहही संघात्म प्रेरणेने या अनुभूतींचे मंडन करीत असेल. जागतिक पातळीवर, मानवी समूहातील, दैवतांचे आविष्कार पाहू गेले; तर खूप साम्ये आढळतात. भाषा आणि मांडणीकल्पनांमध्ये भिन्नता दिसली; तरी आंतरिक स्वरूपामध्ये भिन्नता दिसत नाही. उदाहरणार्थ या सर्व जगताची उत्पत्ती स्थिती आणि लय व पुनरुत्पत्ती करणारी एक गूढ परंतु चैतन्यमयी सत्य अशी शक्ती आहे; हे अमान्य केलेले नाही. हीच मानवी समूहाची मूलभूत धर्मधारणा होय. या धारणातत्त्वाने मानवी समूह सनातनपणे बांधलेला आणि विसंबून स्वतःचे असे नवनिर्माण करण्याच्या प्रयत्नात गढून गेला आहे; हे सत्य कोणी नाकारत नाही. ही, सर्वशक्तीमान, दातृत्वशाली अविनाशी शक्ती; ही 'परमात्मन', 'अल्लाह', 'ईश्वर', 'महादेव', 'देवाधिदेव' म्हणून समूहाने आपल्या गुरुस्वरूप मुखियाकडून वारंवार स्वीकारली; हे सत्य होय. तेवढीच या शक्ती आकाराची मानवमात्रास होणारी, झालेली प्रतितीही सत्य होय. 'देव' मानणे हे, या

प्रतीतीने, मानवाचा स्वभाव धर्म झाले हे ही कोणी नाकारण्याचा प्रश्नच नाही. नाकारणाऱ्याला स्वतःत आणि इतरत्र संशोधनाची आवश्यकता वाटत राहिली आणि तो तो अंतर्यामी त्रस्त होत राहिला, तर्कटी झाला; हा इतिहासही सत्य होय.

१.१ - 'लोकसाहित्य संशोधन पद्धती' या ग्रंथात 'मिथक' या प्रकरणात मिथक मिमांसा करतांना 'मिथक' ही मानवी प्रवृत्ती असल्याचे मी (अनिल सहस्रबुद्धे) म्हटले आहे, प्रवृत्ती ही अंतःप्रेरित, स्वभावतः कार्यान्वित झालेली असते. म्हणजेच दैवतांच्या उत्पत्तीविषयी विचार करतांना; केवळ तार्किकता आणि कल्पनिकता, रूपकवाद आणि अनुसरण वाद, गृहित धरून चालत नाही; तर अन्न, पाणी, हवा यांचा वापर हा जसा सहज आहे, तेवढ्याच सहज स्वभावे, 'दैवत' मानणे हे स्वभावे आहे. 'देव' हे मानवी जीवनाचे धारणा तत्त्व आहे म्हणूनच समूहाला लोकनिष्ठपणाने अध्यात्मवादी भूमिकेतून, दैवतांच्या आविष्काराला सत्यानुभूती स्वरूपात स्वीकारता आले. ते स्वीकारणे हे सृष्टीजात, नैसर्गिक आणि 'अध्यात्म' स्वरूपाचेच म्हणावे लागते.

१.२ - सर्वशक्तिमान, सर्वात्मक, सर्वप्रेरक, सर्वाविष्कारक; तरी स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण, केवल, स्वसंवेद्य, स्वयंस्फुरक, अस्तित्व; माणसाला स्वनिष्ठेने, लोकनिष्ठेने आणि विश्वात्मक निष्ठेने सतत अनुभव होत राहिले. त्याच्या सर्वकश, केवळ सत्तेचा प्रत्यय, जन्ममृत्यू आणि जीवनात, माणसाला सतत येत राहिला. म्हणूनच त्या सत्तेला, त्या अस्तित्वाला 'मूलकारण' मानून; नव्हे तेच मूलकारण असल्याच्या अनुभवातून, 'त्या' च्या सत्तेच्या गृहितकासह; माणसाला मानवी जीवनाची धारणासारणी अवलंबिणे अपरिहार्य होते. माणसाने सनातनपणे आपला सांस्कृतिक प्रवास या धारणातत्त्वाच्या अर्थात 'लोकबंधा'च्या आधारे केली आहे. या मूल लोकबंधाचे संवेदन हे जीवमात्राचे अनादि आणि सनातन संवेदन आहे. मानवाने या संवेद्येतेची संगती ज्ञानकक्षेत सौंदर्यभावनेसह, बुद्धीनिष्ठेसह, आणण्याचा सतत प्रयत्न केला आहे व तो करीत आहे.

मानवाने समूहजीवनामध्ये, परस्पर संवेदनविनिमयासाठी, कदाचित अंगविक्षेपांचा, नेत्रपल्लवीचा उपयोग केला असेल. कदाचित रेखाटनेही केली असतील; परंतु त्याबरोबर माणसाने अन्य जीवमात्राप्रमाणेच निसर्गदत्त स्वरांचा, आवाजाचा आकारपूर्वक नक्कीच उपयोग केला आहे; हे सत्य नाकारता येत नाही. याच निसर्गदत्त ध्वनिशक्तीचा वापर, त्याने मूलकारणाच्या संवेद्यतेला. ध्वनी आकारित करण्यासाठी केला आहे. या आकारात 'अ' या स्वराचा, ध्वनीचा 'अ' हा मूल आणि आद्य आकार आहे, हे जागतिक भाषासारणीच्या अभ्यासातून स्पष्ट आहे. त्या पाठोपाठ 'ऊ', 'म' या ध्वनींचा स्वरांचा आकार उद्गारित झाला असावा; हेही स्पष्ट आहे. त्या मूलकारणाचा हा उद्गार आकारित होणे हेही त्या मूळ कारणाचेच संवेद्य आकार रूप आहे. 'ॐ' हे त्या उद्गाराचे भारतीय परंपरेतील, रूप, मूलकारणाचे स्वसंवेद्य 'स्वरूप' किंवा आकारित्व होय. त्या 'ॐ' उद्गाराला एवढे मंत्रसामर्थ्य समूहात्म अनुभूतीतून प्राप्त झाले की, 'ॐ' च्या उद्गाराने प्रत्यक्ष केवल तत्त्व 'ब्रह्म' संवेद्य होत राहिले. पूर्ण 'ब्रह्म' ज्ञान संवेदित झाले. श्री ज्ञानेश्वरीच्या आठव्या अध्यायातील एकशे अठराव्या ओवीत श्री ज्ञानेश्वरांनी घोषित केले आहे-

म्हणौनि प्रणवैकनाम । हें एकाक्षर ब्रह्म ।

जो माझे स्वरूप परम । स्मरतसांता ॥- श्री भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात त्या प्रमाणे-

'ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म' होय. अक्षर उद्गाराची ही मंत्रशक्ती माणसाला अवगत झाली. प्रत्यक्ष परमतत्त्वाचा साक्षात्कार समूहमनाला झाला. या सामर्थ्यामुळे स्वरूपाचा साक्षात्कार मानवाला झाला. पंचभौतिक सृष्टीतील पंचभौतिक देहाची अफाट शक्ती ज्ञात झाली. हे किती काळापूर्वी घडले हे सांगणे केवळ आत्मज्ञानी माणसालाच शक्य आहे. पंचभौतिक देहाच्या ठिकाणी उद्गाररूपाने प्रकटणारे 'प्रणव' तत्त्व, प्रत्यक्ष ब्रह्म तत्त्व हे माणसाने मिळविलेले अतिप्राचीनतम आणि आद्यतम ज्ञान होय. ब्रह्मदेवाने वेद माणसाच्या हाती सोपविले; ही दैवतकथा गूढ, अद्भूत वाटली तरी

या कथेत साक्षात्कारी सत्य आहे. मानवीनिर्मिती नंतर अन्यप्राण्यांप्रमाणे निसर्गावलंबीपणे जगणाऱ्या मानवाला स्वयंज्ञानप्राप्तीचे, पंचभौतिकातून नवनिर्मितीचे, स्वस्वरूपाचे, ब्रह्मस्वरूप होऊन मूलकारणाचे अस्तित्व भोगण्याचे अफाट सामर्थ्य प्राप्त झाले. या परमात्मतत्त्व ज्ञानाचा, अर्थात स्वयंपरमात्मन् असण्याच्या ज्ञानाचा; समूहमनाने घेतलेल्या अनुभवातून हे अध्यात्मज्ञान लोकनिष्ठेने वापरण्यास त्याने प्रारंभ केला. येथेच वेदपुराणात वर्णन केलेल्या ब्रह्म मानसपुत्रांच्या, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी वृत्तीने 'दैवत' आणि दैवतकथांवर आधारित सृष्टी आणि मानवी जीवन व्यवस्थापनाला प्रारंभ झाला. ऋषी संस्कृतीचा उल्लेख होतो. ऋषीकार्याच्या अद्भुततेने आधुनिक काळात आपण अक्षरशः आचंबित होतो; प्रसंगी ऋषी संस्कृतीतील घटना, कार्ये यांना काल्पनिक रूपक कथा म्हणून संभावना करून सोडून देतो; हे खरे तर तर्कदुष्ट आहे. दैवतकथा, दैवतकथाशास्त्र हा मानवाच्या कर्तृत्वशक्तीचा आणि आत्मसाक्षारित्वाचा आश्चर्याने थक्क करणारा साक्षात पुरावा आहे.

१.३ - आत्मसाक्षात्कारी मानवाला 'ॐ' च्या साक्षात्काराने शब्दब्रह्म निर्मितीचा मार्ग सापडला. अवघ्या पंचभौतिक सृष्टीची संगती; स्वस्वरूपप्रत्ययाने, अतिंद्रिय साक्षात्काराने आणि नित्य अनुभूतीच्या, पंचज्ञानेंद्रियांच्या योगाने शब्दब्रह्मात बद्ध करून पुनःसाक्षीभूत आणि उपयोजनभूत करण्याची साधना मानवाने 'अ', 'उ', 'म', अर्थात 'ॐ' या कैवल्य तत्त्वाच्या कृपेने केली. या साधनेत त्याने स्पर्शशक्ती, धारणातत्त्व, सृजनतत्त्व, पंचमहाभूतशक्ती आणि त्यांच्यातून निष्पन्न असंख्य शक्तीरूपांना, विभ्रमितरूप शक्तींना त्या 'परमात्म' तत्त्वात पाहिले, अनुभवले आणि आत्मसात केले. एवढेच काय स्वस्वरूपातील परमात्मतत्त्व- बलाने त्यांना अंकित करून त्यांचे लोकनिष्ठेने उपयोजन केले. वेदात वर्णन केलेल्या पंचभौतिक देवता आणि अन्य देवता हे या ज्ञानयोग्यांनी केलेले लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी असे संस्कृतीव्यवस्थापन होते; हे लक्षात घेतले पाहिजे. भगवान अगस्त्य ऋषींच्या संदर्भाने हे मी

अनुभवविश्व स्वतः अनुभवले आहे हे येथे नमूद करायला कोणताही बुद्धिप्रामाण्यवाद आडवा येत नाही.

सूर्य, अग्नी, वायू, पर्जन्य, पय, इंद्र, अवकाश, अंतरिक्ष, सोम, शिव, ग्रह, तारे, नक्षत्र, लहरी, लाटा, अप्सरा, वृक्ष, वेली, डोंगर, भूमी या व अशा पंचभौतिक अनुभूतींना देवत्व बहाल करतांनाच जीवसृष्टीतील श्वापदे, शेषनाग, गाय, गरुड, मोर, इ.ना देवत्व बहाल केले. पंचभौतिक जडदेहाचे भरणपोषण करणारे आणि आत्मतत्त्वाला सहानुभूत होणारे घटक ब्रह्माविष्कार स्वरूपात; मानवाने अनुभवले. त्या त्या गोष्टींना थेट 'दैवत्व' लाभले याचे थेट उदाहरण म्हणजे अथांग सागराची धारणाशक्ती व उत्पत्ती शक्ती अनुभवतांना 'लोकबंध', विष्णू, नारमय नारायण देवता अनुभवता आली. त्यातील उत्पत्ती तत्त्व हे केवळ परब्रह्म तत्त्वाच्या स्वभावाने भावले आणि ब्रह्मदेव अनुभवास आले. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. मानवाला या सर्व आत्मतत्त्वमय शक्ती दोन स्तरावर अनुभवता आल्या. एक स्वतःत त्या शक्तीचा अनुभव घेणे आणि जीवात्मकतेने त्या शक्तीचे कृपादान अनुभवणे त्यामुळे या दोन्ही स्तरावर त्याने त्या शक्तींना परमात्मतत्त्व अथवा ब्रह्म आविष्कार रूपात, अर्थात अध्यात्मरूपाने अनुभवले. यासर्व शक्तींच्या ठायी; माणसाच्या शरणभावाने आणि आनंदानुभूतीपूर्वक जैविक आत्मसमाधान अनुभवले. त्या शक्तींची कृपा, स्नेह, वात्सल्य, संपादन करण्यासाठी; त्या सर्व शक्तींच्या सामर्थ्याचे वर्णन माणसाने शब्दब्रह्मात केले. भाषाउद्गारांनी समूहमनाला शक्तीचा साक्षात्कार घडला. शब्दब्रह्मांत अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मभावना सामावली आहे. शब्दांनी त्या सर्वशक्ती, पुन्हापुन्हा मानवी आत्मनिष्ठेने जागविता आल्या म्हणूनच मानवाला 'अहं ब्रह्मः अस्मी!' असा साक्षात्कार घडला.

२) आद्यदैवतांची गौरव स्तोत्रे :- 'ब्रह्म' सर्वाभूती आविष्कृत असल्याचा अनुभव प्रत्येक मनुष्यमात्रास येणे जर स्वाभाविक आहे; आपणच 'ब्रह्म' किंवा 'अध्यात्म' स्वरूप असल्याचा चैतन्यरूप अनुभव जर प्रत्येकास आहे; तर 'दैवत' किंवा दैवतकथा पृथकपणे निर्माण

होण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाहीत. 'दैवत' परमात्मतत्त्व, 'ॐ' सर्वात्मक असल्याची समूहमनाला अनुभूती असेल तर सर्वच परमात्मस्वरूपच झाले असे अतिव्यास का होणार नाही? सत्ता मानणे, शक्ती, दैवत या कल्पना, नव्हे अनुभूती पृथकपणे आकारित करणे हे वदतोव्याघाती होईल. एवढेच काय ईश्वर मूलकारण, सत्ता पृथक मानून जीवमात्र भूतमात्र त्या मूलकारणाची उत्पत्ती अथवा आविष्कृत परिणाम मानणे हे तर्कसंगत होणार नाही. प्रत्येकच ईश्वर तर वेगळा ईश्वर मानून त्याच्या कृपाप्रसादासाठी शरण्यादिभाव स्वीकारणेही तर्कदुष्टच म्हणावे लागेल. म्हणूनच निरीश्वर आत्मसत्ताक अस्तित्व हेच माणसाचे खरे अस्तित्व होय. 'तत्त्वमसि!' असे एकदा मान्य केले की दैवतांचा निरास होतो; मग त्यांची गौरवस्तोत्रे हा भागच शिल्लक राहात नाही.

२.१ - मानवाचे पंचमहाभूतात्मक शरीर 'ब्रह्म' तत्त्वाचा एक वैशिष्ट्यपूर्ण आविष्कार आहे. या शरीराचे चलन पंचज्ञानेंद्रिये आणि पंचकर्मेन्द्रियांच्या योगाने सुरू असले तरी त्यातील चेतनातत्त्व 'ब्रह्म' हे आहे. या 'ब्रह्म' तत्त्वाला आपण 'आत्मन्' असे म्हणतो म्हणजे सर्वभूतमात्रांप्रमाणे मानवी जीवन 'अध्यात्मिक' आहे हे खरे. या जीवनाचे चलन 'आत्मन्'ची प्रवृत्तीपर शक्ती 'मानस' ही आहे. या मनःशक्तीच्या सहयोगाने देह चलन घडते. हे व्यक्तीगत पातळीवर अनुभवाला येत असताना; ब्रह्मआविष्कृत प्राणीमात्रातील समूहजीवनात्मकतेनेच वावरणाऱ्या प्राण्यांच्या वर्गात मानवी प्राण्याचा समावेश 'ब्रह्म'तत्त्वाने आविष्कार रूपात केला आहे. म्हणूनच मानवी शरीरातील 'आत्मन्' तत्त्व समूह संवेदनेने संवेदित होते. ही संवेद्यता मनप्रवृत्तीतून दृश्यमान होते; याकडे लक्ष वेधले पाहिजे. मग शरीरात 'आत्मन्'ला श्रेष्ठत्व की पंचभौतिक शरीराला श्रेष्ठत्व हे मृत्यूसमयी सर्वज्ञात होते. मनुष्याचा मृत्यू म्हणजे 'आत्मन्'या अविनाशितत्त्वाची पृथकपणे विग्रहित होण्याची प्रक्रिया असते; तर शरीर ही पंचभौतिकात भौतिक परिवर्तनात्म अविनाशीतत्त्वाची प्रक्रिया असते. म्हणजे उभयशक्तींच्या योगानेच मानवीजीवनाचे आविष्करण

घडत असते. भगवद्गीतेतील पंधराव्या अध्यायातील भगवान श्रीकृष्णांनी केलेले विवेचन ग्राह्यभूत धरणे अपरिहार्य होय त्यातून जीवमात्रांबरोबरच मनुष्यमात्रांच्या चलनाचे उद्घाटन अधिक स्पष्टपणे केले आहे.

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतिश्वरः ।

गृहिरत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

अधिष्ठाय मनश्चाय विषयानुपसेवते ॥

अर्थात 'संसारामध्ये कर्ता-भोक्ता म्हणून ख्यातकीर्त असलेला परमात्म्याचाच अंश आहे. तो माझा जीवरूप अंश आपल्या कर्मादि प्रकृतीमध्ये या देहरूपी क्षेत्रात असलेली सहा इंद्रिये त्यांना आकर्षण करतो. प्रत्येक जीव माझा अंश आहे. हाच इंद्रियांचे-प्राणांचे रक्षण करतो. शरीराचा स्वामी जो जीवात्मा, शरीर सोडून जातो म्हणजे जन्माला येतो. वायू पुष्पादिक गंधांना घेऊन जसा जातो तसा जीवात्मा मनादिकांना (मनासह पंचज्ञानेंद्रियांना) घेऊन जातो. दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करताना वासनेसह मन आणि इंद्रिये मात्र नेतो आणि स्थूलदेह आहे त्या जागीच ठेवतो. हा जीवात्मा ऐकण्याचे साधन कान, पाहण्याचे साधन डोळे, स्पर्श जाणण्याचे साधन त्वचा, रस चाखण्याचे साधन जीभ, सुगंध उपभोगण्याचे साधन नाक आणि त्या सर्वांशी संबंध जोडणारे मन, यांचा आश्रय घेऊन, शब्दादि विषयांचा उपभोग घेतो.

पंचभौतिक शरीरातील इंद्रियांचे ठिकाणी प्रकटलेल्या शक्ती हाही 'त्या' 'अध्यात्म' तत्त्वाचाच आविष्कार असतो. त्या शक्ती आणि मन या अध्यात्मआविष्कृत गोष्टी नित्य, अमर्त्य असतात. त्यांचे ब्रह्मतत्त्वाशी अद्वैत असते. उर्वरित जडदेह हा जडआविष्कारांशी नियमित असतो. जडाला ब्रह्मस्पर्श होऊनच आकार स्वरूप आविष्कार घडत असतो. जडाला जडतत्त्वांचा स्वभाव व चैतन्यतत्त्वाला चैतन्यतत्त्वाचा स्वभाव हे

द्वैत जीव आणि आत्मन या स्वरूपात अनुभवता येते. पंचभौतिक जडत्वाला जडत्वाशी एकरूप होण्याची उर्मी असते. यालाच वासनामय, गुणात्मक, आकारात्मक, देह असे आपण मानतो. भ्रामकता, तात्कालिकता, मर्त्यता आणि पुनरनिष्पन्नता हीच जडाची नित्यता असते. ही नित्यता सत्व रज तमात्मक विकारांनी बंदिस्त किंबहुना या गुणांच्या अंकित असते. त्या गुणात्मकतेतच आत्मन् शक्तीला गुंतविण्यात ही गुणात्मकता कार्यरत होते. येथेच आत्मन् म्हणजे अध्यात्माचा विसर जीवाला पडतो. यांनाच आपण लोक, सामान्य देहानुभूती वा प्रापंचिक असे म्हणतो. देहभावाने पंचभौतिक जडविश्वात जीवात्मा गुंततो यालाच मायापाशात गुंतणे असे सामान्यतः म्हटले जाते. या अवस्थेतील लोक ब्रह्मस्वरूपाला पारखे झालेले किंवा दुरावलेलेही नसतात तर ते संभ्रमित झालेले असतात. त्यांना ब्रह्मरूपाचा म्हणजेच स्वस्वरूपाचा अर्थात त्यांच्यातील नित्यतेचा विसर पडून अनित्यतेला बुद्धिप्रामाण्यपणाने ते नित्य मानू लागतात. यालाच अध्यात्मिक अंधता असे म्हणता येईल. अशा लोकांचे कर्मज्ञानात्मक नसते. ते सकामकर्म करतात. फलसापेक्षेने वागतात. यातूनच त्यांच्या जीवनात सुखदुःखाची साखळी, ऊनपावसाचा लपंडाव सुरू होतो. या अवस्थेत असतांना ब्रह्मस्वरूपाच्या ज्ञानमय अवस्थेत आनंदानुभूती अनुभवणारे, त्यांच्यातीलच ज्ञानी लोकात्मभावाने त्यांच्या सारखाच प्रापंचिक व्यवहार करीत असल्याचा भाव दाखवित लोकसमूहाला ज्ञानानुभव घडविण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्यासाठी ते देवभाव प्रकटवून मूलकारण आणि पंचभौतिक विश्वाचे अध्यात्मआविष्कृत रूपाचे ज्ञान देऊन सर्वांना त्यांचे आत्मस्वरूप संवेदित करण्याचा प्रयत्न करतात. त्या प्रयत्नांचा भाग म्हणजेच. देवतांना आवाहन, त्यांचे पूजन, त्यांचे महात्म्य गायन, त्यांनाच आपल्या सर्वकर्मांचे आणि कर्मफलांचे समर्पण करण्याचा मार्ग अनुसरतात. ब्रह्म, अध्यात्म, ॐ आणि आविष्कृत पंचभौतिक ब्रह्मांड रूप; त्यातील पंचभौतिकांचे चलनात्मशक्ती आविष्करण या सर्व गोष्टींना जीवनाचे आधारकारण मानून पूजनाची सवय; सर्व

गोष्टींना जीवनाचे आधारकारण मानून पूजनाची सवय; सर्व मनुष्यमात्रांना लावण्याचा प्रयत्न ज्ञानी लोक करतात. तेच त्यांचे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी प्रकटन असते. लोकधारणेसाठी, नित्यतेसाठी; नित्य असलेली सत्य, शिव व आनंदस्वरूप आविष्कार रूपे आणि नित्य भासणारी पंचभौतिक तत्त्वांची आविष्कार रूपे 'देव' स्वरूपात अनुभवण्याची धर्मधारणा येथे निर्माण होते.

मानवमात्रांचे निर्मिती कारण वाटणारी, देहभावाने असणारी मातृशक्ती आणि पितृशक्ती देव पदाला जाते. यातूनच पूर्वज देवता मानण्याची कल्पना पुढे येते. त्याचप्रमाणे लोकांत राहून लोकात्मभावाने जगतांना ज्ञानात्मक अनुभूती घडविणारी माणसे गुरुत्वरूपात अनुभवास येतात. अशा प्रत्यक्ष अनुभूत देवतांना साक्षीभूत करून अध्यात्मिक जीवन अनुसरण्यासाठी लोकधुरीण, 'वेद'लोक आवश्यक असतात. कारण त्यांचे अनुकरण अन्य लोक करीत असतात.

२.२ - 'वद'णारांचे वेद जसे द्रष्टेपणाने अध्यात्म शक्तींचे संवेदन वर्णनातून, स्तुती स्तोत्रातून; शक्तिसंवेदनांसाठी, प्रकटीकरणासाठी; काही मार्गांचा उदा. मंत्र, तंत्र, होम हवन इ. अवलंब करतात. ही त्या वेद वदणारांची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका असते; तशी त्यांची ही लोकनिष्ठा योग मार्ग अवलंबिताना ही सिद्ध होते. ब्रह्मांड हे जसे ब्रह्मतत्त्वाचे आविष्कार रूप आहे तसेच ब्रह्मांडातील चराचर वस्तुमात्र, जीवमात्रसुद्ध ब्रह्मतत्त्वाचेच आविष्कार रूप आहे. 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय ।' या सूत्राचाच अनुभव यात आहे. जीवात्मा आपल्या शक्तीन्वित देहेन्द्रियांच्या नियमनाने अर्थात योगाने ब्रह्मस्वरूप होऊ शकतो. कारण तो ही मूळात ब्रह्मस्वरूपच असतो हे अध्यात्मज्ञान होय. 'ब्रह्म'तत्त्वाप्रमाणे त्या जीवात्म्यासही 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय!' चा अनुसार शक्य आहे. या गृहितकावर आधारित योगमार्गांची रचना करून संयमी, ऋषीवर्गांनी योग सामर्थ्याने ब्रह्मशक्तीचे अनुभवन समूहमनाच्या ठिकाणी आत्मबल आणि आविष्कारपूर्वक घडविले. त्यामुळे असे ब्रह्मवेत्ते देवस्वरूपात

प्रकटले. वैदिक देवतांबरोबर वैदिक ऋषींना आणि सिद्धांना असे देवत्व प्राप्त झाले. सप्तर्षी हे याचे उत्तम उदाहरण आहे. या ऋषींपासून ऋषीकुले निर्माण झाली तशीच प्रजापती कर्मही घडली. गोत्रेही निर्माण झाली. मानवनिर्मितीबरोबरच विविध शक्ती निर्माण करण्यातही या ऋषींचा मोठा वाटा आहे. या ऋषींनी दोन स्तरावर देव कार्य केले. एक म्हणजे पंचभौतिक निसर्ग शक्तींना देवत्व बहाल केले तसेच त्यांचे मानवकेंद्री व्यवस्थापन करून दाखविले. ब्रह्मतत्त्वासह ब्रह्मांडाच्या ठिकाणी विविध शक्ती निर्माण करून त्या शक्ती लोकनिष्ठेने कार्यान्वित केल्या. या कार्याचे अंशात्मक अनुकरण वर्तमान काळातील सर्व ज्ञानशाखांमधील शास्त्रज्ञ व तत्त्वज्ञ करीत आहेत. या वैदिकांनी निसर्ग, मानव व ब्रह्मांडातील पंचशक्तीचे देवताकरण करून व्यवस्थापन करविले, हे व्यवस्थापन करण्याची आवश्यकता त्यांना का वाटली; याचे थेट उत्तर म्हणजे त्यांची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका होय.

२.३ - धर्मधारक दैवत व्यवस्थापन हे ऋषींचे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचे सर्वात मोठे कार्य होय. अतिप्राचीन ऋषींनी कोणत्याही पोथीनिष्ठ धर्माची स्थापना करून आचारधर्माचे मार्गदर्शन केलेले नाही; हे प्रथम लक्षात घ्यावे लागते. मानवी समूहजीवनाची स्थिर स्वरूपात धारणा व्हावी यासाठी भाषा आणि शक्तीस्वभावस्वरूप दैवत निर्मिती व त्यांची उपासना अथवा अनुसरण; यांची सतत निर्मिती व व्यवस्थापन अनुभव आणि योगनियमनांच्या आधारे करीत राहणे; यामुळे त्यांच्या धर्माचे स्वरूप सनातन - नित्य नवचैतन्य देणारे - राहिले आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. अतिप्राचीन अशा या काळातील ही निर्मिती या काळातील अनुभवांचे पुनःप्रकटीकरण व उपयोजन या स्वरूपाची होती, हेही लक्षात घेतले पाहिजे.

पंचभौतिकांची शक्तीस्वभाव वैशिष्ट्ये लक्षात घेत असतांनाच; ब्रह्मतत्त्वाचीच ही विविध रूपे आहेत याचा ज्ञानात्मक पातळीवर कधीही विसर पडला नाही; हे या प्रक्रियेचे वैशिष्ट्य म्हणावे लागते. आकाश

(आकर्षण कक्षेचे ब्रह्मांड), नीरं- नारं अर्थात पाणी- जल, उर्जा- सूर्य अग्नी, तेज, जडसृष्टी- पृथ्वी- भूमी, आणि या सर्वांची स्पर्शात्मक संवेदना देणारे मारूत,- वायू,- हवा. ही पंचभौतिक तत्त्वे शक्तीस्वभावानुसार संवेदीत झाली; तरी त्या सर्व भेदांतील ब्रह्मएकात्मता सदैव अनुभूत होत राहिली. या पंचभौतिकातील पाणी, भूमी, सूर्य ही सत्यरूपे किंवा तत्त्वे जडात्मक बुद्धिनिष्ठेनेही अनुभूत होत होती ती स्पर्श संवेद्य वायुतत्त्वाने. या सर्वांची ब्रह्मांडातील एकात्मता; आकर्षण किंवा धारणातत्त्वाने अनुभूत होत होती. या पंचभौतिकाचे अनुभूतीजन्य रूपाविष्करण म्हणजेच; शिव, विष्णू, ब्रह्म यांचा क्रम. ब्रह्म- शिव- आनंद या स्वरूपात; सत्य- शिव- आनंद नावाने आणि ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश किंवा रुद्र या आविष्कृत आदिशक्तींच्या स्वरूपातही होत राहिले.

या दैवत व्यवस्थापनात मोठा भाग; मानवाच्या सामूहिक जीवनाचे आत्मसाक्षात्कारी अनुभवन घडविणे हा होता. त्यामुळे पंचभौतिक शक्तीस्वभावांच्या आविष्कृत व प्रतीतीमूलक अवस्थांना देवत्व बहाल करण्याबरोबरच वनस्पती, प्राणी, डोंगरदऱ्या, जलप्रवाह यांनाही शक्तिस्वभाव व मानवी जीवनाशी येणारा संबंध यांच्या अनुभवानुसार समूहमनाच्या दृष्टीने देवत्व बहाल झाले. त्यापुढची अंतिम महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मानवी समूहामधील प्रमुख, उपप्रमुख, मातापिता आणि पूर्वज यांना देवत्व बहाल केले गेले. ही सर्व दैवते त्याच 'सत्' ची अर्थात ब्रह्माची रूपे होत. त्यावर सतत लक्ष व भावना यांचे केंद्रीकरण झाले. या पंचभौतिक ब्रह्माविष्कारांचे अविनाशित्व व अनेकरूपत्व त्याचबरोबर अनुभवास येणारे मर्त्यत्व व मर्त्यत्वानंतर संवेदित होणारे तद्आकारांच्या शक्तीस्वरूपांना, संवेदनांच्या पातळीवर देवत्व लाभले. मृत्यूचे भय, 'जीवोजीवस्यजीवनम्' या अनुभवातून प्राप्त भय, मानवाच्या जीवनसारणीवर 'पंचभौतिक शक्तींच्या प्रकोपातून अनुभवास येणारे क्रौर्य यांचा परिपाक; मरणोत्तर अधरआत्म्यांना, पंचभौतिक आभास रूपात

अनुभवून; अतिंद्रियतेच्या पातळीवर शक्ती स्वरूपात अनुभवण्यात झाला. त्यातून पिशाच्य लोक (योनी)चा समूहमानवीजीवनाशी असलेला अतूट संबंध प्रस्थापित झाला. त्यातूनच पिशाच्य देवता, गंधर्व, यक्ष देवता दैत्य देवता अनुभवता येऊ लागल्या.

अनुभवांच्या परिमाणातून देवतांच्या कोटी (प्रकार) आणि त्यांच्या शक्तीप्रकटीकरणासाठीच्या मंत्र तंत्रांची निष्पत्ती हा दैवत व्यवस्थापनेचा अविभाज्य भाग झाला. हे सर्व सतत विस्तारत जाणारे व्यवस्थापन लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून घडत होते. हे विसरून चालत नाही.

२.४ - या सर्व दैवत व्यवस्थापनाचा आधार; अनुभूती संवेदन, शक्तीसाक्षात्कार आणि मानवाच्या समूहजीवनाला 'स्वस्वरूप' अशा ब्रह्मसाक्षात्काराचा आधार व त्यातून केवळ आनंदमयतेची आनंदप्रतीती; हा जसा होता तसाच मानवाला 'ॐ' या एकाक्षराच्या साक्षात्कारातून; प्राप्त झालेला भाषासरणीचा मार्ग. प्रत्येक अनुभवाला समूहमनाने आकारित स्वरूपात साक्षात्कारपूर्वक स्वीकारून त्याचे नामकरण शाब्द स्वरूपात करणे हा मानवी समूहाचा स्वभाव झाला. त्यातून स्थळ कालपरिस्थिती परत्वे भाषिक प्रक्रिया घडत राहिली हा मानवी संघमनाला झालेला ब्रह्मसाक्षात्कार होय. भाषासरणीच्या आधाराने मानवातील धुरिणांनी शक्तिस्वभाव वर्णनाचे आणि त्यांच्या पुनःप्रकटीकरणाचे आणि सापेक्ष कार्यान्विततेसाठीचे शाब्द वाङ्मय प्रकटविले. या वाङ्मयाला ब्रह्मसाक्षात्काराचे मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झाले. परब्रह्माचे ज्ञान 'ॐ'च्या साक्षात्कारामुळे झाले व त्यातून मानवी मनाने 'शब्दब्रह्म कवळिले' या प्रक्रियेचे वर्णन सूत्ररूपाने भगवद्गीतेच्या सतराव्या अध्यायाच्या तेवीसाव्या श्लोकात आले आहे. त्यावर श्री संत ज्ञानेश्वरांनी प्रवचनपूर्वक प्रकाश टाकला आहे-

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणास्त्रिविधः स्मृतः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ भ.गी. १७ ॥

तरी अनादि परब्रह्म । जें जगदादिविश्रामधाम । तयाचें एक नाम

। त्रिधा पै असे ॥२८॥ तेंकीर अनाम अजाती । परी अविद्यावर्गाचिये राती- । माजी वोळखावया श्रुती । खुण केली ते ॥२९॥ उपजलिया बाळकासी । नांव नाही तयापासीं । ठेविलेनि नांवेसीं । ओ देत उठी ॥३३०॥ कष्टले संसारशीणें । जे देवों येती गाऱ्हाणें । तयां ओ दे नांवे जेणें । तो संकेतु हा ॥३१॥ ब्रह्माचा अबोला फिटावा । अद्वैतत्त्वं तो भेटाववा । ऐसा मंत्रु देखिला कवणा । वेदें बापें ॥३२॥ मग दाविलेनि जेणें एकें । ब्रह्म आवळिलें कवतिकें । मागां असत ठाके । पुढां उभें ॥३३॥ परी निगमाचळशिखरीं । उपनिषदार्थनगरीं । आहाति ते ब्रह्माचां येकाहारीं । तयांसीच कळे ॥३४॥ हेंही असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टिकरिती । ते जया एका आवृत्ती । नामाचिये ॥३५॥ पै सृष्टीचिया उपक्रमा । पूर्वी गा वीरोत्तमा । वेडा ऐसा ब्रह्मा । एकला होता ॥३६॥ मज ईश्वरातें नोळखे । ना सृष्टिही करूं न शके । तो थोरू केला एकें । नामें जेणें ॥३७॥ जयाचा अर्थु जीवीं ध्यातां । जें वर्णत्रयचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । तली तया ॥३८॥ तेथवां रचिले ब्रह्मजन । तयां वेद दिधलें शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । जीविकें केले ॥३९॥ पाठी नेणों किती येर । स्रजिले लोक अपार । जाले ब्रह्मदत्त अग्रहार । तिन्हीं भूवनें ॥३४०॥ ऐसें नाममंत्रें जेणें । धातया अढंच करणें । तयाचें स्वरूप आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ॥४१॥ तरी सर्व मंत्रांचा राजा । तो प्रणवो आदिवर्णु बुझा । आणि तत्कारू जो दुजा । तिजा सत्कारू ॥४२॥ एवं ॐ ततसदाकारू । ब्रह्मनाम हें त्रिपकारू । हें फुल तुरंबी सुंदरू । उपनिषद तें ॥४३॥ येणेंसी गा होऊनि एक । जें चाले कर्म सात्विक । तें कैवल्यातें पाइक । घरींचे करी ॥४४॥ परी कापुराचे थळीं व । आणुनि देईल दैव । लेवों जाणणेंचि आडव तेथ असे बापा ॥४५॥ तैसें आदारिजेल सत्कर्म । उच्चरैल ब्रह्मनाम । परी नेणिजेल जरी वर्म । विनियोगाचें ॥४६॥ तरी महंताचिया कोडी । घरा आलियाहीं वोढी । मानूं नेणतां अपरूवडी । मुद्दल तुटे ॥४७॥ कां ल्यावया चोखट । टीक भांगार एकवट । घालूनि बांधिली मोट । गलां जेंवी ॥४८॥ तैसे तोंडी ब्रह्मनाम । हातीं ते सात्विक

कर्म । विनियोगेवीण काम । विफळ होय ॥४९॥ अगा अन्न आणि भूक
 । पार्सी असे जरी देख । जेऊं नेणतां बाळक । लंघनाचि की ॥३५०॥
 का स्नेहा सूत्रा वेश्वानरा । जालियाही संसारा । हातवटी नेणतां वीरा ।
 प्रकाशुनोहें ॥५१॥ तैसें वेळे कृत्य पावे । तेथिंचा मंत्रुही आठवे । परी
 व्यर् तें आघवे विनियोगेवीण ॥५२॥ म्हणोनि वणःत्रयात्मक । जें हें
 परब्रह्मनाम एक । विनियोगु तूं आइक । याचा आतां ॥५३॥

रामकृष्ण मठाच्या माध्यमातून प्रसिद्ध केलेल्या स्वामी प्रभवानंदांच्या
 भाषांतरानुसार - 'OM TAT SAT these three words design-
 ate Brahman, by whom the seers, the Vedas and the
 sacrificial rites were created in ancient times. Therefore
 OM is always uttered by the devotees of Brahman, as
 the scriptures direct, before undertaking any act of sac-
 rifice, almsgiving or austerity. TAT, meaning the Abso-
 lute, is uttered by seekers after liberation who desire no
 reward for their deed, when they are about to make sac-
 rifice, or give alms, or practise some austerity. SAT
 means goodness and existence. It also means an aus-
 picious act. All persistence in sacrifice, austerity or
 almsgiving is SAT. All actions dedicated to Brahman are
 SAT.' 'ब्रह्म' साक्षात्काराची मिमांसा करतांना स्वामी प्रभवानंदांच्या
 भगवद्गीता भाषांतराला अॅपेन्डीक्स जोडून संकल्पना स्पष्ट केली आहे-
 'Again, when Brahman is considered in relation to this
 universe, He is regarded as a personal God. Ishwara.
 Ishwara is God with attributes. He contains all the di-
 vine qualities of love, mercy, purity, justice, knowledge and
 truth.

Brahman, being the Absolute, is beyond all action.

therefore, Brahman cannot be said to create or to de-
 stroy. It is Ishwaras, Brahman united with His power who
 creates this universe, preserves it and dissolves it. To
 say this is not necessarily to imply a dualism. Brahman's
 power can no more be separated from Brahman than
 the heat of fire can be separated from fire itself. But philo-
 sophical analysis cannot take us any further into this tre-
 mendous mystery. The conception of Ishwara represents
 all that the human intellect can know of God. Brahman, in
 the absolute sense, cannot possibly be known by the
 conscious mind.' श्री संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या प्रवचनाद्वारे हे अनादि
 ब्रह्म त्रिविधतेने जगताला कसे ज्ञात झाले आणि त्यातून शाब्दब्रह्म सारणी
 निष्पन्न होऊन 'लोक' ला लोकात्मभावनेने ब्रह्म का व कसे अवगत होऊ
 शकले याचे विवेचन केले आहे वरील सहव्वीस ओव्यांच्या प्रवचनात ते
 म्हणतात- अनादि परब्रह्माला ॐ हे एक नाव असले तरी ते विविध
 अर्थाने प्रकटते. खरे पाहता परब्रह्माला नाव, जात इ. काही नाही. परंतु
 मायानिर्मित मोहाच्या अंधकारात परब्रह्माची काही कल्पना यावी म्हणून
 वेदांनी-ऋषींनी नाव म्हणजे एक खूण केली आहे. जन्मजात बालकाला
 जे नाव ठेवले आहे त्या नावाचा उल्लेख होताच ते ओ देते. प्रापंचिकांच्या
 हाकेला परब्रह्माने ओ द्यावी अशी ॐ ही खूण होय. जीवाचा आणि
 ब्रह्माचा अनंतकाळपासून अबोला आहे, तो नाहीसा व्हावा आणि ते
 ब्रह्म अद्वैतपणाने जीवास भेटावे म्हणून वेदरूपी बापाने दया वाटून हा
 नाममंत्र शोधून काढला आहे. सृष्टीनिर्मितीच्या आधी ब्रह्मदेव एकटाच
 असल्याने. संभ्रमित होता तोच ईश्वराला अर्थात ब्रह्माविष्काराला जाणत
 नव्हता किंवा सृष्टीही घडवू शकत नव्हता. मात्र ॐ ह्या एकाच नामाने
 ब्रह्म सज्ञान आणि समर्थ झाले. या 'ॐ' नामाबरोबर ॐ तत् सत् अशा
 तीन शब्दांच्या जपाने सृष्टी उत्पन्न करण्याची पात्रता आली. या योगे

परब्रह्माने, ब्रह्मदेवाला प्रथम निर्माण केले, नंतर ब्राह्मणांची (ऋषींची) निर्मिती झाली व त्यांना आचारसंहिता म्हणून वेद दिले. आणि यज्ञासारखा व्यवसाय उदरनिर्वाहासाठी दिला (अर्थात त्याग पूर्ण कर्म नेमून दिले.) ब्रह्मदेवाने असंख्य लोक निर्माण केले. या सर्व लोकांना 'ॐ' च्या साक्षात्काराने 'तत्', 'सत्' हे ज्ञान होते.

या सर्व विवेचनाने 'ॐ' या एका ब्रह्मप्रक्षेपणातून संपूर्ण जगताचे ज्ञान करून घेण्याचे सामर्थ्य प्रेरित झाले म्हणूनच ती केवळ एक खूण राहिली नाही तर तत् सत् ब्रह्म या 'ॐ' आकारात साक्षीभूत झाले. त्यातूनच देवतांचे नामकरण त्यांची शाब्द वर्णने, त्यांना प्रकट करणारे मंत्र त्यासाठीचे तंत्र, विधी, निशेधादी अपेक्षित वस्तु नामनिर्देशित झाल्या. या सर्व शाब्दस्वरूपातील प्रकटणाच्या उपात्मसाक्षात्कारी मूलाकारातून ते ब्रह्म 'बहुस्याम प्रजायेय' स्वरूपात अवगत होत गेले. म्हणूनच समूहमनाच्या या ज्ञानात्मक अवस्थेच्या भाषिक अवस्थांतराचे केवळ स्वरूप हे ही ब्रह्मस्वरूपच होय. म्हणूनच शब्दब्रह्मात या सर्व शक्तीस्वभावरूपांचे व्यवस्थापन करून, 'त्यांची गौरव स्तोत्रे मंत्रसामर्थ्याने प्रकटली. ऋषींचे हे भाषिक कार्य परंपरेने लोकनिष्ठेने 'लोक' मध्ये सर्वथा सुरू आहे. ही लोकसाहित्यात्मक प्रक्रिया म्हणजेच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे शब्दब्रह्मात्मक चलन होय.

३) दैवतांची प्रतीके, प्रतिमा मिमांसा :-

शाब्द स्वरूपात साक्षात्कारित 'ब्रह्म' तत्त्वासंबंधी विचार करतांना एक गोष्ट पुढे येते; ती म्हणजे वर्णमूलाकारांमध्ये भेद दिसत असले तरी 'अ' या मूल उच्चारविषयी आश्चर्यकारक साम्य भाषाशास्त्रज्ञ, उच्चार शास्त्रज्ञ आणि लिपी शास्त्र तज्ज्ञांना मान्य करावे लागले आहे. वर्तमानात असलेल्या भाषा आणि लिपी व्यवस्था, उच्चार आणि अर्थव्यवस्था या बाबतीत प्रचंड वैविध्य दिसते. भाषा कुले, मृतभाषा आणि भाषिक आक्रमणे व त्यातून निष्पन्न होणाऱ्या नव्या भाषिक घटना यांचा विचार करताही 'अ', 'उ' 'म्' या वर्णांना अपरिहार्यपणे स्वीकारलेले दिसते.

उच्चारशास्त्र आणि उच्चारणामधून प्रगटणारे शक्तीसमूच्चय याविषयी अधिकाधिक संशोधन होत आहे. अर्थ आणि उच्चारशास्त्रांच्या आधारे यांत्रिक साम्ये शोधून भाषांतर, लिप्यंतर आणि रूपांतर याविषयी नवी यांत्रिक सामग्री पुढे येते आहे. शाब्द स्वरूपात सृष्टीचे मूळाकार साक्षीभूत झाले असतील यात दुमत नाही. सृष्टीचे मूलाकार अगोदर दृष्ट झाले की अगोदर शाब्द उच्चारण होऊन अर्थात उद्गार अगोदर होऊन नंतर मूलाकार निर्देशित झाले याविषयी मतभिन्नता आढळली; तरी शाब्दमाध्यमातून अर्थात भाषा आणि उच्चार उद्गार माध्यमातूनच मानवी समूहांचे; अमूर्त, भौतिक, भावनिक, संवेदनात्मक, अंतःप्रेरणात्मक, अतिंद्रिय या व अशा सर्व पातळीवरील व्यवहार घडतांना दिसतात. ब्रह्म, ईश्वर, परमात्मन्, देव या सर्व अतिंद्रिय आणि संवेदनात्म अनुभूती सर्व मानवी समूहाची ज्ञानात्मक जाणीव आहे हे कोणी नाकारू शकत नाही. या मूळ, ब्रह्म, ब्रह्मांड, 'लोक', संचालक शक्तीसंवेदनांना त्यांच्या स्वभावानुसार ज्या कोटी किंवा व्यवस्थापक प्रकार, जगभरात अस्तित्वात दिसतात; त्यांच्यात मूलभूतस्वरूपाचे साम्य आहे. नामे आणि त्यांचे अर्थसंवेदनात्मक आकार आणि स्वभाव यांतही आश्चर्यकारक साम्य आहे. या गोष्टींवरून एक 'सत्य' कसोटीवर उतरणारे, विधान करता येते ते म्हणजे अस्तित्वाच्या संवेदनेविषयी आणि मूळ कारणाविषयी भूलोकीच्या मानवी समूहांमध्ये साम्य आहे आणि त्या मूळ कारणाच्या स्वसंवेद्य, स्वयंभूत्व, स्वयंस्फुरत्व, तरीदेखील निर्विकारत्व, निर्गुण निराकारत्व यांच्या सत्यतेविषयी दृढ विश्वास आहे. 'ते'च अंतिम 'सत्य' आहे, याविषयी सर्व दृष्ट्याज्ञानी जनांमध्ये अर्थात वेदांमध्ये पूर्ण साम्य आहे.

३.१ - मानवाला अंतःप्रेरणा आणि अतिंद्रिय शक्ती आहेत यावर जागतिक पातळीवरील मनोवैज्ञानिकांत, तत्त्वज्ञांमध्ये आणि योगीजनांमध्ये मतैक्य आहे. या मानवी आत्मशक्तीमुळेच मानवाला द्रष्टेपणाने, अस्तित्त्व अवस्थांचे मूल कारण, केवळ स्वरूप, आनंदपूर्ण परब्रह्म मानवाच्या आत्मशक्तीला ज्ञानकक्षेत आले. मानवाच्या द्रष्टेपणाच्या अनुभूतीचा उद्गार

म्हणजे, 'ब्रह्म' तत्त्वाची जीवात्मा अवस्थेला प्रतीत झालेली प्रतिमा. 'ब्रह्म' ही स्वयंभू, अवकाश व्यापक, निर्विकार असूनही स्वभावतः सृष्ट होत राहणारी, आत्मशक्ती होय. या शक्तीला मूलकारणात्मक, मूलतत्त्व 'देव' म्हणून मानवाच्या जाणीवेच्या विश्वात स्वीकारले आहे. या 'परब्रह्म' शक्ती स्वरूपाला, 'परमात्मन' या आत्मिक मूलाकार म्हणून मानवाने सृष्ट सृष्टीतील प्रत्येक रूपात द्रष्टेपणाने पाहिले हे ज्ञान 'वेद' स्वरूपात, वाङ्मय माध्यमातून शाब्दप्रतिकांच्या रूपाने प्रतिमाकार स्वरूपात मनोकाशात संवेदित झाले. वेदातील सर्व देवता हे असे शाब्दप्रतिमांमध्ये पुनःप्रकट होणाऱ्या संवेद्य प्रतिमा आहेत. या प्रतिमा केवळ पार्थिव नाहीत किंवा जडही नाहीत त्या प्रत्यक्ष अस्तित्व सिद्ध करणारी चैतन्यमयी, ब्रह्मस्पंदक व्यक्तिमत्त्वे आहेत; अशी अनुभूती मानवी ज्ञानात्मकतेला झाली आहे. सूर्य, चंद्र, वायू, पर्जन्य, रुद्र, इंद्र, विष्णू, ब्रह्म आदि वैदिक देवता, या अशा द्रष्टेपणाला घडलेल्या ज्ञानात्मक अनुभूती होत. ग्रह, तारे, नक्षत्र आदि अवकाशस्थ दिव्य अस्तित्वे अशाच द्रष्टेपणाने ज्ञानात्मक अनुभूती कक्षेत आलेली अस्तित्वे होत. 'ब्रह्म' तत्त्वाचे हे 'बहुस्याम प्रजायेय' हे ब्रह्मांडापुरते मर्यादित नाही तर ते अनंत आणि नित्य आहे. या नित्यतेत स्वात्म अस्तित्व पाहण्याच्या अंतरिक संवेदनेतून, अतिंद्रिय शक्तीला आणि अंतःप्रेरणेला या दैवत शक्ती दृष्ट झाल्या.

सृष्टीतील वनस्पतींची, वन्यप्राण्यांची, खनिजांची, भूचरांची, जलचरांची, खेचरांची, दिव्यशक्ती; अर्थात परस्पर पूरक, परस्पर पोषक, परस्पर उत्पादक शक्ती त्यांच्या चलनातून मानवाच्या द्रष्टेपणाला दृष्ट होत गेली. या शक्तींना ब्रह्मस्वरूपात अनुभवता आले. त्यांनाही देवत्व बहाल केले. पृथ्वीवरील महाकाय पर्वतांचे, जलाशयांचे दिव्यदर्शन घडले. त्यांच्यामधून ब्रह्म बहुस्याम होऊन दृष्ट होते आहे; हा सृष्टीतील शक्तींचा संवेद्य अनुभव द्रष्टेपणाला दिव्यत्वाची प्रतीती घडविणारा होता. तेथेही मानवी प्रातीभज्ञानाला देवत्व आढळले.

एकूणच परब्रह्माचे 'बहुस्याम प्रजायेय'चा दिव्य अनुभव द्रष्टेपणाने

आला आणि मानवकेंद्री संवेदनेने मानवाने तो अनुभवला. तेथे देव दृष्ट झाला दिव्यत्वाच्या अनुभूतीला देवत्व बहाल करण्याची वृत्ती मानवात स्वभावजात आहे, म्हणूनच ही दिव्यानुभूती मानवाच्या आत्मियतेच्या ठिकाणी देव आकारत राहिली. मानवातील ज्या घटकांना ही दिव्यानुभूती दिव्यद्रष्टेपणाने झाली त्यांनी त्या शक्तींचा समूहजीवनासाठी उपयोग कोणत्या प्रकारे होतो हे केवळ सांगितलेच नाही तर स्वतः अनुसरले इतरांना अनुभवण्यास वस्तुपाठ घालून दिले. या मानवातील दिव्यत्वालाही 'लोक' मध्ये देवत्व प्राप्त होत राहिले.

यद् यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः ।

स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ या गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायातील सूत्रानुसार; लोकधुरीण, द्रष्ट्या वेदऋषींसारख्या समूहश्रेष्ठांनाही देवत्व प्राप्त झाले. या प्रक्रियेतून देवांच्या अनेक कोटी निर्माण झाल्या. या सर्व कोटीतील दैवतानिर्मिती लोकसमूहाचा कल्याणासाठी झाली. अवघ्या 'लोक'ला ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होऊन लोकजीवन सुस्थिर, सुव्यवस्थापित व्हावे आणि अध्यात्मिक केवलानंदाचे उपभोक्ते व्हावे हाच या द्रष्ट्यांच्या लोकसंचारातील हेतू होता. मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदूपासून धर्मधारणेची पायाभरणी अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून झाली. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे प्रचलन त्या युक्त किष्काम कर्मयोगाने घडले आहे.

३.२ - सृष्टीचलनाच्या आणि देहचलनाच्या अनुभूतीतून समोर आलेले पहिले विधिविधानात्मक प्रयोगसिद्ध प्रतिक म्हणजे अग्नी आणि त्यावर आधारित यज्ञ प्रक्रिया. सूर्य आणि त्याच्या क्रमबद्ध चलनावर आधारित सृष्टीचक्राच्या अनुभूतीतून द्रष्ट्यांना, अंतःप्रेरित अतिंद्रियतेने झालेले ब्रह्मदर्शन म्हणजे अग्नी. म्हणूनच परब्रह्माचे मुख म्हणून त्यांनी अग्नीचा स्वीकार केला आणि यज्ञ विधीविधाने विकसित होत गेली. यज्ञ याग सत्र मालिका ऋषी संस्कृतीत आपणांस वारंवार आढळते, यज्ञ प्रसंगीच्या अनेक अद्भूत परंतु सिद्ध झालेल्या गोष्टींचे उल्लेख येतात; ह्या

अध्यात्माच्या भौतिक अनुभूती होत. यज्ञ विधिविधानाचे सामूहिक स्वरूपातील विधीनाट्य ही आद्य संस्कृतीतील लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी घटीते होत. याचेच लोकनिष्ठ रूप म्हणजे तीन दगडाची चूल होय. होळी, शेकोटी, धुनी ही याच यज्ञसंस्थेची रूपे होत. तीन दगडाची चूल हे स्वाभाविक चुलाण जगभर आढळते ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्यामधून सृष्टीत निर्माण होणारी सूर्यज्वाला म्हणजे, चुलीतला सृष्टीज्वलनातून धडपडणारा अग्नी, त्यावर भाजणारी, उकडली जाणारी, शिजून, भूकडे झेपावणारी सृष्टी उदराग्रीचा यज्ञ मांडीत पुन्हा पोषण सृजनासाठी सृष्टीला, मानवीजीवांना सिद्ध करते, हे सूर्योन्मुख देवतांच्या अस्तित्वाचे मानवाच्या प्रज्ञेने, प्रतिभेने, अंतःप्रेरणेने आणि अतिंद्रिय शक्तीने भौतिक ज्ञान कक्षेत आणलेले रूप; ही लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची गंगोत्री होय.

पृथ्वीचा आभाळाला स्पर्श घडविणारी पर्वतशिखरे, अवकाशाचा गहिवर, पंचभौतिक स्वरूपात पोचवितात. याचा अनुभव पर्वतांच्या सानिध्यात, आश्रयाने राहणाऱ्या मानवी समूहांनी घेतला. आकाश आणि पृथ्वीच्या संभोगाचा पुनःप्रत्यय मानवी समूहाने मानवी संभोग आणि सृजन प्रक्रियेत अनुभवला. अवधी सृष्टी ही सतत सुरू असलेली आकाश भू संगीची प्रक्रिया आहे. पुन्हा पुन्हा जननमरणाचा अनुभव सृष्टीसंचलनातून घडणाऱ्या द्रष्ट्या मानवी मनाला ब्रह्म नित्यतेचा आणि मायासृष्टीच्या अनित्यतेतील नित्य सृजनशक्तीचा प्रत्यय येत राहिला आणि ब्रह्माचा शिवस्पर्श घडविणाऱ्या पर्वतांना 'ब्रह्म' तत्त्वाचे शिवस्वरूप मानवाने दिले. द्रष्टेपणाला प्रातीभज्ञानातून रम्य, मंगलमय सत्याविष्काराची रूप मानवाला पर्वताशिखरात प्रत्ययास आले. त्या शिवस्वरूपातच शक्तीचा प्रथम आविष्कार, द्रष्ट्या मनाला दाटलेल्या मेघांतून, प्रपातातून, उसळणाऱ्या प्रवाहातून आलो त्याच्या मनाला शक्तीच्या मानवी मातृत्वाच्या स्तन्यतत्त्वाचा अनुभव आला शिवशक्तीचे मनोहारी, पुरुष स्त्री एकरूपत्व मानवी मनाला पर्वत रांगांतील पर्वतशिखरांच्या सान्निध्यात आत्मप्रत्ययान्वित झाले. येथेच पुरुष, प्रकृति, शिव, पार्वती, विष्णू,

लक्ष्मी (शक्ती) ब्रह्म आणि माया यांचे एकात्म रूप मानवी प्रतिभेला जाणवले या द्विविधरूपात ब्रह्मतत्त्वाच्या विग्रहाचे आणि पुनर एकात्मस्वरूपाचे अनुभव मानवाच्या ज्ञानकक्षेत आले आणि 'एकोहं बहुस्यांम प्रजायेय' चे गूढ उकलण्याची प्रातीभ शक्ती ब्रह्मतत्त्वातून द्रष्ट्यामानवी मनात पुरुष, प्रकृतीच्या मूलाकारांच्या स्वरूपात जाणवली. सृष्टीचे हे द्विविध आणि एकात्म मूल कारण मानवाने देव स्वरूपात स्वीकारले. सतत विविध रूपात प्रकट होऊन अस्ति, जायते, वर्धते, मृतते, चे दातृत्व धारण करून सतत अविनाशी ब्रह्मतत्त्वाच्या नव्या नव्या आविष्कार रूपाचे दातृत्व धारण करणाऱ्या अनंत, असंख्य विभ्रमांना, नवाकारांना 'त्या' आत्मतत्त्वासह अनुभवण्याची शक्ती जीवात्म्यात अनुभवता येते याचे ज्ञान जीवात्म्याला जसजशी होत गेले तसतसे प्रत्येक आविष्कृत आणि द्रष्टेपणाला अनुभूत होणाऱ्या शक्तीविभ्रमांना, अवस्थेला मानवाने आपल्यातील आत्मतत्त्वात अनुभवण्यासाठी देवत्व बहाल करून; प्रत्यक्ष ब्रह्मतत्त्वाचे बल या देवतांच्या नित्य दर्शनातून स्वतःत पाहण्याची कुवत प्रत्येकात निर्माण करण्यासाठी लोकनिष्ठेने दैवतांचे मूलाकार आणि त्यांचे प्रातिनिधिक प्रतिके, प्रतिमा यांचे संस्थापन सनातनपणे केले आणि त्या त्या शक्ती आविष्काराची उजळणी करीत त्या त्या शक्ती आविष्काराची मानवी जीवन सापेक्ष उपयोजिता; सौंदर्य आणि कर्मशील भावनेने केली. मानवाच्या समूहजीवनाचा हा प्रातीभ ज्ञानपूर्वक आविष्कार दैवतांच्या रूपाने आज अनुभवास येतो आहे. हळूहळू दैवत अनुभूतीच्या गंगोत्रीचे गंगासागरात रूपांतर झाले. सनातनपणाने ही प्रक्रिया सुरू झाली. यातूनच पर्वतांना स्थाणुत्वाचा लोकबंध प्राप्त झाला, स्त्रोतांना मातृत्वाचा लोकबंध प्राप्त झाला या मूलाकारातून अनेक मूलाकार अनुभूतीच्या समूहमनाच्या कसोटीवर, शक्तीस्वरूपाच्या नामनिर्देशात्मकतेने देव स्वरूपात मानवी लोकजीवनाशी जोडून लोकजीवन स्थैर्य आणि सुरक्षिततेच्या दृष्टीने आश्वासित करण्याचा दीर्घोद्योग, द्रष्ट्या ऋषींनी केला. डोंगर, जलौघ,

जलाशय, वृक्ष यांना देवत्व यातूनच प्राप्त झाले. यांचीच प्रतीके व उपासना मार्ग लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून लोकजीवनात प्रचलित झाली. सनातनातून वर्तमानात प्रवास करणाऱ्या मानवी जीवनात ही प्रक्रिया दैवत प्रवृत्तीने मिथकप्रवृत्तीने सुरू आहे.

३.३ - या सर्व दैवतांची प्रतीके आणि प्रतिमा मानण्याची प्रवृत्ती दोन स्तरांवर पाहावयास मिळते. (१) मानवीसमूहजीवनामध्ये घटकलोक (व्यक्ती) मध्ये दिव्यानुभूतीचा अनुभव येणे व अनुभूतीमुळे त्या व्यक्तीला त्या त्या विशिष्ट मूलआकारातील देवतेचा अवतार मानणे; श्री विष्णू, शिव, ब्रह्म या तीनही देवतांच्या बाबतीत, हे घडले आहे. परब्रह्म तत्त्वाच्या संदर्भातही हे घडले आहे. यातील दुसरा प्रकार म्हणजे त्या त्या दैवतांचे संवाहक असल्याची प्रतीती घटक लोकमध्ये येणे. यातूनच पुढे संचार अनुभूती पुढे आली आहे. शक्तीदेवतांच्या बाबतीत म्हणजे माया, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती यांच्याबाबतीतदेखील ब्रह्मा, विष्णू, महेशाप्रमाणे घडले आहे. अन्य काही धर्मांमध्ये परब्रह्मशक्तीचे संवाहक म्हणून प्रेषित संकल्प पुढे आलेला दिसतो. इस्लाम, ख्रिस्त या धर्मांमध्ये महानुभावसारख्या पंथांमध्ये अगदी अलिकडच्या काळापर्यंत ही कल्पना पुढे आलेली दिसते. तिसरा प्रकार अंशात्मक अनुभूती सिद्ध अवतार चौऱ्यांशी सिद्ध, चौसष्ट योगिनी, मातृका, पितृदेवता, परी कल्पना या प्रकारात प्रतीक व प्रतिमा बनून अवतरलेल्या दिसतात. या सर्व प्रतिकांना व प्रतिमांना प्रत्यक्ष मानवी अस्तित्वात पाहण्याची परंपरा लोकजीवनात अतिप्राचीन काळापासूनची आहे. या स्वरूपातील अनुभूती लोकजीवनाच्या आरंभापासून वर्तमानातील लोकजीवनापर्यंत परंपरेने आणि परिवर्तनशील प्रक्रियेने चालत आलेल्या दिसतात. (२) दुसरा स्तर वनस्पती, प्राणी व जड स्वरूपातील अस्तित्व आकारात, परमात्मतत्त्वाचा भावात्मक अनुभव घेणे. प्रतीक निर्मिती आणि प्रतिक पूजा या गोष्टी या स्तरावर निर्माण झालेल्या दिसतात या प्रतिकांचा विचार काही स्तरांवर करता येतो त्यातील (अ) पहिला स्तर वनस्पती आणि जीवात्मे किंवा

प्राणी या स्वरूपात पाहावयास मिळतो. विशिष्ट वृक्ष किंवा वनस्पती यांत प्रतीक रूपात देवतानुभूती घेणे. यात औदुंबर, पळस, निंब, वट, शमी, बेल अशा सर्व प्रसिद्ध वृक्षांचा विचार करावा लागतो. प्राण्यांमध्ये, नाग, गाय, बैल, मोर, गरुड, हत्ती, कासव, मासा, व्याघ्र, कुत्रा अशा सर्वज्ञात प्राण्यांचा भारतीय परंपरेत विचार आलेला दिसतो. (ब) दुसरा स्तर डोंगर, खडक, गोटे, दगड, धोंडे दरी, नदी अशा गोष्टींचा विचार येतो. (क) निसर्ग विभ्रमांच्या तिसऱ्या स्तरावर पौर्णिमा, ग्रह, तारे, नक्षत्र यांचा उदयअस्त, पहाट, सायंकाळ, वीज, वादळ, मेघ, इंद्रधनुष्य अशा विभ्रमांचा विचार करावा लागतो. (ड) साधनांचा स्तर- कृषी, स्वयंपाक, यज्ञसंस्था घरबांधणी वाहने इ. क्षेत्रातील साधनांना दैवत मानणे.

वरील दोन्ही स्तरावरील दैवत प्रतिके आणि प्रतिमा या मानवी अनुभूतींच्या निक्षेपातून निर्माण झाल्या आहेत हे उघड आहे. या सर्व स्तरांवरील प्रतिके, प्रतिमा यांच्याविषयी दैवतांच्या मूलाकाराशी संबंधित उत्पत्ती कथा, प्रकटन कथा, साक्षात्कार कथा, संरक्षण कथा, विनाश कथा, अशुभनिवारण कथा निर्माण झालेल्या दिसतात. तसेच या दैवतांची प्रतिके दोन प्रकारात आढळतात. एक म्हणजे निसर्गदत्त अवस्थेत स्वीकारणे आणि दुसरे म्हणजे अनुभूतीसिद्धतेतून काल्पनिक स्तरावर कल्पित आकार देऊन पाषाण, काष्ठ, मृत्तीका यांच्या मूर्ती शिल्पित करणे. या दैवतांचे कथांशी निगडित अन्वर्थक असे उपासना मार्गही दिसतात.

३.४ - निसर्गदत्त अवस्थेतील प्रतिके अर्थातच अनगड असतात. उदा. डोंगर, शिखर, विशिष्ट खडक किंवा शिळा, गोटे, लाकूड जसेच्या तसे प्रतीक किंवा प्रतिमा म्हणून स्वीकारणे. ही आदीम अवस्था मानता येईल. वर्तमानात या प्रतिकांची अवशेषात्मक उदाहरणे सांगता येतील. उदा. नगर जिल्हाच्या पाथर्डी तालुक्यातील वृद्धेश्वरचे शिवलिंग. सूर्यदेवाचे किंवा चंद्रदेवाचे प्रतीक म्हणून गोल गोट्यांची पूजा. हाच प्रकार शालिग्राम किंवा शिव बाण या स्वरूपात पाहावयास मिळतो. निसर्गदत्त प्रतिकांना शेंदूर नावाचे रसायन लावून प्रतीक किंवा प्रतिमा तयार करणे. पारा

(मर्क्युरी) हे खनिज शिवाचे तेज म्हणून किंवा वीर्य म्हणून मानले जाते. ह्यापासून शेंदूर नावाचे रसायन तयार होते. त्याचा लेप लावल्याने प्रत्यक्ष शिवशक्ती किंवा दैवत शक्ती प्रकटते. हा शेंदूर पितृ आणि मातृ अशा दोन्ही रूपातील देवतांना लावला जातो. ही लोकजीवनामधील अतिआदिमतेनंतरची पायरी म्हणता येईल. यापुढची पायरी म्हणजे कथावर्णित शक्तीचे पूर्णतः कल्पनानिर्मित कलात्मक शिल्प तयार करणे. मूर्ती किंवा प्रतिमांची निर्मिती ही या प्रकारची आहे.

३.५ - या सर्व प्रकारच्या प्रतिकांची निर्मिती समूहमनातून आणि लोकधुरिणांच्या माध्यमातून झाली असे मानावे लागते. त्यांच्या परंपरा निर्माण झाल्या. विशिष्ट देवतांचे विशिष्ट स्वरूपाचेच आकार करणे. विशिष्ट देवतांसाठी विशिष्ट पाषाण किंवा विशिष्ट वनस्पतीच वापरल्या लागतात, याही परंपरा निर्माण झालेल्या दिसतात. त्यांच्या उपासनांच्या परंपरा लोकनिष्ठेने आणि लोकसिद्धतेने झालेल्या असतात. या सर्व परंपरांमागे, खरेतर लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचीच प्रेरणा असते.

४) दैवतकथा (Myth)- दैवतकथाशास्त्र :-

‘लोकसाहित्य संशोधन पद्धती’ या मी मांडलेल्या ग्रंथातील ‘मिथक’ या प्रकरणात मी जी चर्चा केली आहे त्यातील काही मुद्यांची चर्चा द्विरुक्तीचा दोष पत्करून येथे करणे आवश्यक वाटते. अर्थातच त्या मुद्यांची चर्चा अध्यात्मवादी भूमिकेतून येथे करावयाची आहे. एनसायक्लोपिडीया ब्रिटानिकामध्ये मायथॉलॉजीविषयी टीपा देतांना म्हटले आहे- "Myth deal with customs especially religious costoms; with retual phenomena of the most varied kind, from the creation of the world to the shape of a rock and with the supposed character and activities of whatever gods or other supernatural beings are worshiped." पुढे अर्थ स्पष्ट करताना म्हटले आहे- Myth is a true story because it is a sacred story, not a true story because content but

because of the concrete sacred forces which it sets to work. The recital myths of the beginnings of things is part and parcle of cult, because it is cult itself and helps to gain the ends for which cult is carried on namely, the preservation and increase of life."

या स्पष्टीकरणात Myth का अवतरतात हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. ‘मिथ’ ह्या दिव्यानुभूतींचा आकार व कार्य वर्णन करणारा आविष्कार असतो. म्हणूनच सत्य, शिव आणि आनंदप्रद अनुभव स्पंदन देण्याचे सामर्थ्य मुळातच ‘मिथ’ मध्ये असते. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून या दिव्यानुभूतींचे मानवी संवेदना आणि धारणात्मकतेने कथात्म संज्ञापन घडत असते हे लक्षात घ्यायला हवे. डॉ. दुर्गा भागवत यांनी चेंबर्स एनसायक्लोपिडियानुसार दैवतकथेची व्याख्या दिली आहे ती अशी- “मानवी स्वरूपातील अमानवी किंवा दैवी कृतीचे आदिमानवाला झालेले जे दर्शन त्या दर्शनाचे प्रतीक म्हणजेच दैवतकथा” Mythology या दैवत कथांचे, निर्मिती प्रसार आणि दिव्यत्व विश्लेषण कथा संदर्भात चर्चा करून; लोकजीवनाशी, समूहमनाशी आणि ‘लोक’च्या जीवात्म भावाशी दैवतकथांचा संबंध स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न दैवतकथाशास्त्र करते. दि. के. बेडेकरांनी ‘दिव्यतिहासाचे स्वरूप आणि आपला वारसा’ या ‘संस्कृति सुगंध’ नावाच्या दास्ताने कंपनीने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथातील निबंधात “‘दिव्यकथा हा मानवी मनाचा भ्रम नसतो, मानवी मनाला भावलेले वास्तव आणि मन यांची एकात्मता जेव्हा दिव्यात्म जाणिवेत साधली जाते तेव्हा दिव्यकथा जन्मते व तीच वास्तव म्हणून नांदते” असे स्पष्टीकरण देऊन मानवी मन आणि भोवतालच्या विश्वाचे वास्तव ज्ञान यांच्या संयोगाचा परिणाम म्हणजे दैवत कथा असे म्हटले आहे. “श्रीमती लेंगर ने प्राकृतिक शक्तियों के उत्पात और अतिमानवीय शक्तियों से दबी हुई मानव इच्छाओंके संघर्ष को मिथक तत्त्व का मूल कारण माना है। मिथक इसलिये मिथ्या कल्पना या युटोपिया न होकर

सत्य के मूल तक पहुंचने का एक नैतिक उपक्रम है।” असे लॉगर यांचे विधान देऊन; उषापुरी विद्यावाचस्पतींनी भारतीय मिथक कोशात मिथकांच्या सत्यतेविषयी भाष्य केले आहे.

४.१ - 'Science of Mythology' हा ग्रंथ लिहिणाऱ्या मॅक्स म्युलर यांनी; दैवतकथा या अशुद्ध व विकृत व्युत्पत्तीतून जन्मलेल्या असून त्यांना भाषेला आलेली सूज किंवा भाषेला जडलेला रोग अशी संभावना करून या भाषा रोगाची मीमांसा म्हणजेच दैवतकथा शास्त्र- Mythology is the Pathology of Language- असे विधान केले आहे. उपनिषदांचा अभ्यासक मॅक्स म्युलर यांना दैवतांचे ऐतिहासिकत्व मान्य होते. तथापि दैवतकथा काल्पनिक रूपकासारख्या वाटत होत्या हे लक्षात येते. मात्र 'The Antropological Religion Modern Mythology A reply to professor' या ग्रंथात अँड्र्यू लॉगने मॅक्सम्युलरच्या या विचारांना उत्तर देतांना मॅक्सम्युलरच्या विचारांना चुकीचे व विक्षिप्त संबोधून त्यांचा सिद्धांत सावधगिरीने व सकारात्मकतेने पाहाणे आवश्यक आहे असे म्हटले आहे. दैवतकथांच्या पुराणीकरणाविषयी मॅक्सम्युलर यांचा आक्षेप आहे असे दिसते. डब्ल्यू के. सो. गर्थी (W. K. C. Gurthie) यांनी ग्रीक देवतांवरील आपल्या ग्रंथात श्रद्धेतून मिथकांचा जन्म झाला असावा अशी चर्चा केली आहे. वैदिक मायथॉलॉजी या प्रो. मैक्डानल यांच्या मूळ ग्रंथाचा अनुवाद करून डॉ. सूर्यकांत यांनी “गाथाओंका उद्भव विज्ञानशून्य आदिकाल में उत्पन्न हुए मानवके उन प्रयासों में निहित है जो उसने अपने संमुख प्रवर्तमान प्राकृतिक शक्तियों एवं दृश्योंकी व्याख्या के रूप में किये थे।” असे नोंदविले आहे. यातील ‘विज्ञानशून्य’ या शब्दप्रयोगाचा अर्थ अंधविश्वास असा घेणे चुकीचा ठरेल. आज केवळ बुद्धिप्रामाण्याने भौतिकाचा कार्यकारणभाव मांडण्याचा प्रयत्न होतो व तेच अंतिम सत्य असे मानले जाते. अंतःप्रेरणा, प्रातीभज्ञान अविंद्रीय शक्ती आणि मूलकारण ‘ब्रह्म’ अथवा ‘सत्चित् आनंद’ या संकल्पनांचे आत्मन-शास्त्र अर्थात अध्यात्मज्ञान सत्य असूनही नाकारले

जाते. त्या आत्मज्ञानाकडे ‘विज्ञानशून्य’ हे शब्द वापरून लक्ष वेधायचे आहे. भौतिकविज्ञान युगात साधने आणि भौतिक कार्यकारण भाव, प्रत्यक्ष माहिती, या गर्दीत मानवाचे अध्यात्म शास्त्राकडे दुर्लक्ष झाले आहे. एवढेच नव्हे तर अध्यात्माला अंध विश्वास ठरविले जाण्याची तर्कटीवृत्ती जोपासली गेली आहे. त्याकडे लक्ष वेधले आहे. ‘मिथक’ अर्थात दैवतकथा किंवा दिव्यकथा यांतील सत्यांशाकडे सर्वांगीण लक्ष वेधले आहे. कथा तयार होत असताना दिव्य अनुभूतीचे सामुहीकरण करणे, समूहमनाला त्यांच्या दैनंदिन जगण्यात त्या दिव्यानुभूतीचे स्मरण आणि श्रद्धापूर्ण अनुभवन घडविण्यासाठी मानवी संवेदनांच्या भाषिक विश्वात आणले जाते हे खरे. याचा अर्थ असा की दिव्यज्ञान हे ‘सत्य’ ज्ञान असते. त्याची प्रतिती जिवात्म्याला घेता येणे शक्य असते. ती घडविण्याचा प्रयत्न लोकधुरिणांचा असतो. म्हणजेच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून दैवतकथा प्रसृत केल्या जातात. त्यांचा अनुभव स्वस्वरूप प्रतीतून ज्ञानक्षेत घेण्याचा आग्रह असतो. ‘मिथक’ ही प्रकृती आहे; हे ‘लोकसाहित्य संशोधन पद्धती’ या ग्रंथातील मिथक मिमांसेत मी या दृष्टीने मांडले आहे.

४.२ - मिथक निर्मित प्रक्रिया आणि मिथकांतील दिव्यानुभूतीचा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून प्रवास याविषयी थेट कल्पना यावी यासाठी मी ‘लोकसाहित्य संशोधन पद्धती’ या नितीन प्रकाशन, अप्पा बळवंत चौक, पुणे यांनी प्रसिद्ध केलेल्या द्वितीय आवृत्ती, या ग्रंथातील मिथक मिमांसेत मांडलेल्या तक्त्यांची पाहाणी जिज्ञासूनी करणे आवश्यकतेनुसार उपयुक्त ठरेल.

४.३ - मानवी समुदायांना समूहमनाने जगावे लागते. याचा विचार आपण केला आहेच. लोकसमूहाच्या जगण्याला लोकबंधात्मक आधार असणे महत्त्वाचे असते. ‘परब्रह्म’ तत्त्व हा लोकबंध, ‘ॐ’ हा लोकबंध, आद्यतम संवेदित होणारे लोकबंध होत. चराचरात आविष्कृत झालेले परब्रह्मतत्त्व अथवा मूलसत्यकारण ही मानवी अस्तित्वाची सर्वश्रेष्ठ

मूलभूत अशी संवेद्यता आहे हे ही येथवरच्या चर्चेतून स्पष्ट आहे. 'ॐ' या स्वराकाराने भाषाउद्गम आणि विकास स्पष्ट होत गेला असावा व 'ॐ' त्या अक्षरब्रह्माचं अक्षररूप आहे; याची संवेद्यतःही अंतःप्रेरणेने आणि अतिंद्रियसंवेद्यतेने मानवी व्यक्तिमनाला समूहमनाला आणि वैश्विक मानवी मनाला घडली हेही आता स्पष्ट आहे. या अनुभूतीच्या वाड्मयीन आविष्कार कथा स्वरूपात घडला. तो तसा घडविणे धुरिणांना समूहमनाला लोकबंधात्मकतेने धारणात्मक शक्ती, प्रेरणा प्रदान करण्यासाठी आवश्यक होते; तेवढेच ते नैसर्गिकही होते, त्यातून एकूण मानवी व्यवस्थापनाला आणि व्यवहाराला मूलकारणाच्या अस्तित्व भावनेने लोकबंधात्मकतेने धारित केले हे सत्य स्वीकारावेच लागते. मानवी जीवनाच्या समग्र सांस्कृतिक सारणीचा तो आद्यतम मूळ धारणाबंध अथवा लोकबंध होय.

'परब्रह्म' तत्त्वच 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या स्वभावाने चराचरात आविष्कारित होऊन पंचभौतिक सृष्टीत अर्थात ब्रह्मांडात स्वभावतः परस्पर सुसंबंधितपणे क्रियान्वित झाले आहे; हे संवेदित करण्यासाठी मानवीसमूहमनाने आपल्या स्वस्वरूपाचा आविष्कृतीच्या आकलनासाठी स्वतःतील सत्यनिष्ठा, दैवतकथा प्रवृत्तीमधून जागवली; अशा निष्कर्षाप्रत यावे लागते. वैश्विक पातळीवरील दैवत, दैवतकथा, धर्मधारणा यांचा अभ्यास केला तर या निष्कर्षाचा पुनःप्रत्यय सर्वदूर येतो असे निश्चितपणे म्हणता येते. 'दिव्य कुरआन'चे सटीप रूपांतर सय्यद अबुलआला मौदूदी यांनी केले आहे. इस्लामिक मराठी पब्लिकेशन्स, मुंबईने अब्दुल जब्बार कुरैशी कुतुबुद्दीन हुसैन मनियार आणि मुबारक हुसैन मनियार यांनी केलेले मराठी भाषांतर करतांना. 'काही प्रमुख पारिभाषिक शब्द' सटीप दिले आहेत. त्यातील 'मलाईका-फरिश्ते' हे टीपण वरील विवेचनाला आधार देणारे चांगले उदाहरण म्हणून घेता येईल. फरिश्त्यांचा दर्जा व त्यांचे गुण देतांना पाच वैशिष्ट्ये नोंदविली आहेत ती अशी - '(१) फरिश्ते, सर्वोच्च अल्लाहची एक प्रतिष्ठित, उच्च दर्जा बाळगणारी व निकटवर्ती अशी निर्मिती आहे. (२) फरिश्ते सदैव सर्वोच्च अल्लाहच्या

आज्ञांचे पूर्णपणे पालन व त्याच्या मर्जीचे अनुकरण करण्यात लागलेले असतात. त्यांच्यात ईश्वरी आज्ञा मोडण्याची मुळापासून क्षमताच नाही असे जरी कुरआन आम्हाला सांगत नसला तरी व्यवहारतः ते कधीच अवज्ञा करीत नाहीत व पूर्णपणे आज्ञांकित राहणे हाच त्यांचा बाणा आहे. पुन्हा पुन्हा तो असे स्पष्ट करीत असतो. सर्वोच्च अल्लाहच्या स्तुती व पवित्र गायनात सदैव मग्न असतात व त्यांच्यावर नेहमी ईशभय पसरलेले असते. (३) त्यांना असामान्य आणि अमाप कुवती दिल्या गेल्या आहेत. त्यांची संख्यादेखील अगणित किंबहुना कल्पनेपलिकडीची आहे. (४) सृष्टीत त्यांचा दर्जा, शासकीय कर्मचाऱ्यांसमान आहे. ईश्वरी आशा व सूचनेनुसार ते या संपूर्ण विश्वव्यवस्थेचा कारभार चालवित आहेत. आमच्या या जगापासून ते सृष्टीच्या अंतिम टोकापर्यंत ज्या आशा व योजना राबविल्या जातात, याच फरिश्त्यांद्वारे राबविल्या जातात व घडते अशा प्रकारे की त्यांचे स्वतःचे मत व इच्छेला त्या बाबतीत काही एक वाव नसतो. किंबहुना त्यांना आपल्या स्वामीकडून जी आज्ञा मिळालेली असते, केवळ तिचीच ते अंमलबजावणी करतात. अशा प्रकारे त्यांना असामान्य आणि अमाप कुवती दिलेल्या असण्याचा अर्थ याशिवाय दुसरा काहीच नाही की जी महान कर्तव्ये त्यांच्या सुपूर्त केली जातात, ती यथायोग्य प्रकारे पार पाडण्याची त्यांना पुरोपूर शक्ती दिली गेली आहे. (५) श्रेष्ठतेच्या दृष्टीने त्यांचे असंख्य वर्ग आहेत, त्यांचे ज्ञान अल्लाहशिवाय कुणालाच नाही, तथापि त्यांचे दोन वर्ग. विशेषजनांच्या वर्गाला दिव्य कुरआनात रूह या एका विशिष्ट नावाने संबोधिले गेले आहे. त्यांना सामान्य फरिश्त्यांपेक्षा उच्च दर्जा प्राप्त असतो व सर्वोच्च अल्लाहच्या ते अधिक जवळ राहतात. ईश उपदेशांनी सर्वप्रथम तेच उपकृत होतात. त्यानंतर ते आदेश देऊन खालच्या वर्गातील त्या फरिश्त्यांपर्यंत पोहोचते करतात. ज्यांच्या विभागाशी च्या आदेशांचा संबंध असतो. या विशेष वर्गाच्या म्होरक्याचे नाव 'जिब्रईल' असे आहे. स्मरणात असेल की प्रेषितांपर्यंत सर्वोच्च अल्लाहची वही

पोहोचविण्याचे महान कर्तव्य जो पार पाडत राहिला आहे व ज्याने पैगंबर हजरत मुहम्मद यांच्या हृदयावर कुरआन उतरले होते, तो हाच फरिश्ता आहे.' फरिश्त्यांच्या या वैशिष्ट्य नोंदणीवरून; वर उल्लेखिलेले लोकधुरीण आणि समूह यांच्यातील दिव्यानुभूतीसंदर्भातील निर्देशन कोणत्या प्रकारे घडले असेल. दिव्यानुभूतींच्या अनुभूतीकथा दैवतकथांच्या स्वरूपात लोकबंधनिर्मिती आणि लोकधारणा तत्त्व स्वरूपात या दैवतकथा आविष्कृत होतात हेच सत्य पुढे येते.

ख्रिश्चन धर्मातील जुन्या करारातील उत्पत्ति, निर्गम, लेविय, गणना, अनुवाद, यहोशबा, शास्ते, रुथ, स्तोत्रसंहिता, नीतिसूत्रे, उपदेश या उल्लेखातील विवेचन वाचले; तसेच नव्या करारातील शुभवर्तमान, प्रेषितांची कृत्ये, पत्रवाङ्मय, योहानाला झालेले प्रकटीकरण या उल्लेखांतील कथा वाचल्या तर अध्यात्मनिरूपणाची लोकनिष्ठ भूमिका स्वीकारूनच या सर्व उल्लेखांतील विवरणे व कथा आल्या आहेत असे म्हणता येते. बायबल सोसायटी ऑफ इंडियाने, 'पवित्र शास्त्र' 'जुना व नवा करार' (संदर्भासह) मूळ भाषांतून मराठी भाषांतर, या ग्रंथातून दोन्ही करारातील विवेचने, इतिहास आणि कथा पहिल्या तर दैवतकथांचा हा प्रवास लोकबंधात्मक बांधणीसाठी लोकमध्ये श्रद्धापूर्वक कसा प्रवाहित झाला आहे हे सहज लक्षात येईल.

श्रीमद्भगवद्गीतेतील श्रीकृष्णार्जुन प्रश्नोत्तर स्वरूप संवाद ही अशीच एक वैश्विक दिव्यानुभूतीचे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून प्रस्तुत झालेली अनुभूती मूलक दैवत कथा होय. प्रत्यक्ष परतत्त्व-परब्रह्म-अर्थात श्रीकृष्ण आणि उपाविष्कृत लोकतत्त्व-श्री अर्जुन यांच्या संवादातून परब्रह्म आणि अध्यात्म यांचा 'ॐ'कारमय अर्थात शब्दब्रह्मस्वरूप संवाद येथे अनुभवता येतो. हीच गोष्ट वैदिक परंपरेतील, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने उद्धृत झालेले दैवत, दैवतकथा रूप अध्यात्मशास्त्र याविषयी म्हणता येते.

येथवरच्या चर्चेवरून लोकनिष्ठ अध्यात्मवादीचा प्राचीनतम

आविष्कार हा दैवतकथांच्या आश्रयाने घडणे कसे स्वाभाविक होते हे लक्षात येते. 'सत्य सत्या ते विये' या नात्याने हे घडले आहे. याचाच अर्थ लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने हे घडले आहे असे म्हणता येते.

५) प्राचीनतम आविष्कारांचा सांस्कृतिक

प्रवासातील विनियोग :-

मानवी समूहांच्या सांस्कृतिक प्रवासात प्राचीन कालापासून समूहप्रमुखांचे महत्त्व विशेष राहिले आहे. दिकपाल, प्रजापती, गणनायक, अधिपती, राष्ट्रप्रमुख, गोत्रस्थापयिता यांना मानवी दैवत प्रवृत्तीप्रमाणे देवत्व आणि अवतारित्व प्राप्त झाले असावे असा तर्क मांडता येतो. मात्र तेवढ्यापुरतेच वरवरचा विचार करून भागणार नाही या लोकधुरिणांनी आपणास व समूहास संवेदित झालेल्या शक्तींना अभ्यासपूर्वक आत्मसात केले. शाब्दप्रतिमांमध्ये त्या शक्तींना प्रकट करण्याचे भाषिक सामर्थ्य सिद्ध केले. शारीरसंवेदना विचारात घेऊन त्यांचे नियमन करून; त्या शारीर संवेदनांना शक्तीत रूपांतरित करू शकणाऱ्या शाब्द उच्चारणाचा अभ्यास करून मंत्रशक्ती निर्माण केल्या. पंचभौतिकातील जड पदार्थात शक्तिरूपात असलेले सामर्थ्य तांत्रिकतेच्या आधाराने विशिष्ट तंत्रात प्रकट करण्याचा अभ्यास केला. यातूनच शक्तिसापेक्ष विधिनिषेधांचा विचार करून; मंत्र, तंत्र, विधी, निषेध यांची शास्त्रे निर्माण केली. अलौकिक, गूढ, अध्यात्म शक्तीला ज्ञानकक्षेत आणून प्रतिके, प्रतिमा, विधी तंत्र यातून पुनर प्रकट करून; मानव सापेक्ष सृष्टीसंबंधित चलनाला ज्ञानकक्षेत, भौतिकज्ञान स्वरूपात प्रकट करण्याचे हे सामर्थ्य, यज्ञसंस्कृती, होमहवन संस्कृती, मंत्रविद्या या नावाने ओळखले जाते. ज्ञानाचे विज्ञानात्मक चलन करीत असतांना मानवसापेक्षतेने शक्तीअनुभूतींना मानवी जीवन भरणपोषण, चलन या दृष्टीने कार्यान्वित करण्यासाठी; विविध मानवी आकारात, प्राणी आकारात प्रतिक प्रतिमा सिद्ध करण्यावर भर दिला. या प्रतिकांच्या आणि प्रतिमांच्या साहाय्याने एकप्रकारे प्रत्यक्ष त्या शक्तीला सामोरे जाण्याचा व ह्या शक्तीला प्रकट करून मानवीजीवनसाहाय्यासाठी

कार्यान्वित करण्याचा मार्ग मोकळा झाला. लाखोवर्षांच्या या अभ्यासपरंपरा पाहावयास मिळतात. त्यातूनच शक्तींना प्रतिकात्म प्रतिमात्म आकार देतांना यंत्रे तयार झाली. पंचभौतिकांतील जडपदार्थांचा थेट आकारबद्ध उपयोग करून 'ब्रह्म' तत्त्वांच्या चराचरातील शक्तींना भौतिकाच्या माहिती, तंत्रज्ञान, विज्ञान स्वरूपात अनुभवण्याची ही विद्या होती. यांत वनस्पती, माती, खनिजे आणि दगड या गोष्टींचा मानवीजीवन सापेक्षतेने उपयोग करण्यात आला, पदार्थांच्या नावांमध्ये त्या पदार्थांतील शक्ती अस्तित्व स्वरूपात सामर्थ्य प्रकटविण्याचे संवेदन असते. या केवळ शाब्द प्रतीक प्रतिमांतूनही सर्व जडपदार्थांतील शक्ती प्रकटविण्याचे सामर्थ्य अभ्यासातून संपादन करता आले. या सर्व शक्ती प्रकट करण्याचे सामर्थ्य संपन्न करणाऱ्या लोकघटकांना व धुरिणांनाही त्यातून देवत्व प्राप्त झाले.

प्रतिके, प्रतिमा, विधिविधाने, मंत्र, तंत्र, क्रिया, व्रते, पूजा, अर्चना, स्तोत्रे इ. सर्व गोष्टी या अभ्यासातून सांस्कृतिक प्रवाहात समूहांना व समूहातील घटक व्यक्तींना सामूहिकपणे व व्यक्तिपातळीवर 'ब्रह्म' व 'ब्रह्म' आविष्कृत 'अध्यात्म' स्वरूपातून प्रक्षेपित झालेल्या ब्रह्मांडातील शक्तींना दैवत मानण्याची परंपरा निर्माण झाली. अनेक हात, अनेक मुखे, असलेल्या तसेच प्राणीव माणूस यांच्या संयोगातून शक्तीस्वरूपात कल्पित झालेल्या प्रतिमांची निर्मिती झाली गणेश, नरसिंह ही यांची उदाहरणे होत. मारुती हेही या प्रकारचे उदाहरण म्हणता येईल. शक्ती स्वरूपातील मातृदेवतांना योगींनी मानले गेले. तंत्र शक्तीयोगाने त्यांची उपासना केली गेली ही त्याचीच उदाहरणे होत. मानवी स्वरूपातील प्रतिमा परंपरा मोठी दिसते. मूर्तीपूजा परंपरा या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या या परंपरांकडे; अध्यात्म विद्येला, ज्ञानक्षेत, पंचभौतिक शक्तींच्या स्वरूपात प्रतिके व प्रतिमा रूपाने आणून दृष्ट होणाऱ्या किंवा केवळ आत्मसंवेदनात्मकतेने अतिंद्रियपणे जाणवणाऱ्या शक्तींना जीवनसारणीत सर्व समूहघटकांना सहज आकलित करण्याच्या लोकनिष्ठ हेतूने या परंपरा निर्माण झाल्या. मानवी समूहांच्या सांस्कृतिक प्रवाहात लोकधुरिणांच्या व समूहांच्या

जीवनप्रणातील संघर्ष प्रसंगातील ऐतिहासिक सत्यांना कथा स्वरूपात या प्रांतिक निर्मितीशी जोडले गेले. या सर्व प्रक्रियेमध्ये एक लोकबंध सत्यतेच्या कसोटीवर समूहमनात परंपरेने दृढ होता तो म्हणजे; 'ब्रह्म' तत्त्व हे जीवात्मा स्वरूपात ब्रह्मांडात चराचरात आविष्कृत आहे. 'बहूस्यांम' स्वरूपातील विविधतेचे परस्परावलंबित्व हे त्या 'ब्रह्म' चलनाचे दृश्य व भौतिक सिद्ध रूप आहे. मानवी जीवनातील; हे विश्व मानवासाठी ब्रह्माने निर्माण केले आहे असा विश्वास, 'जीवो जीवस्य जीवनम्' या सूत्राची मानवसापेक्ष परिणती आहे. त्यामुळेच संपूर्ण सांस्कृतिक परिक्षेत्रातील हालचाली आणि देवता कल्पना, त्यांची उपासना कल्पना व्रते, नवससायास, सणस्तोव इ. गोष्टींना लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी परंपरेचे परिमाण आहे हे लक्षात घ्यावे लागते.

५.१ - दैवत साक्षात्कार, दैवत स्थापना व सिद्धता, आवाहन व उपासना यांसाठीची प्रतिके, प्रतिमा, विधिविधाने, मंत्र, तंत्र, यंत्र यासाठीच्या यौगिक हालचाली, या सर्व गोष्टींमध्ये कर्मकांडात्मक वाढ होत राहिली आणि विधिनाट्यात्मक कर्ममार्गातील अतिंद्रिय आणि अंतःप्रेरित अशा अनुभूतींवर आधारलेली अध्यात्म अनुभूती, तसेच पंचभौतिक आविष्कारातून निष्पन्न शक्तींची योगिक आणि विधिनाट्यात्मक अनुभूती व त्या शक्तींचे थेट योगिक आणि भौतिक साधनाद्वारे होणारे उपयोजन; याकडे समूहमनाचे परंपरेच्या रूढीविनियोगात्मक प्रचलनामुळे दुर्लक्ष होत गेले. यातुधान, पुरोहित यांच्यावर या सर्वप्रकारच्या उपासनाचे साधकत्व देण्यात आले. यजमान आणि पुरोहित, यजमान आणि तांत्रिक यांत कर्ता- करविता आणि कर्ता हाच भोक्ता असे विचित्र संबंध निर्माण झाले. पुरोहित, तांत्रिक, भविष्यवेत्ते, पुजारी, या सगळ्यांना मदतनीस स्वरूपातील संस्था यांची निर्मिती झाली आणि प्रत्यक्ष अनुभूती, त्यासाठीची स्वाधिष्ठित साधना, आत्मशक्तीचा अनुभव देहात घेण्याची योगस्थिती याकडे दुर्लक्ष होऊन शाब्द मंत्रांचा यांत्रिक उच्चार आणि फलाकांक्षा यावर लक्ष केंद्रीत झाले. यातील अनेकविध साधनामार्गात्मक कर्मकांडांना

कुलधर्म, कुलाचार असे स्वरूप प्राप्त झाले. परिणामी कर्ता, शास्ता, भोक्ता, पुनरकर्ता ही एकाच आविष्कृत ब्रह्मात्मक देहाची अर्थात जीवात्म्याची योगिक प्रक्रिया असते; हे अध्यात्मविद्येतील विद्यासूत्र लोप पावले. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, जैविक व्यवस्थांना सांस्कृतिक वेष्टन नेहमी अध्यात्मकेंद्री असावे लागते. या मुख्य धारणातत्त्वाकडे अर्थात लोकबंधाकडे (विष्णूतत्त्वाकडे) दुर्लक्ष झाले आणि भौतिक साधन सामग्री, तथाकथित तांत्रिकता, उपयोजित शास्त्रीय मांडणी यांच्याद्वारे समग्रमानवी सामूहिक जीवनाला साधनांच्या गर्दीत प्राकृतिक शक्तिसामर्थ्याचा अर्थात दैवत, ब्रह्म, अध्यात्म यांचा विसर पडला कर्मकांडात्मक देखाव्याला धर्म, संस्कृती, परमार्थमार्ग मानले जाऊ लागले. यालाच संत पाखांडपण म्हणतात. संत, ऋषी, मुनी, तपस्वी, विचारवंत, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, कलावंत, साहित्यिक आदि निखळ आनंदवृत्तीचा, मानव्याचा, चराचरातील आत्मसाक्षात्काराचा, विचार करणारे धुरीण या पाखांडपणाला अंधरूढी म्हणतात व त्यावर प्रहार करतात. मानसपूजा, नामभक्तिमार्ग यांचा पुरस्कार याच कारणासाठी झाला.

याचा अर्थ सांस्कृतिक प्रवाहातील विधीविधाने, प्रतीक मिमांसा, यज्ञसंस्कृती, तपोपासना, मानवजीवन केंद्रीत शास्त्रे, भौतिकशास्त्रे यांचा यज्ञसंस्कृतीत्मक मार्ग थोतांड होते, भ्रामक होते, मूळात अंधविश्वासावर आधारित होते असा बिलकुल नाही हे थेट लक्षात घेतले पाहिजे. या सर्व गोष्टी व्यक्तिगत आणि सामूहिक पातळीवर जीवात्म्यांनी स्वात्मभावासह अनुसरावयाच्या असतात ही प्राचीनतम आविष्कारांचे ज्ञान ज्ञानकक्षेत आणणाऱ्या ऋषींची धारणा होती व तशी त्यांची अनुभूतीसिद्ध शाब्द सारणी व शास्त्र मांडणी, अर्थात शिस्त होती. पिंडाने ब्रह्मांडाचा वेध घेऊन ब्रह्मांडस्वरूप, भोगण्याचा तो मार्ग होता, ज्ञानकक्षेत, भौतिकात मांडण्याची ती प्रक्रिया होती; हे लक्षात घेतले; तर या सर्व कर्मकांड मार्गांची निष्पत्ती लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून झाली होती हे लक्षात येते.

५.२ - 'परब्रह्म', अर्थात मूळ कारण आणि त्याचे 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' या वृत्तीने झालेले पंचभौतिक ब्रह्मांड स्वरूपातील आविष्करण व या आविष्करणाचे चराचरातील मानवी जीवात्म्यांना झालेले अतिंद्रिय, अंतःप्रेरित ब्रह्मज्ञान; त्यातून आविष्कृत झालेले शब्दब्रह्मज्ञान व त्याचे घडलेले साक्षात अनुभवन; या सर्व अनुभूतींना मानवी प्रातिभशक्ती; यातून मानवी संघमनाला झालेला साक्षात्कार आणि समूहातील धुरिणांनी त्या साक्षात्कारांना दिलेले देवरूप; ह्या सर्व गोष्टींना प्राचीनतम आविष्कार असे म्हटले आहे. याचा अर्थ हे आविष्कार नैमित्तिकतः अतिप्राचीन काळीच घडले होते असा अजिबात नाही. वास्तविक हे आविष्कार नित्य वर्तमान व अनंत वर्तमान आहेत. समूहमानने समूहधारणात्मकतेने समग्र लोकजीवनाचे जे लोकबंधात्मक सांस्कृतिक प्रवाहरूप आणि शाब्दब्रह्मप्रवाहरूप व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला त्याचे स्वरूप लक्षात यावे एवढाच त्याचा अर्थ आहे. या सत्य आणि नित्य ब्रह्मस्फुरणाचा अनुभव कोणत्याही क्षणी जीवात्म्याला आत्मस्वरूपात घेता येतो. हे ब्रह्म स्फुरणातील आणि 'एकोहं बहुस्याम प्रजायेय' यातील सत्य आहे. समग्रजीवमात्र आणि वस्तुमात्रांच्या ब्रह्मस्वरूप अस्तित्वाचा अनुभव समूहाने स्वभावतः जगणाऱ्या सर्वांना यावा हीच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका सांस्कृतिक प्रवाहात सर्व लोकधुरिणांची राहिली आहे. म्हणूनच अशा लोकधुरीणांना भूदेव मानण्याची संघमनाची प्रवृत्ती आहे.

भगवद्गीतेतील ज्ञानविज्ञानयोग निरूपित करतांना श्रीसंत ज्ञानेश्वरांनी केलेले मार्गदर्शन; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून दैवते, विधीविधाने आणि त्यातून अध्यात्मापर्यंत पोचणे यावर सूचकपणे प्रकाश टाकते. एथ विज्ञानें काय करावें । ऐसं घेसी जरी मनोभावें । तरी पै आधी जाणावें । तेचि लागे ॥ ज्ञा. ७-३॥ मग ज्ञानाचिये वेळे । झांकती जाणिविचे डोळे । जैसे तीरी नाव ढळे । टेकली सांती ॥ ज्ञा.७-४॥ तैसी जाणीव जेथ न रिघे । विचार मागुतां पाऊली निघे । तर्कु आवणी नेघे । आंगी जयाचां

॥ ज्ञा. ७-५॥ अर्जुना तथा नां व ज्ञान । येर प्रपंचु हें विज्ञान । तेथ सत्यबुद्धि तें अज्ञान । हें ही जाण ॥ ज्ञा.७-६॥ आता अज्ञान अवघें हरपे । विज्ञान निःशेष करपे । आणि ज्ञान ते स्वरूपे होऊनि जाईजे ॥ ज्ञा.७-७॥

या प्रवचनातून विज्ञान जेथे थांबते तेथे ज्ञान प्रकटते; हे सूत्र स्पष्ट केले आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची सुरुवात व शेवट ज्ञानसंवेदनेत असतो. मात्र सुरुवात आणि शेवट यांच्यामध्ये पंचभौतिक शक्तीतून मानवाने सांस्कृतिक प्रगतीच्या नामनिर्देशाने जी भाषिक, सामाजिक आणि भौतिक परंपरा आणि तंत्रे तयार केलेली असतात त्यांनाच 'ज्ञान' समजण्याचा दोष घडतो म्हणजे विज्ञानालाच ज्ञान संबोधणे व मानणे सुरू होते. ते विज्ञानही बुद्धि आणि तर्काच्या कसोटीवर थांबते तेव्हा ज्ञान प्रकटते. याकरिता विज्ञानप्रपंचात गुंतलेल्या समूहमनाला लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने जागृत करण्याचे कार्य सांस्कृतिक प्रवाहमार्गानेच धुरीणांना करावे लागते. 'मार्गाधारे वर्तवि विश्व मोहरे लावावे' असे वर्तन धुरीण करीत असतात.

उल्लेख तिसरा

गूढ, अद्भुत अनुभूतींची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा

गूढ अनुभूती म्हणजे मानवी विज्ञानकक्षेपलीकडील अनुभूती होय. अद्भुत अनुभूती म्हणजे मानवी ज्ञानकक्षेपलीकडील तसेच पंचभौतिकापलीकडील अस्तित्वाची पंचभौतिक जीवात्म्याला संवेदित होणारी अनुभूती होय. खरेतर गूढाद्भुत अनुभूती या वेगळ्या अनुभूती नाहीत असे म्हणणारांचा वर्ग खूप मोठा आहे. मात्र ज्ञानोपासक लोकांतील काही लोक गूढ अनुभूतींचा संबंध पंचभौतिक ब्रह्मांडातील असंशोधित, अतर्क्य आणि अज्ञात गोष्टींच्या, प्रचलनांच्या अनुभूतींशी आणि भासात्मक वाटणाऱ्या अनुभूतींशी लावतात. तसेच ते अद्भुत अनुभूतींचा संबंध अध्यात्मिक अनुभूतींच्या पुरता मर्यादित मानतात. गूढाद्भुत अनुभूती घडतात. मात्र, पंचभौतिक जीवात्म्याच्या ठिकाणी या अनुभूती ऐंद्रिय आणि अतिंद्रिय अशा दोन्ही प्रकारच्या असतात. मनोवैज्ञानिक मात्र या अनुभूतींचा संबंध मनाच्या संवेदनांशी लावतात. या अनुभूतींची चर्चा करताना; या अनुभूती व्यक्तिनिष्ठ आणि समूहनिष्ठ अशा दोन्ही स्वरूपात येतात. या अनुभूतींचे कथन, धारणात्मक स्पंदन आणि अनुभवन सामान्यतः समूहमनाचे ठिकाणी संवेदित होते, हे खरे मात्र. या अनुभूतींची संवेद्यता

भाषिक किंवा शब्द पातळीवर घडत असताना समूहात्मभावच प्रभावित झालेला असतो. गूढाद्भुत अनुभूती येतात हे सत्य आहे; असे अनादि उल्लेखातून आणि अनादि मौखिक परंपरा प्रामाण्याने मान्य करावे लागते. येथे आणखी एक गोष्ट स्पष्टपणे मांडता येते; ती म्हणजे मानवी समूहाच्या ज्ञानक्षेत्र शास्त्रीय ज्ञानप्रक्रियात्मकतेने, कार्यकारण भावात्मक मांडणीच्या पातळीवर जोपर्यंत कोणत्याही अनुभूती येत नाहीत; तोपर्यंत त्या गूढाद्भुत अनुभूतीविषयी तर्कवितर्क, अपसमज मांडले जातात. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून या अनुभूतींचा विचार व चिकित्सा करणे आवश्यक असते. कारण 'अध्यात्म अनुभूती' 'लोक' मध्येच घडत असते. या अनुभूतीचा ज्ञानात्मक विनियोग लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतूनच करावयाचा असतो. यासाठी 'ब्रह्म' आणि 'ब्रह्मांड' यांच्या अस्तित्वाची चर्चा आवश्यक आहे. 'ब्रह्म' आणि 'ब्रह्मांड' यांची चर्चा भारतीय परंपरेतील सर्व पुराणात आढळते. तशीच ती सर्व प्रमाण धर्मग्रंथात वेगळ्या वेगळ्या स्वरूपात केलेली दिसते. मात्र या सर्व चर्चेतून मतितार्थ समान निष्पन्न झालेला दिसतो. तो म्हणजे 'ब्रह्म' या मूळकारणातून ब्रह्मांड आविष्कृत झाले आहे.

१) 'ब्रह्म' आणि 'ब्रह्मांड' यांच्या संबंधाची नित्यानित्यता :-

'ब्रह्म' आणि 'ब्रह्मांड' यांच्या संबंधाची सूत्ररूप चर्चा रूपकांमधून श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पंधराव्या अध्यायात केली आहे-

'श्रीभगवानुवाच-

उर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

छंदासि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥

अ.१५-१॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतातस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धिनि मनुष्यलोके ॥

अ.१५-२४

अर्थात, श्री भगवान म्हणाले, ज्याचे मूळ वर आहे आणि खाली शाखा

आहेत, वेद ज्याची पाने आहेत अशा संसाररूपी अश्वत्थवृक्षाला श्रुतिस्मृति 'अविनाशी' असे म्हणतात. जो या वृक्षाला जाणतो तोच वेदांचे तात्पर्य जाणणारा आहे. ॥१॥ त्रिगुणांनी वाढलेल्या विषयांचे पल्लव ज्याला आहेत, अशा त्या संसारवृक्षाच्या शाखा खाली आणि वर पसरलेल्या आहेत. धर्म-अधर्माचे परिणामी फल ज्यांचे ठिकाणी पडते अशी मनुष्यदेहरूपामुळे या मानवी लोकांत ब्रह्माच्या सापेक्ष खाली पसरलेली आहेत. ॥२॥

हा वर्णिलेला अश्वत्थवृक्ष म्हणजे 'ब्रह्मांड' होय. वर असलेले मूळ म्हणजे 'ब्रह्म' होय. वेद म्हणजे अनुभवक्षेत्र येणारे सर्व विश्वविषयक शक्ती ज्ञान. असा हा संसार (सतत प्रक्रियात्मकतेने कार्यान्वित) त्रिगुणात्मक विकारी व साकार अशा स्वरूपात जाणवतो. त्यातील हा माणूस हा या 'ब्रह्म' स्वरूप जीवात्मा 'ब्रह्म' च्या सापेक्षतेने पसरलेली 'ब्रह्मांड' वृक्षाची मुळे आहेत; अशा स्वरूपात विकारात्मकतेने जगतो. हा संसारवृक्ष अर्थात मानवाचे अस्तित्वदेखील या सृष्टीतील अविनाशीतत्वाने बद्ध आहे. अर्थात 'ब्रह्मांड' हा वर मूळ असलेला आणि खाली पंचभौतिकतेतून गुणात्मकतेने विकारी स्वरूपात प्रकटलेल्या वासनामयतेमुळे; पसरलेला असा वृक्ष आहे. त्याचे वरील मूळ 'ब्रह्म' आणि ब्रह्मांडामधील जीवमात्रांचे आणि वस्तुमात्रांचे मानवी सापेक्षतेने; धर्म अर्थात धारणात्मकतेने कर्म, वर्तन, करणारे मानवी वासना अस्तित्व स्वरूप हे मूळ आहे. म्हणजे ब्रह्मांडाचे मूळ कारण असे 'ब्रह्म' हेही अविनाशी आणि नित्य आहे तेवढेच ब्रह्मांडातील अनुभूत होणाऱ्या गोष्टी नित्य आणि अविनाशी आहेत.

मानवाला ज्ञात अशा इतिहासावरून आणि वैज्ञानिक निर्णयातून 'ब्रह्म' हे निर्गुण निराकार स्वरूप असे असूनदेखील ते आविष्कृत होऊन अनुभूत होणारे 'अध्यात्म' रूप आहे. अर्थातच ते जितके नित्य आणि सत्य आहे तेवढेच ब्रह्मांडातील विकारी आणि गुणात्मक अस्तित्वही नित्य आणि सत्य आहे. इतिहासपुराणात, प्रलय, महाप्रलय यांचे नवयुग

प्रसृतीकरणासाठीचे उल्लेख येतात. मात्र 'ब्रह्मांड' व 'ब्रह्म' यांचे अद्वैत पाहून नाहीसे झाले; अर्थात आविष्काराचे कारणात विरघळून जाणे पूर्णतः घडले; पुन्हा काहीच निष्पन्न होत नाही असे उल्लेख नाहीत. अनेकदा प्रलय होणार, युगायुगांचे चक्र सुरूच राहणार, असे अनुभवास येते. तसेच पूर्वसूरींनी उल्लेखित आहे. 'पुनरपिजननम् पुनरपिमरणम्' हीच या ब्रह्मांडाची नित्यता आहे. परंतु हे वर्णन ब्रह्मांडातील आविष्कृत भूतमात्रांना, प्राणीमात्रांना, सुकृतदर्शनी लागू पडणारे असले; तरी ज्ञात पंचभौतिक ब्रह्मांडाचे जनन एकदाच घडले. तेच पुन्हा पुन्हा प्रकट होत आहे आणि त्यातील चलन उपरोक्त पुन्हा जन्म पुन्हा मृत्यू या सूत्राप्रमाणे अविनाशीत्वाच्या प्रकृतीनुसार सुरू आहे.

याचा अर्थ असा की मूलकारण 'ब्रह्म' यापासून जे 'ब्रह्मांड' आविष्कृत झाले; ते 'ब्रह्म' तत्त्वाएवढेच अविनाशी आहे. म्हणजेच त्यातील 'आत्मन्'च्या चैतन्य शक्ती अविनाशी आहेत. त्या 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, नैनं दहति पावकः' असा अतिंद्रिय अनुभव देणाऱ्या आहेत तर मग त्या आविष्कृत शक्ती किंवा आत्मन् गुणात्मकतेने अविनाशीत्वाने आविष्कृत होतच असणार. याचेच वर्णन 'नव वस्त्र परिधान' या रूपकातून गीतेत केले आहे. हे 'नववस्त्र' स्वीकारून भूतभावाने प्रकटणे हा नित्य, अविनाशी आत्मन्चा स्वभाव आहे. हे 'नववस्त्र' पुरविणे यासाठी आकारित होणे हा पंचभौतिकाचा स्वभाव आहे. या सर्वप्रक्रियेच्या संदर्भातच गूढाद्भुत अनुभूतींची चिकित्सा करणे आवश्यक वाटते. या संदर्भात श्रीमद्भगवद्गीतेतील दुसऱ्या अध्यायातील पुढील श्लोक मार्गदर्शक आहेत.

वासंसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराऽपि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

अर्थात-एखादा मनुष्य जुने वस्त्र टाकून दुसरी नवी वस्त्रे घेतो त्याप्रमाणे या देहाचा स्वामी आत्मा जुने वस्त्रे टाकून दुसरी नवी वस्त्रे ग्रहण करतो.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

अर्थात- या आत्म्याला शस्त्रांनी कापता येत नाही. अग्नीने जाळून टाकता येत नाही. वाऱ्याकडून सुकविता येत नाही.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अर्थात- हा जीवात्मा न तुटणारा, विरघळून न शकणारा, न जळणारा, व न सुकणारा असा आहे. तो नित्य अबाधित, सर्वव्यापी, स्थिर, व्यापक, परिपूर्ण, अचल, अविनाशी आहे.

या विवेचनाचा अर्थ स्पष्ट आहे. 'ब्रह्म' आविष्कारस्वरूप ब्रह्मांडातील जीवात्मा नित्य आहे. अविनाशी आहे. ब्रह्मांडाचा पुन्हा 'ब्रह्म' स्वरूपात महाप्रलय झाला नाही. प्राचीन वाङ्मयात अर्थात पुराणात, भगवद्गीतेत, श्रीमद्भागवतात तसेच या वाङ्मयाचा मूलस्रोत असलेल्या अनेकानेक दृष्ट्या ऋषीकुलांच्या मौखिक ज्ञानपरंपरेत आणि वैदिक वाङ्मयात या ब्रह्मांडाच्या प्रसृतीप्रक्रियेत अनेक मनु, युगे आणि प्रलय झाल्याचे नमूद आहे. या प्रलय घटनानंतर ब्रह्मांडाचे पुनर्व्यवस्थापन करण्यात ब्रह्मांडातील मानवी जीवात्म्यांना तपश्चर्या करावी लागली आहे. सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय, न्यायात्मक, आरोग्यात्मक व्यवस्थापन कृषीव्यवस्थापनाद्वारे करावे लागले आहे. या समग्र मानवी प्रवासातील व्यवस्थापन प्रक्रियेला मन्वंतरातील शिक्षण प्रक्रियेचा आधार आहे. या शिक्षण प्रक्रियेच्या सरिता नेहमीच दोन स्रोतातून प्रवाहित झाल्या आहेत. एक स्रोत विज्ञानाचा आहे; तर दुसरा स्रोत ज्ञानाचा आहे. या दोन्ही स्रोतांच्या अनुभूतीपूर्वक न्यायसाधन आणि निखळ ज्ञानानंद साधनेत, गूढाद्भुत अनुभूतींची ऐतिहासिकता मनुप्रवासात मान्य केली आहे.

प्रचलित मनुमधील ज्ञानविज्ञानसाधनापरंपरेत ज्या दैवत, ऋषी, प्रजापती, सिद्ध, यक्ष, किंपुरुष, विद्याधर, दानव, मानव, पिशाच, नाग, प्राणी, वनस्पती, जलचर, भूचर, खेचर यांचे परस्पर संबंध, जननप्रक्रिया; अंडज, स्वेदज, जारज, उद्भिज, जन्म, पुनरजन्म आणि लक्षावधी योनी

अर्थात शारीराकार या सर्वांशी असलेला ब्रह्मांडातील पंचभौतिक आविष्कार संबंध या संबंधात या सर्वच कोटींच्या संदर्भाने गूढाद्भुत अनुभूती आल्याच्या कथा परंपरेने आलेल्या आहेत. त्यांना केवळ काल्पनिक कथा मानणे अशक्य आहे. या सर्वांची वास्तव, रंजक, कलात्मक, शाब्दवर्णने आणि शाब्दकथात्मकतेतून तात्विक व तपशीलात्मक स्पष्टीकरणे; मौखिक परंपरेतून लिखित परंपरेत आलेली असली; तरी शब्दब्रह्म हे ज्ञानविज्ञानाला सारख्याच तऱ्हेने न्याय देणारे ठरले आहे. ही गोष्ट मानवी जीवन प्रवाहातील शब्दब्रह्माची अनिवार्यता स्पष्ट करते.

या सर्व स्पष्टीकरणाचा मतितार्थ एवढाच की, गूढाद्भुत अनुभूती, प्रकटणे, पुनरशक्तीजाग्रणे, त्यांचे साधना प्रक्रियेतून ज्ञानविज्ञान प्रक्रियेतील उपयोजन सत्य आहे, हे स्पष्टपणे जाणवते.

‘ब्रह्मांडनिर्मिती’ हा ‘एकोहं बहुस्याम प्रजायेय’ अशा आविष्काररूपाचा एकेरी मार्ग आहे. त्यामुळे ब्रह्मांडांतर्गत चराचररूपांची नित्यनिर्मिती आणि नित्यप्रलय प्रक्रिया अनुभवास येते. परमात्मन अर्थात ब्रह्म पंचभौतिक ब्रह्मांड स्वरूपात आविष्कृत झाल्यापासून ब्रह्मांडांतर्गत पंचभौतिक अस्तित्वरूपांची नित्यता सतत जाणवते. हे सूत्रबद्ध - ब्रह्म - ब्रह्मांड निर्मिती व अस्तित्व संबंध पुढीलप्रमाणे दिसतात.

१) ‘ब्रह्म’ - केवल, नित्य, निर्गुण, निराकार, निर्विकार, आनंदमय, चैतन्यमय सत्य अस्तित्व आहे. नित्य स्फुरणात्मक आविष्करण हा त्याचा स्वभाव असूनही निर्विकारता नित्यच असते.

२) ‘ब्रह्म’चा मूलकारणाचे स्वयंस्फुरित स्वभावजन्य आविष्करण म्हणजे ‘ब्रह्मांड होय.

३) ‘ब्रह्मांडाचे आविष्करण एकदाच झाले. त्या ‘ब्रह्मांडा’चा पुनरविलय ‘ब्रह्म’रूपात घडला नाही हा इतिहास आहे.

४) ‘ब्रह्म’ - परमात्मन् हेच ब्रह्मांडाचे नित्य अस्तित्व आहे. ‘ब्रह्मांड’ स्वरूपातच ‘ब्रह्मानुभूती’ घडते. परमात्मन हेच ब्रह्मांडातील सर्व वस्तुमात्रांचे, भूतमात्रांचे ‘स्व’स्वरूप-नित्य अस्तित्व आहे.

५) भूतमात्र व वस्तुमात्रांचे आविष्करण आणि विलय भ्रामक परंतु नित्य आहे. कारण पंचभौतिक परमात्मन् अस्तित्व नित्यच होय.

६) जीवात्मा ही नित्य अविनाशीच होय.

१.२ ब्रह्मांड आविष्कारानंतर चराचराच्या अनुबंधासह मानवी जीवात्म्याला अनुभूती विश्वाचे, त्याने केलेल्या चिंतनाचे, कल्पनांचे, कल्पित अथवा अनुभूत झालेल्या अनेकविध अशा प्रतिके, प्रतिमा, अस्तित्वे यांच्या संवेद्यतेची एक परंपरा दिसून येते. या संवेद्यतेची निश्चित अशी दोन स्वरूपे मानता येतात.

i) मानवी जीवात्म्यांना स्वसंवेद्यतेने, अंतःप्रेरणेने, अतिंद्रियचेतना शक्तीने अनुभूत झालेल्या; केवळ कारणाविषयी (‘ब्रह्म’ - अस्तित्व), पंचभौतिक शक्ती आणि त्यांच्यातून आविष्कृताच्या त्रिविध अवस्थांची (अस्ती- जायते, वर्धते/ परिणते/ मृतते) नित्यता, मृतांतर्गच्या अस्तित्व संवेदना, वनस्पती, प्राणी (जलचर, भूचर, खेचर) आणि पृथ्वी यांचे मानवी जीवनाशी आणि मानवी जीवनासह सर्व वस्तुमात्र तथा जीवनमात्रातील परस्पर संबंध, जीवात्म्याचा प्रवास - जन्मजन्मांतरीचा, पृथक चिरंतन अस्तित्वाचा, रूपांतरित्वाचा, पृथक आदर स्वरूपाचा - या व अशा अनेक गोष्टींविषयीच्या स्वरूपात समूहमनाने निर्मिलेली शाब्द किंवा भाषिक रूपे या सर्व परंपरांचे वर्धिष्णू आणि सनातन प्रचलन संघमनाच्या मौखिक परंपरेत आणि अनुभव परंपरेत स्थिरपणे जाणवत राहिले आहे, हे एक स्वरूप

ii) सौंदर्यभावना, नवनिर्मितीक्षमता, कार्यकारणभाव व्यवस्थापन प्रक्रिया, आत्मप्रकटन क्षमता, अतिंद्रिय शक्ती, पंचभौतिकाचे शारीर अनुभवन आणि शारीर अनुभूतींचे पंचभौतिक अनुभवन या सर्वासह प्रतिभा या सर्व शक्तींच्या साहाय्याने; आत्मज्ञान पूर्वक मानवी जीवात्म्याने स्वयंप्रेरणेने सुरू केलेली कृषीविज्ञान, भौतिक विज्ञान, शरीर विज्ञान, चिकित्सा, योगविज्ञान, अध्यात्मविद्या या व अशा विज्ञान आणि कलांची मांडणी प्रक्रिया ही मानवीजीवात्म्याची संवेद्यतेची दुसरे स्वरूप.

या दोन्ही संवेद्यतेच्या पातळीवर आत्मज्ञानात्मक 'तत्त्वमसि', 'अहंब्रह्मःअस्मी' स्वरूपाचा, निर्लेपित त्यागमय कर्मयुक्त अहंकार आणि दुसऱ्या स्तरावर पंचभौतिक देहभावनेतून निष्पन्न झालेला सापेक्षकर्मनिष्ठ अहंकार; या दोन्ही अहंकारांमधून संघमानसपातळीवर सातत्याने सनातनपणे सुरू असलेली, मानवी ज्ञानक्षेत्रातील, ब्रह्मांड चलन प्रक्रिया आणि त्याशी 'ब्रह्म' किंवा परमात्मविषयक ज्ञानात्मक धारणा यांचे सत्यत्व मान्य करावे लागते.

१.३ मानवी जीवात्म्यांनी वरील दोन प्रकारे अनुभूती विश्वात अनुभव घेत ब्रह्मांड अस्तित्वाचे मानवसापेक्ष व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न संघवृत्तीने केला आहे. या व्यवस्थापनाचे असे दोन प्रकारचे स्वरूप दिसते. ते स्वरूपही सत्यच ठरते.

i) जीवात्म्याने मानवाच्या शारीर आणि आत्मिक संवेदनांचा अभ्यास ब्रह्मांडाविष्काराच्या स्वरूपाचे कार्यकारण भाव लक्षात घेऊन केला. यांत पंचभौतिक शक्ती, त्या शक्तींतून निष्पन्न शक्ती यांचे व्यवस्थापन कसे करता येईल; या विषयीचा अभ्यास केला. या सर्वव्यवस्थापनासाठी शरीर, आत्मन् आणि मन यांच्या शक्तींचा साधन म्हणून वापर, मानवाने करण्याचा अभ्यास केला. यातून शरीरात समग्र परमात्मशक्तीचा आविष्कार करणे, पंचभौतिकातील हवी ती शक्ती किंवा सर्वशक्ती एकत्रितपणे आविष्कृत करणे. आणि या शक्तींच्या व्यवस्थापनाला मानवीजीवन सापेक्षता चिकटवणे; अर्थात या व्यवस्थापनेचे ब्रह्मांडाच्या मर्यादित विज्ञानात्मक पातळीवर उपयोजन करणे. वेदांतील वर्णने, यज्ञसंस्कृती, विविध पंचभौतिक शक्ती- अस्त्रे, प्राणी अस्त्रे, ही त्याच्या विज्ञान प्रक्रियेची उदाहरणे होत. शरीराचे योगसामर्थ्याने साधन व माध्यम बनवून संपूर्ण ब्रह्मांडातील चराचराचे उपयोजन करणे शक्य असल्याचे या विज्ञानाने शक्य केले. पंचभौतिक शक्तीतील कोणत्याही भूत स्वरूपात शरीराचा विलय करून पुन्हा पूर्व शरीर प्राप्त करणे, पंचभौतिकात विलयित होऊन पुन्हा प्रकटणे, आकाश व अवकाश प्रवास करणे, अदृश्य होऊन पुन्हा

दृश्य होणे. संपूर्ण सृष्टी लीलया हालवणे, उचलणे, स्थलांतरित करणे. विविध वस्तुमात्रांमध्ये मानवी जीवात्मभाव निर्माण करून मानवी संबंध प्रस्थापित करणे या वर्तमान विज्ञानयुगात अतर्क्य गूढाद्भूत वाटणाऱ्या गोष्टी आपणास दैवतकथा शास्त्रांमध्ये, पुराणकथांमध्ये आढळतात. या काल्पनिक दंतकथा, पुराणकथा, दैवतगौरव कथा आहेत; असे वरवर पाहता वाटते. मात्र प्राचीन वाङ्मयाकडे इतिहास म्हणून पाहणेच आवश्यक आहे. ब्रह्मांडव्यवस्थापनाचा हा अवघा खटाटोप ज्या अध्यात्मनिष्ठ वैज्ञानिकांनी केला त्यांना आपण ऋषी, देव, अवतार, सिद्ध असे वर्तमानात मानतो. म्हणतो आहोत. मात्र शरीर, आत्मन् आणि मन यांच्या एकात्मतेतून साध्य केलेल्या योग मार्गाकडे केवळ व्यायामप्रकार किंवा भाकड पौराणिक भाग म्हणून पाहतो आहोत. त्यामुळे योगी, तपस्वी, सन्यासी, ऋषी, सिद्ध, गंधर्व, विद्याधर किंपुरुष, अप्सरा, देव, देवता यांच्या क्रिया, यांचे चलन आपणास परिकथांसारखे अद्भुत सुरस चमत्कारिक वाटते, दानव, दैत्य, राक्षस, पिशाच यांच्या कथांच्या बाबतीत हेच घडत आले आहे. शरीर, आत्मा आणि मन यांच्या एकात्म परमात्मन् भावाने शरीराचा माध्यम म्हणून अर्थात पंचभौतिकाचा माध्यम म्हणून उपयोग करता येतो; हे गृहितक सत्य लक्षात घेतले पाहिजे. 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' या सूत्रातून हेच सूचित झाले आहे. अध्यात्माचे वैज्ञानिक व्यवस्थापन असे याचे स्वरूप मानवी शारीर भावने संदर्भात होते.

ii) प्राणी, वनस्पती, पृथ्वी आणि खगोल यांचा मानवीजीवन संबंधातील प्रभाव आणि संबंध अनुभवकक्षेत सातत्याने येतो आहे. अध्यात्माचा असा मानवेतर आविष्कार हा मानवाच्या जीवनाला सर्वार्थाने पोषित करणारा भाग आहे, या भागांचे उपयोजन करून मानवाच्या सौंदर्यभावनांसह सर्व मानसिक व शारीरिक गरजा कौशल्याने आणि नवनिर्माणक कला स्वरूपात करता येण्याची शक्यता मानवाने सतत अनुभवली आणि मानव्य विज्ञान आणि भौतिक विज्ञान यांच्या व्यवस्थापन स्वरूपात, मानवी जीवनाला स्वावलंबी स्थिर जीवन प्राप्त करून देण्याचे

खटाटोप मानवाने संघभावनेने केला. कृषीविज्ञान हा या व्यवस्थापनातील कळीचा भाग होता. तसेच सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय व्यवस्थापन हा त्याचा दुसरा महत्वाचा भाग होता. मानवाने आपल्या गरजांचे स्थिरव्यवस्थापन स्थलकाल परिस्थिती सापेक्षतेने करण्याचा सतत प्रयत्न केला आहे. संघमानसाच्या या सामूहिक स्थिरजीवन विचारातूनच पंचभौतिकाच्या साधन निर्मितीसाठी विचार आणि 'गरजा- साधने- गरजा- व साधने' यांचा परस्परावलंबी प्रवास मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदूपासून आजतागायत सुरू आहे. 'अध्यात्म' स्वरूप आविष्काराची ही भौतिक व मानव्य वैज्ञानिक परिणती आहे. या परिणतीमुळे वैज्ञानिक साधन परंपरा निर्माण झाल्या. पुराणकथांमध्ये मायात्मक साधन परंपरांचा उल्लेख येतो. ही साधने देव, दानव आणि काही प्रमाणात मानवही वापरताना दिसतात. ही या विज्ञानात्मक परिणतीची उदाहरणे होत. यात प्रामुख्याने शस्त्रास्त्रे, वास्तू, वस्त्रेप्रावर्णे, कृषीविज्ञान यांचा विचार येतो. या सर्व गोष्टींचा संबंध सामाजिक आणि सांस्कृतिक गोष्टींशी व पर्यायाने देवदेवतांसह धार्मिक गोष्टींशी लावण्याचा प्रक्रियात्मक उद्योग मानवी जीवनाने सतत केला आहे. अर्थातच साधनांमध्ये पंचभौतिकांचे रूपांतर करता येणे आणि त्या साधनांचे स्वामित्व मानवाकडे असणे; यामुळेच मानवी वासनादेहांतून विविध वासना वृत्तीप्रवृत्ती निष्पन्न होऊन; अध्यात्मिक संवेदना बाधित आणि बंदिस्त अथवा अज्ञान कक्षेत जाऊ शकते. तशी ती गेली; असे मानवाच्या सांस्कृतिक आणि राजकीय इतिहासावरून स्पष्टपणे जाणवते. या प्रक्रियेमध्ये विशेषतः शस्त्रास्त्रे आणि अन्नधान्य निर्मिती, जैविक साधने, यांच्याविषयी विविध मानवी समूहांमध्ये गुप्तता राखण्याच्या प्रयत्नातून किंवा या साधनांच्या वैज्ञानिकतेविषयी अज्ञान असल्याने गूढाद्भूतता निर्माण होते. या संदर्भात जैवतंत्रज्ञान आणि बिगबॅंगचा अर्थात सर्नचागोसोमचा प्रयोग ही उदाहरणे बोलक आहेत. अलिकडील काळात अगदी शेतात काम करणारी माणसे इलेक्ट्रॉनिक्स माध्यमांचा सहज वापर करीत आहेत. दुर्दैवाने प्रलय

म्हणतात तो झाला आणि नव्या मनुमध्ये मौखिक परंपरेने अथवा वाचलेल्या वैज्ञानिकांनी हे ज्ञान पुढच्या मनुत मांडले तर त्या कडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कोणत्या स्वरूपाचा असेल? जीवात्म्याचा मानव सापेक्ष विचार केला तर गूढाद्भूत वाटणारे ज्ञान वस्तुतः आपल्या ज्ञानक्षेत्र प्रतीत झालेले नसते एवढेच. याचा अर्थ सरळ आहे, पर्जन्यास्र, अग्नीअस्र, सर्पास्र अशी धनुर्विद्येतून सिद्ध केलेली असले ह्या केवळ अद्भूत मनोरंजक कथा नाहीत हे स्पष्ट आहे.

वरील दोन्ही तऱ्हेने मानव मानव सापेक्ष असे व्यवस्थापन करण्यात गुंतलेला आहे. त्याचा हा प्रवास अनेकानेक मनमूढून सुरू आहे. मात्र क्षणाक्षणाला केवळज्ञान अवस्थेची जाणीव घडणे हे 'ब्रह्म' अस्तित्वाचे केवळ स्फुरण संवेदन आहे; हे मानवाला जाणवते म्हणूनच त्याच्या व्यवस्थापन प्रक्रियांना लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका हेच मुख्य कारण आहे हे स्पष्टपणे जाणवते.

२) गूढाद्भूतअनुभूतीची चिकित्सा :-

गूढाद्भूत अनुभूती जीवात्म्यांना व्यक्ती आणि संघ दोन्ही प्रकारे मानसिक अर्थात आत्मिक स्वरूपात येतात. चिकित्सापूर्वक पाहिले तर त्या गूढ अद्भूत इ. काही नसतात. त्या सत्यतेच्या कसोटीवर अनुभवतात. मात्र येथेच सश्रद्ध आणि अश्रद्ध असे सापेक्ष अनुभवन विचारात घ्यावे लागते.

२.१ अलीकडे अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळ सुरू करावी लागली आहे. खरे तर श्रद्धा म्हणजे आत्मन्ला संवेद्य असा विश्वास होय. मात्र आत्मन्ची संवेद्यता दोन पातळीवर असते याची वर चर्चा केली आहेच. एक मानसिक पातळीवर प्रातिभ, अतिंद्रिय असलेली संवेदना ऐंद्रिय पातळीवर संवेदित होणे. कारण आत्मन्चेच अस्तित्व सर्वव्यापी आहे. त्यामुळेच ज्ञानेंद्रियांना विशिष्ट शक्ती असल्याचे आपणास जाणवते. एवढेच नव्हे तर त्या शक्तींचा वापर करता येतो. मात्र प्रातिभ अनुभूतीने केवळ आत्मसंवेदित स्वरूपात मानसिक पातळीवर आलेले अनुभव भौतिक

विश्वात भौतिक प्रमाणांनी सिद्ध करता येत नाहीत. म्हणूनच ते गुढाद्भूत वाटू लागते. अतर्क्य वाटू लागते. भ्रामक आणि अंधश्रद्धेचे मानसिक फलित वाटू लागते. भौतिक विश्वातील घटना, प्रक्रियांची कार्यकारण भावात्मक संगती लावता येते. त्या सत्य आणि डोळस वाटू लागतात. वस्तुतः भौतिक ज्ञान बुद्धिजन्य असते आणि बुद्धिप्रामाण्याने सिद्ध होते. मात्र बुद्धी नावाची शक्ती ही आत्मन्च्या इंद्रियाची अर्थात मनाची एकमेव शक्ती नाही हे मानसिक पातळीवर असून देखील मानवी ज्ञानकक्षेने मान्य केले आहे. वास्तविक विचार करता येणे, सूचणे, संवेदित होणे, कल्पना करणे, अशा ज्या मानसिक प्रक्रिया आहेत त्या अनुभूत होऊनही भौतिक प्रमाणाने सिद्ध करता येत नाहीत. मुळात 'मन' नावाचे काही अस्तित्व मानायचे की नाही? याबाबतीत 'श्रद्धा' हे एकमेव परिमाण लावता येते. अर्थात याही गोष्टींचे भौतिक पुरावे देता येत नाहीत. म्हणूनच गुढाद्भूत वाटणाऱ्या गोष्टींसंदर्भातील श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा या गोष्टीच मुळात भ्रामक वाटू लागतात. म्हणूनच आत्मसंवेदित गोष्टी या व्यक्तिपातळीवर वा संघपातळीवर असल्या तरी त्यांना सत्य मानावे लागते. येथे मानणे ही गोष्ट आत्मानुभूतीवर अवलंबून आहे. 'ज्ञान' ही गोष्ट आत्मानुभूतीच्या कसोटीवर पारखावी लागते. त्याच दृष्टीने 'ब्रह्म' आणि त्याचेच आविष्कृत रूप अध्यात्म ही आत्मानुभवाची गोष्ट आहे हे लक्षात ठेवूनच गुढाद्भूततेची चिकित्सा संभवते.

३) अध्यात्मानुभूतीतील गुढाद्भूत गोष्टी :-

अध्यात्मानुभूतीतील काही गुढाद्भूत गोष्टींची चिकित्सा येथे करण्याचा प्रयत्न करता येईल.

i) **दृष्टज्ञान** : वेदांतांल ऋषींना द्रष्टे असे म्हटले जाते. वेदांत वर्णने असलेल्या गोष्टींतील शक्तिसामर्थ्य, उर्जा निर्मितीक्षमता इ. गोष्टी ऋषींना द्रष्टेपणाने ज्ञात झाल्या अथवा अनुभूत झाल्या. त्यांतील शक्तिसामर्थ्याला वेदरचयित्यांनी भगवंतांचे व्यवस्थापित केलेले 'देव' पद दिले. सूर्य, वायू, इंद्र (पर्जन्य/फलनस्रोत), अग्नी, रूद्र इ. या देवता

अशा आल्या आहेत. 'पुरुष' हे अस्तित्व या तऱ्हेने संवेदित झाले आहे हे लक्षात घेतला पाहिजे.

ii) **शब्दब्रह्म** : 'ॐ' हे एकाक्षर 'ब्रह्म' होय असे विधान केले आहे. ॐ मधून संपूर्ण शब्दब्रह्म उद्गारित आणि व्यवस्थापित होत गेले. हे कसे घडले याविषयी अनेक उपपत्ती मांडूनही निश्चित उत्तर मिळत नाही. तरी शब्दब्रह्म्यांचा उपयोग ज्ञान मांडणीसाठी होतो आहे हे मानवाच्या श्रद्धापूर्ण अनुभवनाचे अतिमहत्त्वाचे उदाहरण होय.

iii) **मंत्रशक्ती** : स्वर, व्यंजन, अक्षर (स्वन, स्वनीम, पद, पदीम) शब्द, शब्दसमूह, वाक्यांश, वाक्य, छंद, या अक्षर न्यासाचा उपयोग करून; आकाश, वायू आणि ऊर्जा किंवा तेजशक्ती यांचा स्वरात्मक, उद्गारात्मक स्फोट घडवून; प्रत्यक्ष शक्ती प्रकटविण्याचे विज्ञान शाब्द स्वरूपात ऋषींनी सिद्ध केले. पंचभौतिक देहातील, पंचभौतिक शक्तींचा उद्गारात्मक आकार प्रकट करून पुन्हा पंचभौतिक शक्ती, त्या शक्तींचे कर्मसापेक्ष आविष्कार घडवून उपयोजन करता येते हे सिद्ध केले. मानवी अस्तित्वाला प्राप्त शब्द उद्घाटन करणे व त्याद्वारे मानवी संघमानसाला अपेक्षित सुष्टुष्ट स्वरूपात उपयोग करणे, मानवी संज्ञापनाच्या आणि शाब्दार्थज्ञान कक्षेच्या अंतर्गत त्या शक्तीचा उपयोग करणे आणि केवळ त्या उद्घटित शक्तीने पंचभौतिकाचे व्यवस्थापन करणे एवढे सामर्थ्य 'मंत्र' स्वरूपातील शाब्द संघटनेत नियंत्रित करण्यात मानवाला यश मिळाले. हे मोठे सामर्थ्य भाषा आणि उच्चार विज्ञान सिद्ध करून; मानवाने मिळविले. यज्ञ विधिविधानांशी त्याची तेव्हाच्याच न्यासात्मकतेने सांगड घातली. ही गोष्ट मानवी जीवन प्रवासातील ऐतिहासिक वैज्ञानिक गोष्ट आहे. वच्, वाचा, वचन या प्राप्त अस्तित्व शक्तीचा संबंध थेट 'परब्रह्म'च्या आविष्कृत 'ॐ'शी आहे. नव्हे ते त्याचेच स्फोटित रूप आहे हे मानवाने सिद्ध केले. म्हणूनच मंत्र हे मनस्वी किंवा केवळ वर्णनात्मक गीत नाही. त्यात शक्ती साधना आणि शक्ती सिद्धी आहे. ही सिद्धता केल्याने समूहजीवनातील प्रत्येक घटकाला केवळ शाब्द उच्चार

आणि स्मरणाने लौकिक जीवनात सामर्थ्य प्राप्त करण्याचे कौशल्य प्राप्त झाले. म्हणूनच मंत्रांची संथा देणे, मंत्र देणे, मंत्र पुरश्चरण करणे, अनुष्ठान करणे, शक्ती जागृत करणे किंवा आवाहन करणे व सिद्ध शक्तींचे सापेक्ष उपयोजन करणे; हे विज्ञान सांस्कृतिक जीवनात धर्माचे, उपासनेचे कर्मकांड म्हणून प्रस्तुत झाले हे लक्षात घ्यावे लागते. गायत्री मंत्र, मृत्यंजय मंत्र, सूक्ते, कवचे, शीर्षे, स्वःकार मंत्र ह्या गोष्टी पाखांडपणा किंवा अंधविश्वास किंवा केवळ मनाची संभावना करणाऱ्या गोष्टी नाहीत. तर चित्शक्तीचे वास्तव उद्घाटन आहे. भौतिक साधनांपेक्षा सहज असे व सर्वांना उपलब्ध असे हे 'मंत्र'साधन माणसाने वापरले आहे.

iv) यज्ञ : यज्ञ, महायज्ञ, सत्र असे उल्लेख वेदात, पुराणात, प्राचीन ग्रंथात येतात. यात अग्नीद्वारे आहुती देण्याची प्रथा दिसते. यज्ञ वेदी, बली वेदी असे शब्द आलेले दिसतात आणि बली प्रथा मोठ्या प्रमाणावर रूढ झालेली आपण पाहतो. होम, हाही याच प्रकारात विचारात घेण्यास हरकत नाही. गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायातील चवदाव्या श्लोकात संपूर्ण उपजीविकेसाठी यज्ञकर्म सांगितले आहे. मानवी जीवात्म्यांना जगण्यासाठी 'यज्ञ' हे कर्म नेमले आहे. हे त्यागावर आधारित कर्म संपूर्ण जीव आणि जगताचे रक्षण करणारे साधन आहे. म्हणजे यज्ञकर्म हे मानवी समूदायाने त्यांच्यातील योग वैज्ञानिकांकडून; संपूर्ण भरण पोषणासाठी, सर्वप्रकारच्या शक्ती प्रकटवून मानवी जीवनसापेक्ष त्यांचे उपयोजन करण्यासाठी विधिविधानात्मक कर्माचे संयोजन, संरचना करून आणि विधिनिषेधात्मक कर्माच्या आधारे यज्ञ, होमहवन द्वारा शक्तींची अपेक्षित सिद्धता केली. या 'यज्ञ' संस्थेचे निर्माते ब्रह्मदेव होत असे म्हणण्यास हरकत नाही, 'यज्ञ' संस्थेचे स्वरूप पाहिले तर; तेजाशी 'यज्ञ' संस्थेचा मूलभूत संबंध आहे. शक्ती, तेज, ऊर्जा, प्रकाश हा 'ब्रह्म'चा प्रथम आविष्कार असल्याचा अनुभव; ब्रह्मांडातील 'सूर्य' या तेजोराशीच्या पृथ्वीशी येणाऱ्या सौर ऊर्जा, शक्ती, प्रकाश या स्वरूपातील अनुभूतीमुळे आला. 'शब्दब्रह्मा'प्रमाणेच 'कर्मब्रह्म' स्वरूपात 'ब्रह्म'ची

'अध्यात्म' अनुभूती ब्रह्मस्वरूप प्रातिनिधिक रूपातून घेता यावी यासाठीचे साधनरूप म्हणून 'यज्ञ' सिद्ध झाला आहे. गीतेतील 'यज्ञ' कर्माचे स्पष्टीकरण असे-

अन्नात् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म समुद्भवः ॥ गी. ३-१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं ।

तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ गी. ३-१५॥

अर्थात सर्व प्राण्यांची शरीरे अन्नावर जगतात, अन्न पावसापासून निर्माण होते, पाऊस यज्ञापासून (सूर्य उर्जेपासून) उत्पन्न होतो आणि यज्ञ स्वधर्मापासून (समूहभावनेने जीवात्म्याचे जगत असताना, आत्मस्वरूप भावाने केवळ कर्तव्यतत्परतेने निरपेक्षपणे स्वभावतः कर्म करणे म्हणजे स्वधर्म होय.) होतो. नियमानुसार कर्म वेदापासून (वदणारे-सांगणारे ते 'वेद'- प्रातिभज्ञानात्मक व्यवहार करून, लोकनिष्ठेने ज्ञानाचा उपयोग करणारे लोकधुरिण-ऋषी) उद्भवले. वेद साक्षात भगवंतापासून प्रत्यक्ष प्रकट झाले ('ब्रह्म' 'ब्रह्मांड'स्वरूपात पंचभौतिक शक्तीस्वरूपात आविष्कृत झाले हे अध्यात्मज्ञान जीवात्म्यास झाले आहे). ते सर्वव्यापी अविनाशी वेद (ऋषींनी प्रकटविलेले 'ब्रह्म'ज्ञान) यज्ञविषयक कर्मात तात्पर्याने (प्रातिनिधिक ब्रह्मस्वरूपात) स्थिर झाले आहेत असे जाण. हे श्रीकृष्णाचे उद्गार म्हणजे जीवात्मे आणि पंचभौतिक पर्यावरण यांच्या संबंधांचे वैज्ञानिकांनी (ऋषींनी) केलेल्या व्यवस्थापनाचे स्पष्टीकरण आहे. देहभावनेसह 'परब्रह्म'स्वरूप अर्थात 'अध्यात्म स्वरूपा'तील जीवात्म्यांचा स्वभाव, साधन अथवा माध्यम योजून; समग्र अध्यात्म भोगण्याचा आहे. कारण हे समग्र आविष्कार रूप भौतिकतः आणि तत्त्वतः ब्रह्मांडापुरते; पृथक अविनाशी अस्तित्व, रूपात्मकतेने भोगित आहे. रूपे ही साधन, माध्यम स्वरूपाची असतात. म्हणूनच ती तात्कालिक, मानीव, काल्पनिक, भ्रामक वाटतात. ही ब्रह्मांडातील भौतिकापुरती सत्य वाटत असली तरी 'परमात्मन' स्वभाव संदर्भात अर्थात मूलकारण संदर्भात, भ्रामक असतात.

मात्र त्यातील 'आत्मन्' नित्य व अविनाशीपणाणे ब्रह्मांडात स्थिर असतो. याच कारणाने पर्यावरणाचे नित्य चक्र अनुभवास येते. ह्या नित्य चक्राचे धुरिणांनी साधनात्मक रूप निर्माण केले ते 'यज्ञ' संस्थेच्या रूपाने. म्हणूनच 'यज्ञ' कर्म सत्य व त्यातून प्रत्यक्ष भौतिकात घडणारे व्यवस्थापनही वैज्ञानिक सत्य होय. म्हणूनच यज्ञकर्म ही गोष्ट गुढाद्भूत तर नाहीच हे लक्षात येऊ शकते.

v) सिद्धी : श्रीमद्भागवताच्या एकादश स्कंदातील पंधराव्या अध्यायामध्ये भिन्नभिन्न सिद्धींची लक्षणांसह माहिती येते. श्रीकृष्ण-उद्धव संवादात श्रीकृष्णांनी ही माहिती दिली आहे. त्याप्रमाणे- धारणा योगातील निष्णात योग्यांनी अठरा प्रकारच्या सिद्धी सांगितल्या आहेत. (श्रीगुरुगोरक्षनाथविरचित सिद्ध-सिद्धान्त-पद्धतीमध्ये - जो सर्व प्रकृतिजनित विकारांना आपल्यापासून दूर ठेवतो तो अवधूत होय. योगी अवधूत असावा - जो योगाचे आचरण करतो म्हणजे शरीर, मन आणि आत्मा यांचे नियमन करतो तो योगी होय - योग म्हणजे अभ्यास होय.) त्यांपैकी आठ सिद्धी या मुख्यतः श्रीकृष्णांच्या ठिकाणी वास करतात. (श्री गणेशांच्या ठिकाणी अष्टसिद्धींनी दास्यत्व स्वीकारले आहे.) उरलेल्या दहा सिद्धी सत्त्वगुणांचा विकास झाल्याने साधकाला प्राप्त होतात.

त्यापैकी 'अणिमा', 'महिमा' आणि 'लघिमा' या तीन सिद्धी शरीराशी संबंधित आहेत. 'प्राप्ती' नावाची इंद्रियांची सिद्धी आहे. लौकिक आणि पारलौकिक पदार्थांचा अनुभव करून देणारी 'प्राकाम्य' नावाची सिद्धी आहे. माया आणि तिच्या कार्यांना आपल्या इच्छेनुसार चालविणे या सिद्धीला 'ईशिता' असे म्हणतात. विषयांमध्ये राहूनसुद्धा त्यामध्ये आसक्त न होणे हिला 'वशिता' म्हणतात आणि ज्याची ज्याची इच्छा करावी, ती पूर्णपणे मिळवणे ती 'कामावसायिता' नावाची आठवी सिद्धी होय. अर्थातच १) अणिमा २) महिमा ३) लघिमा ४) प्राप्ती ५) प्राकाम्य ६) ईशिता ७) वशिता ८) कामावसायिता या प्रमुख अष्ट सिद्धी ईश्वराचे ठिकाणी अर्थात श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी आहेत.

१) देहावर तहान-भुकेचा परिणाम न होणे, २) पुष्कळ लांबची वस्तू दिसणे ३) पुष्कळ लांबचे ऐकू येणे ४) मनाच्या वेगाने शरारानेही त्या ठिकाणा जाणे ५) पाहिजे ते रूप घेणे ६) दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करणे ७) आपल्या इच्छेनुसार शरीर सोडणे ८) अप्सरांबरोबर होणाऱ्या देवक्रीडेचे दर्शन होणे ९) जो संकल्प कराल तो सिद्ध होणे १०) सगळ्या ठिकाणी, सगळ्यांकडून आपल्या आज्ञेचे पालन होणे. अशा दहा सिद्धी सत्त्वगुणांच्या विशेष विकासाने प्राप्त होतात.

१) तिन्ही काळातील गोष्टी समजणे २) शीत-उष्ण इत्यादी द्वंदांचा त्रास न होणे ३) दुसऱ्याच्या मनातील विचार ओळखणे ४) अग्नी, सूर्य, जल, विष इत्यादींच्या शक्ती बोधत करणे ५) कोणाकडूनही पराजित न होणे या पाच सिद्धीही योग्यांना प्राप्त होतात.

'तन्मात्रा' नावाचे पंचमहाभूतांचे जे सूक्ष्मरूप, तेच ईश्वराचे रूप होय. या तन्मात्रेत जो योगी मनाची धारणा करतो, त्याला 'अणिमा' सिद्धी प्राप्त होते.

पंचभौतिक अध्यात्म आविष्कारात जो मनाची धारणा करतो त्यास 'महिमा' नावाची सिद्धी प्राप्त होते. एक एक महाभूत स्वरूपही तो 'महिमा' सिद्धीने धारण करू शकतो.

भूतांच्या परमाणूस्वरूप असलेल्या परमात्मतत्त्वात मन धारण केल्याने 'लघिमा' सिद्धी प्राप्त होते.

सात्विक अहंकाररूप परमात्मतत्त्वाशी मन धारण केले तर 'प्राप्ती' सिद्धी प्राप्त होते.

महतत्त्वाचा अभिमानी असा जो सूत्रात्मा (पमात्मन् चा अध्यात्माविषारकार रूप) त्या रूपातील मनाची धारणा केली तर 'प्राकाम्य' सिद्धी प्राप्त होते.

त्रिगुणात्मक मायेचा स्वामी विष्णू, यांशी मन धारण केले तर 'ईशत्व' सिद्धी प्राप्त होते. त्यामुळे जीवांना व त्यांच्या शरीरांना प्रेरणा देण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते.

विराट, हिरण्यगर्भ व कारण या तीनही उपाधींनी रहित म्हणून 'तुरीय' व सहा ऐश्वर्यांनी संपन्न म्हणून भगवान अशी ज्यांना नावे आहेत त्या नारायणस्वरूपामध्ये योगी मनाची धारणा करतो तो 'भगवंत'च होतो. अर्थात त्यास 'वशिता' नावाची सिद्धी प्राप्त असते.

निर्गुण ब्रह्म स्वरूपाशी मन धारण केले की केवळ स्थिती प्राप्त होते. म्हणजेच 'कामावसायिता' नावाची सिद्धी प्राप्त होते.

या अष्टसिद्धीप्राप्त योगी भगवंतच असतो. तो अवतार (Lord) भगवान गणला जातो.

श्वेतदीपाचा स्वामी व धर्मरूप अशा भगवंताच्या विशुद्ध स्वरूपात जो आपले चित्त स्थिर करतो, तो तहान, भूक, काम, क्रोध, शोक, मोह यांनी त्रासला जात नाही व त्यास शुद्ध स्वरूप प्राप्त होते.

आकाशात्मा जो समष्टि-प्राण त्या स्वरूपात जो मनाने अनाहत नादाचे चिंतन करतो तो 'दूरश्रवण' सिद्धीने युक्त होतो. त्यामुळे योग्याला आकाशातील सर्व प्रकारच्या वाणी ऐकू येतात.

नेत्रांनी सूर्याशी एकरूप होऊन परमात्मन् भगवंताचे ध्यान केल्याने 'दूरदर्शन' सिद्धी प्राप्त होते.

मन आणि शरीराला प्राणवायूसह माझ्याशी जोडून जो माझी धारणा करतो, त्याला 'मनोजव' नावाची सिद्धी प्राप्त होते. त्यामुळे तो योगी मन जाईल तेथे शरीरानेही जाऊ शकतो.

परमात्माशी एकरूप मनाने अर्थात मनाला उपादान कारण बनवून ज्या कोणाचे रूप योगी धारण करू इच्छितो ते रूप तो धारण करू शकतो अशी रूपांतर सिद्धी त्यास प्राप्त होते.

परमात्मरूपाशी लीन असलेल्या योग्याला मनोभावनेप्रमाणे कोणत्याही दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करता येतो. त्यास परकाया प्रवेश सिद्धी प्राप्त होते.

योग्याला शरीराचा त्याग करावयाचा असेल तर टाचेने गुदद्वार दाबून धरून प्राणवायूला अनुक्रमे हृदय, छाती, कंठ आणि मस्तकात

घेऊन जावे. नंतर ब्रह्मरंध्राच्या मार्गाने त्याला ब्रह्मामध्ये लीन करून शरीराचा त्याग करता येतो.

सत्त्वगुणाच्या एकाग्र ध्यानाने देवतांच्या विहारस्थळांमध्ये क्रीडा करता येते तेथे सत्त्वगुणाच्या अंशस्वरूप अशा सुर-सुंदरी विमानात बसून त्याच्याजवळ येऊन पोचतात.

सत्यसंकल्पाने परमेश्वरात मन धारण केले असता योग्याचा संकल्प सिद्ध होतो.

'ईशित्व' आणि 'वशित्व' सिद्धी असलेल्या भगवंत रूपात मनधारणा योगी 'ईशित्व' आणि 'वशित्व' सिद्धीने सिद्ध होतो त्यामुळे परमेश्वराच्या आज्ञेप्रमाणे त्याचीही आज्ञा कोणी टाकू शकत नाही.

परमेश्वरांची धारणा मनात ठेवून शुद्धचित्त योग्याला जन्ममृत्यूसह तिन्ही काळातील सर्व गोष्टी समजतात.

परमेश्वर स्वरूपाशी एकाग्रचित्त योग्याच्या शरीराला अग्नी, पाणी इत्यादी कोणतीही वस्तू नष्ट करू शकत नाही.

जो योगी विष्णूअवतारांचे समग्र एकाग्र ध्यान करतो तो अजिंक्य होतो.

सिद्धींचे स्वरूप, साधना, प्राप्ती, परिणाम यांची चर्चा करून या सर्व सिद्धी केवळ योगाभ्यासाने अर्थात शरीर मन आणि आत्मन् यांच्या एकात्म नियमन अभ्यासाने प्राप्त होऊ शकतात. त्यांना अन्य साधनांची आवश्यकता नसते. जन्म, औषधी, तपश्चर्या आणि मंत्र इत्यादींमुळे ज्या सिद्धी प्राप्त होतात; त्या सर्व योग्याच्या द्वारे प्राप्त होतात.

सिद्ध, साधू, योगी स्वरूपातील महात्मे ज्यांना आपण महाराज, भगवंत असे म्हणतो त्यांच्याकडून होणारी गूढाद्भूत कर्म ही वस्तुतः योग साध्य कर्मे असतात त्यांनाच आपण चमत्कार असेही म्हणतो. ही सर्व कर्मे योगवैज्ञानिक सत्य असतात.

जे लोक योग्याचा उत्तम अभ्यास करून भगवंताशी एकरूप होतात, त्यांच्यासाठी या सिद्धी हे एक विघ्नच आहे. कारण त्यामुळे

अद्वैत अवस्था भोगण्यास विलंब होतो. तथापि ऋषी, सिद्ध, योगी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका स्वीकारून पंचभौतिक व्यवस्थापन व लोककल्याणाची कामे निरपेक्ष भावनेने करण्यासाठी सिद्धींचे उपयोजन करतात. म्हणूनच लोक त्यांना भगवान म्हणूनच पूजतात.

पातंजल योग विज्ञानानुसार सिद्धी प्राप्त करणे हे योग वैज्ञानिक सत्य ठरते. त्या सिद्धींचा वापर दुष्ट हेतूने करणारे राक्षस, दानव श्रेणीमध्ये तर कल्याणकारी भूमिकेने उपयोग करण्यासाठी उपयोजन करणारे देव पदाला पोचतात. सामान्य लोक आपापल्या परीने अभ्यास करून सापेक्ष भावाने ज्या गोष्टी मन शरीर आणि आत्मन यांच्या एकात्म भावाने करतात त्यांनाही सिद्धी प्राप्त होतात. प्रपंचांसाठी त्यांचे उपयोजन सामान्य लोक करतात.

श्री संत एकनाथांनी भागवतात सिद्धींवरिल चर्चेत जशा औषधी अनंत आहेत तशा सिद्धीही अनंत आहेत अशी चर्चा करून सिद्धींचे वैज्ञानिक सत्यान्वेषण केले आहे.

vi) चमत्कार : बुद्धीकक्षेच्या पलिकडील, अतर्क्य अशा हव्यानकोशा गोष्टींचा अनुभव चमत्कार नावाने ओळखला जातो. हे चमत्कार, वरील सिद्धींचा आणि बुद्धीच्या कक्षेत न येणाऱ्या ब्रह्मांड स्थितीगतीचा विचार केला तर चमत्कार नसतात. सिद्धी प्राप्त सत्प्रवृत्त सात्विक गुणी व्यक्ती; संघमन अध्यात्मनिष्ठेने सांभाळण्यासाठी, संघमनातील सत्प्रवृत्तींचा विकास करण्यासाठी असे सिद्धी प्राप्त प्रयोग करतात. अलिकडच्या काळातील सिद्धमहाराज, संत यांचे चमत्कार या दृष्टीने विचारात घ्यावे लागतात.

vii) कृपाआशीर्वाद, शापउःशाप : कृपा झाली, आशीर्वाद लाभला असे शब्द, विधाने; आपण नेहमी ऐकतो. तसेच शाप दिला उःशाप दिला; अशी विधाने ही; विशेषतः पुराणकथांमध्ये आणि सामाजिक, सांस्कृतिक कुटुंबवत्सल कथांमध्ये आलेली पाहावयास मिळतात. या दोन्ही गोष्टींचा संबंध थेट मन आणि आत्मन्च्या विशुद्धतेशी असतो.

यात सुष्टदुष्ट भावभावनांनी वाचासिद्धींचा आणि शुद्र सिद्धींचा अंतर्भाव असतो. कृपाआशीर्वादाने एकप्रकारे देणाराच्या आत्मिक, अध्यात्मिक शक्तीचा लाभ घेणाऱ्याला लाभत असतो. तसेच शापउःशापाचा परिणाम उभयपक्षी होत असतो. या दोन्ही गोष्टी मानसिक वाटल्या तरी त्या शरीर, आत्मा, मन आणि संघजीवनातील सापेक्ष आणि हितसंबंधात्मक स्थितीगतीशी त्या संबंधित असतात. याचाच अर्थ पंचभौतिक प्रक्रियेतील मानवी जीवनसारणीत या गोष्टी संपूर्ण ब्रह्मांड प्रचलनावर परिणाम करीत असतात आणि मानवी जीवनसारणीच्या सापेक्ष व्यवस्थापनाला 'आत्मन'च्या अविनाशी स्वभावाने नियंत्रित करीत असतात.

viii) शकून अपशकून : भविष्यकालीन कार्यसिद्धीसंदर्भात, समूहमनातील भूतकालीन अनुभूतींवर आधारित आवर्तक कल्पनाबंध जीवात्म्यांच्या कार्यशक्यतेच्या शक्तीवर परिणाम घडवितात. या अनुभूतींना मंत्रसामर्थ्याएवढे महत्त्व प्राप्त झालेले असते. सापेक्ष कार्यशक्तीवर केंद्रीत झालेल्या जीवात्म्यांच्या मानसिक संवेदनांवर सापेक्ष आघात करण्याएवढी शक्ती शकुनापशकुनांच्या कल्पनाबंधातून प्रसृत होत असते. त्यामुळेच हे आवर्तक कल्पनाबंध गूढाद्भूततेच्या कसोटीवर विचारात घेतला जातात.

या अनुभवांच्या बाबतीत अनेक तर्कदोषात्मक गोष्टी, अनुभूती परंपरांच्या संदर्भात सत्य वाटू लागतात. अशा गोष्टी मानसिक पातळीवर बाधा पोचविण्याची शक्यता असते. लोकधुरिण शकुनापशकुनांना अध्यात्मिक आणि व्यावहारिक सापेक्षतेच्या दृष्टीने नेहमी विरोध करीत असतात. तरी या परंपरा पुढे जातात याचे कारणही व्यावहारिक सापेक्षतेतील, व्यवस्थापन सुकरतेची अपेक्षा, हेच असते.

ix) दृष्ट लागणे, वाचाबाधा होणे : या गोष्टी मानवी शरीर, आत्मन् आणि मन यांच्या एकात्मतेतून ऐहिक समूहजीवनातील सापेक्षतेने घडत असतात. येथे अध्यात्मविहीनता असली तरी आविष्कार अध्यात्मिक स्वरूपाचे असतात. दृष्टीशक्ती आणि शाब्दशक्ती या दोहोंच्याही प्रक्षेपणात आत्मभावना संयोगित झालेली असते त्यामुळे त्या शक्तींना वर्तनपरिवर्तन

स्वरूपातील आविष्काररूपे बाधित करण्याची शक्ती प्राप्त झालेली असते. यातून घडणारे परिणाम व परिणामामागील कारणे ही योगवैज्ञानिक पातळीवर सत्य असतात हे लक्षात घ्याव लागते.

या बाधांना नष्ट करण्यासाठी त्याच शक्ती अर्थात दृष्टी आणि वाचा यांचाच विशुद्ध, सत् आत्मिकभावाने शाब्द स्वरूपात विधिविधानात्मक उपाय केले जातात तेही तेवढेच योगवैज्ञानिक सत्य असतात.

x) शक्तिपात अथवा शक्तीप्रदान विधी : अध्यात्मसाधनेत किंवा परमार्थसाधनेत शक्तिपाताला फार महत्त्व आहे. श्री ज्ञानेश्वरीच्या दांडेकर संपादित प्रतीत प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे- 'परमार्थात गुरुप्रसादाला किंवा शक्तिपाताला फार महत्त्व आहे. उदाहरणार्थ नामसाधनेचा मार्ग घ्या रामकृष्ण हा उघडा मंत्र आहे. ज्यांना नाममंत्र सिद्ध झाला आहे, त्यांनी तो सिद्ध मंत्र दिला असता साधकाचे कार्य सत्वर होण्याची शक्यता आहे हे मान्यच करावे लागेल. असे आहे म्हणूनच 'गुरुशिष्यपरंपरा' आजवर अखंड चालू राहिलेली आहे. समर्थ गुरू आपल्या जीवनरूपी नौकेचे कर्णधार भेटले तर आपल्याला कोणत्याही अडचणी-संकटे येणार नाहीत आणि आपली नाव पैलतीराला जरूर जाईल. नाथमहाराज म्हणतात- नाव तारी ते साचार । माजी बैसले आहाती थोर थोर । परी तारकेवीण परपार । समर्थ नर न पवती ।- गुरूपासून 'मंत्रोपदेश' याचा अर्थ 'शक्तीचे दान' असा आहे. ही एक शक्ती देण्याची पद्धती आहे. गुरूचा कृपाकटाक्ष हा भक्ताला वरदानच असतो. ज्ञानदेव एका अभंगात म्हणतात, कृपाकटाक्ष न्याहाळिले । आपल्या पर्दी बैसविले । बापरखुमादेविवरू विठुले । - भक्ता दिधले वरदान (ज्ञानदेव अभंग गाथा). दीक्षा ही सांगण्याचा, ऐकण्याचा विषय नाही. तो देण्याचा व घेण्याचा विषय आहे. दीक्षा या पदाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे- ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोत्तिच मलत्रयम । यते दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षातन्त्रार्थवेदिभिः ॥ म्हणजे दिव्य ज्ञान देते व सर्व

पापाचा क्षय करते ती दीक्षा होय.'

शक्तिपात हा गुरूकडून शिष्याप्रत होत असतो. कृपादृष्टीने, कानात मंत्र देऊन, मस्तकावर हात ठेवून, अशाप्रकारे शक्तिपात किंवा शक्तिदान करण्याचे विधी आहेत. ही क्रिया योगमार्ग पद्धतीने घडत असते. म्हणजेच मन, आत्मा आणि शरीर यांच्या पूर्णाऐक्यभावाने आत्मस्थितीपूर्वक, नियमनात्मकतेने गुरू शिष्याचे ठिकाणी शक्तिपात घडवितो. असा शक्तिपात किंवा शक्तिदान झाले की सद्गुरूची शक्ती एकदम तेवढ्याच ताकदीने शिष्यात प्रकटते हे योगवैज्ञानिक सत्य यात दडलेले आहे.

हा शक्तिपात मुमुक्षुला मोक्षप्राप्तीसाठी दिलेला असतो; असे वरवर पाहता वाटले तरी प्रापंचिकांना प्रसादपूर्वक त्या शक्तीचा लाभ, जीवनातील दुरिते नाहीशी करण्याकरिता व्हावा हीच त्यात भूमिका असते. म्हणजे आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार अशीच यात भूमिका असते. एकान्तवासात योगसाधनापूर्वक आत्मोद्धार होत असला तरी लोकोद्धार हे कर्तव्य राहतेच. तेही पार पाडावे लागते.

xi) साक्षात्कार : १) पौर्वदेहिक साधनाशक्तीचा प्रत्यय घडणे २) पौर्वदेहिक साधनाशक्तीने वर्तमानदेहिक आत्मशक्तीच्या संवेद्यतेने वावरणाऱ्या जीवात्म्यास सिद्धशक्तीने प्रत्यक्ष सगुण स्वरूपात, प्रकाशरूपात, वायूरूपात, संवेदनलहरींच्या स्वरूपात साक्षीभूत होऊन; कार्यआज्ञा करणे, कार्यप्रवृत्त करणे ३) पौर्वदेहिक व वर्तमानदेहिक योग शक्तीने किंवा आत्मिक शक्तीच्या परिवर्तित मनःशक्तीने योगस्थिती प्राप्त होणे. ४) अर्धचेतन अवस्थेत किंवा निश्चेतन अवस्थेत विशिष्ट योगीक सामर्थ्यवान शक्तीकडून स्वप्नदृष्टांत देणे. या व अशा अनुभूतींना साक्षात्कार असे संबोधिले जाते. काही वेळा अनाहूतपणे भेटणाऱ्या व्यक्ती, घडणाऱ्या घटना, दिसणारी दिवास्वप्नवत दृश्ये, जीवात्म्यांना आज्ञा देतात आणि जीवात्मे त्या आज्ञांचे तेवढ्याच समर्पित भावनेने पालन करतात. याही गोष्टींना साक्षात्कार असे म्हणतात. यातही वस्तुतः गूढअद्भूत असे नाही

तर अविनाशित्वाचा अध्यात्मविचार अर्थात अनुभव चेतना अवस्थेत हे घडवित असतो. साक्षात्कार हा अध्यात्म विद्येतील पारिभाषिक शब्द, लोककल्याण आणि अध्यात्म संवेदन या पुरताच मर्यादित आहे हे लक्षात ठेवावे लागते. ज्ञानेश्वरपिता विठ्ठल स्वामी, श्री संत तुकाराम अशी असंख्य उदाहरणे यासंदर्भात देता येतील. प्रत्यक्ष ह्या ग्रंथाच्या लेखकालाही या प्रक्रियेची अनुभूती आली आहे; हे नमूद करणे आवश्यक आहे.

४) मंत्र तंत्र जादू टोणे, अथर्वविद्या, करणी कवटाळ भानामती इ.:-

तंत्रशास्त्र अनेकांनी मांडले असून; विविध तंत्रे विकसित करणारे अनेक तंत्राचार्य प्रसिद्ध आहेत. भारतीय संस्कृतिकोशात तंत्र आणि तंत्राचार्यांची उदाहरणादाखल नामावली दिली आहे. तांत्रिक देवतांचा विचार करता; शैव, शाक्त, गाणपत्य, सौर वैष्णव इ. विविध पंथांच्या तांत्रिक देवता ही विविध असल्याचे लक्षात येते. नाथ संप्रदाय हा त्यातील एक. अगदी जैनांचेही तंत्र विकसित झाले आहे. बौद्ध साहित्यातही तांत्रिकांची मोठी चर्चा आहे. तंत्रशास्त्रात गुरु-शिष्य परंपरा खूप महत्त्वाची असते. तंत्रशास्त्रात मंत्रद्वारे चमत्कार घडविण्यावर भर असतो. 'मननात त्रायते इति मन्त्रः ।' अशी मंत्र शब्दाची व्याख्या आहे. मंत्र हे सौर व सौम्य तसेच पुं, स्त्री, व नंपुसक असे असतात. मंत्रांच्या शेवटी विशिष्ट नाद व स्वःकार येतात. मंत्र, तंत्र साधकाला विशिष्ट आचारधर्म पाळावा लागतो. देवतांशी संबंध जोडणे त्यांना आवाहन करणे, त्यांची मदत घेऊन कार्यसिद्ध करणे, अशा गोष्टी येतात. या देवता सत्य, ज्ञान आणि आनंद याकडे जाण्यास मदत करतात. यामुळेच तांत्रिकांचे हजारो पंथ निष्पन्न झाले आहेत. त्यांच्या हजारो शाखा निर्माण झाल्या आहेत. मायाशक्ती, देहविज्ञान, षट्चक्रे इ. विषयांचा अभ्यास यात येतो. अर्थात तंत्रशास्त्र हे साधनरूप आहे. तंत्रशास्त्रात सात प्रकारचे आचार सांगितले असून; ते उत्तरोत्तर श्रेष्ठ मानले आहेत. वेद, वैष्णव, शैव, दक्षिणा,

वामा, सिद्धांत, कौल हे आचार क्रमाने श्रेष्ठ आचार आहेत- यात वामाचारातील तंत्र पंचमकारांवर आधारित आहे. तंत्र शास्त्रातच यंत्र साधना व तंत्र मार्गात बलिप्रथा आलेली आहे. एकूणच तंत्र शास्त्रामध्ये विविध वनस्पती, मानवी शरीर आणि बलि यांचा उपयोग करून व प्रतिके मंत्रद्वारा सिद्ध करून कार्य केले जाते. तंत्रशास्त्रात देवपूजेचे उत्तम, मध्यम आणि अधम असे प्रकार मानले आहेत. यात अधमपूजेमध्ये अध्यात्मिक दृष्टी नसते. तेथे जीव वासना व ऐहिक जीवन पूर्तीचा विचार असतो. येथेच मंत्रविद्या, भूतप्रेतपिशाच्य विद्या, करणी, मंत्र तंत्र जादू टोणे, आलेले असतात. याही गोष्टी भौतिक आणि रासायनिक शास्त्राधारे केलेल्या असतात. या विद्या मनोच्छेद करून मानवी जीवनात विक्षेप करतात. म्हणून त्यांना लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी म्हणता येत नाही. राक्षस, पिशाच्य आणि असे तांत्रिक हे मानवी जीवनास विघातक होत. असे असले तरी तंत्र शास्त्रात वास्तविक सत्यता ही योग, मनोवैज्ञानिक आणि भौतिक व रसायन वैज्ञानिक सत्य अशा स्वरूपाची असते हे लक्षात येते. त्यामुळेच तंत्रज्ञ आणि तांत्रिक यांना मानवी समूहांमध्ये स्थान आहे. यात चक्रपूजेसारखे सामूहिक स्त्रीपुरुष एकत्रित तंत्रमार्गही आहेत. अथर्ववेदातील तंत्रपूजा साबरी विद्येतील करणी, गंडेदोरे, यातुक्रिया, तोडगे हे वस्तुतः लोकनिष्ठ अध्यात्वादी भूमिकेने मांडल्याचे संभवत नाही. असे असले तरी वैद्यकशास्त्राशी ते निगडित असल्याने त्यांना समाज मान्यता प्राप्त झालेली दिसते.

५) लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी दृष्टीने गूढाद्भूताची चिकित्सा :-

येथवरच्या चर्चेने हे स्पष्ट झाले आहे की गूढाद्भूत वाटणाऱ्या गोष्टी या बुद्धीच्या कक्षेत अनुभवण्यासाठी मानवाने शास्त्रे विकसित केली आहेत. योगविद्या, तंत्रविद्या, यंत्रविद्या, भविष्यविद्या अवगत करण्यासाठी त्या त्या विद्याक्षेत्रातली ही शास्त्रे प्रामुख्याने जीवात्म्यांच्या शारीर, मानसिक आणि आत्मिक गोष्टींशी थेट संबंधित आहेत. यातील मानसिक भाग हा व्यक्तिगत आणि सामूहिक पातळीवर कार्य करीत

असतो. तो शारीर-भावना आणि वासनांशी गुंतलेला असतो. तसाच तो अतिंद्रीय शक्तींचे संवेदन जीवात्म्याच्या ठिकाणी घडविण्यासही सक्षम असतो; नव्हे तेच त्याचे मुख्य कार्य आहे. संघमनाच्या संवेदना, जन्म, मैथून, आणि मर्त्यतेपर्यंत संबंध जीवनभर प्रापंचिक स्वरूपात व्यवहारात अनुभवण्यात मानसिक भाग जसा गुंतलेला असतो; तसाच तो अशारीर पातळीवरील विश्वव्यापी संवेदना घेण्यातही मुळात गुंतलेला असतो. मानसिक भोगाला दोन उद्दिष्टे साध्य करावयाची असतात, एक म्हणजे पंचभौतिक आविष्कार स्वरूप प्रकृती अथवा मायारूप यांतील जन्ममरणादि सर्व विकारांतील समूहातील व्यवहारात जीवात्म्याला सापेक्ष सुखदुःख, प्रतिष्ठा, समाधान, आनंद, स्थिरता आदि देण्यासाठी साधनात्मकतेने आणि साधनांसह अभ्यास करावा लागतो. दुसरे म्हणजे अध्यात्मिक केवळ आनंदानुभूती, 'याची देही याची डोळा' मिळविण्यासाठीचा अभ्यास. यातील पहिला भाग मानवाच्या जन्म आणि मृत्यू दरम्यान संघर्षात्मकतेने, ऐहिक भावनेने सुरू असतो. त्यामुळे या पातळीवर मानसिक, शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि कौटुंबिक आदि संघर्षांना नैसर्गिक स्थितीगतीसह सामोरे जावे लागते. या गोष्टींमध्ये मानसिक गुंतवणूक प्रचंड होत असते. तेथे प्रसंगी आत्मिकतेचा विसर पडतो. मर्त्य फेऱ्यातील जगत आणि जीव हेच अंतिम सत्य वाटू लागते. दुसरा भाग अतिकठीण होऊन बसतो. कारण तो जीवात्म्यांच्या ऐहिक आसक्तींच्या पलिकडे त्यागपूर्ण कर्मावर अवलंबून असतो. गूढाद्भूत अनुभूतींच्या बाबतीत अनुभूती घडविणारे जीवात्मे आणि अनुभूती घेणारे जीवात्मे या गूढाद्भूत अनुभूतींचा उपयोग- अथवा विनियोग; ऐहिकात पारलौकिकाची स्मृती सदैव जागृत ठेवून सयंमितपणे जीवात्म्यांच्या वर्तन आणि भावन प्रक्रियेला स्थैर्यपूर्वक, आनंदगर्भतेने सांभाळून; न्याय वर्तन सारणीने व्यक्ती आणि समूहाच्या ठायी, आसक्ती आणि निवृत्ती यांची शारीर आणि मानसिक पातळीवर अध्यात्मवादी संवेदना प्रेरित करण्यासाठी; कितपत आणि कसा करतात? यानुसारच गूढाद्भूत अनुभूती या लोकनिष्ठ

अध्यात्मवादी दृष्टीने स्वीकार्य ठरतात.

ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तंत्रज्ञ, चिंतक, तत्त्वज्ञ; कलावंत, कवी, साहित्यिक हे धुरीण या तऱ्हेने ताटस्थ्यपूर्वक व लोक सुखसमाधानसुरक्षादि हित लक्षी पद्धतीने जेव्हा या गूढाद्भूत अनुभूती शास्त्रांचा विनियोग करतात; तेव्हा ही शास्त्रे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी ठरतात. अन्यथा हीच शास्त्रे लोकजीवनाला अपप्रवृत्तींच्या अंधःकारात, अज्ञानाला कवटाळून ढकलून देण्यासाठी जेव्हा प्रवृत्त होतात; तेव्हा हेच धुरीण राक्षस, भूत, प्रेत पिशाच, तांत्रिक, देवलसी, भोंदू ठरतात. आणि ते जीवात्म्याला अंध बनवून स्वतःसह ऐहिक परंतु भ्रामक सुखभोग भोगण्याच्या स्पर्धेत विनाशाकडे घेऊन जातात, असा मानवी जीवनाच्या आरंभबिंदू पासूनचा मानवी जीवनाचा इतिहास आहे. देव आणि दानव या दोन्ही प्रवृत्ती दिव्य, अतर्क्य बुद्धिपलिकडील गूढाद्भूत अनुभूतींच्या साक्षात अनुभव असतात. सत्प्रवृत्ती आणि सत्त्वगुण विकसन; हे साधनरूप शास्त्रांच्या उपयोजनात समूहजीवनाच्या लौकिक आणि पारलौकिक सुखासाठी अत्यंत मौलिकतः अभिप्रेत असते. अंधश्रद्धा निर्मूलनासारखी चळवळ ही याचसाठी उपकारक असते. मात्र या चळवळीने, फाजील विज्ञाननिष्ठेने, अध्यात्मिक ज्ञानापासून समूहजीवनाला पारखे करण्याचा उपद्व्याप करता कामा नये. गूढाद्भूत अनुभूती, पंचभौतिक आविष्कारातील शरीर, मन आणि आत्मन् यांच्या एकात्म भावाने अनुभवता येतात. एवढेच काय ब्रह्मांडशक्ती जीवात्म्यामधून प्रकट करणे, विज्ञान कसोटीवर शक्य असते. मात्र त्यासाठी अध्यात्मशास्त्र उपयोजित करणे व त्या शास्त्राचा लोकनिष्ठेने विनियोग करणे आवश्यक आहे.

उल्लेख चौथा

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा कृषीजीवनातील विनियोग

अनादिकालापासूनच्या मानवी स्थिर जीवनाचा विचार केला तर; मानवी जीवन म्हणजेच कृषीजीवन होय, असे विधान करणे क्रमप्राप्त आहे. ऋषीसंस्कृती म्हणून, ज्या अतिप्राचीन सांस्कृतिक आविष्काराचा विचार मांडला जातो; तो म्हणजे कृषीसंस्कृतीचाच विचार ठरतो. 'यज्ञकर्म' हे कृषीजीवनाचे मूळ अस्तित्वरूप आहे. यज्ञातूनच, पर्जन्य, पर्जन्यातून अन्न आणि अन्नातून जीवमात्र या चक्राचे मंडन हे कृषीजीवनाच्या श्रमविपाकाचे वर्णन आहे. माणसाला सृष्टीज्ञान झाल्यापासून; कृषीजीवनाला आरंभ झाला. पुढे कृषीकर्म करणारांच्या वर्गाला अन्य गोष्टींचा सहज पुरवठा आणि कृषीकर्म करणारांच्या स्थिर जीवनाला व्यवस्थापन व नियोजन देणाऱ्यांचा स्वतंत्र वर्ग निष्पन्न होऊन अन्य समाज, राज्यविषयक, जगतविषयक, कुटुंब, वंश, जात, वस्ती, वाडी, ग्राम, नगर आदि व्यवस्था निर्माण झाल्या. या व्यवस्थांमध्येच ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यापारउदीम, बाजारहाठ, सेवा, न्याय, वैद्यक आदि जीवनधारणेसाठी व्यवस्था विकसित झाल्या. या सर्व व्यवस्था आता वर्तमानापर्यंत एवढ्या बदलत गेल्या की त्यांचा कृषीजीवनाशी आणि सृष्टीजीवनाशी काही

प्रत्यक्षात संबंध आहे की नाही; अशी शंका निर्माण व्हावी. वस्तुतः कृषीजीवन हे समग्र मानवी जीवनाच्या केंद्रस्थानी आहे आणि ते स्थान अढळ आहे हे सहज लक्षात येईल. निसर्गसृष्टी आणि कृषीजीवन यांचा अन्योन्य संबंध आहे हे कोणीच नाकारू शकणार नाही. मात्र कृषीजीवन हे मानव अर्जित विद्या व कला रूप आहे; तर सृष्टीजीवन हे स्वयंभू, स्वनियंत्रित आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. कृषीजीवन मानवार्जित असले तरी ते सृष्टीजीवनावलंबी मात्र आहे; हे सतत लक्षात ठेवावेच लागते. जीवसृष्टी हे सृष्टीचे अविभाज्य अस्तित्वरूप आहे याकडे मानवाने क्षणभरही दुर्लक्ष करता कामा नये. कारण मानव हा त्याच अस्तित्वाचा एक घटक आहे. माणसाचे अस्तित्वच मुळी चराचराच्या अस्तित्वासारखे पंचभौतिक स्वरूपात असलेले 'ब्रह्म'चे प्रकटन आहे. म्हणूनच अध्यात्मरूपापासून माणसाला वेगळे काढता येणार नाही. माणसाला अवगत झालेली अग्नी प्रकटविण्याची विद्या आणि बीज पेरून पुनरुत्पादन घेण्याची विद्या प्राप्त करता आल्यापासून; त्याच्या स्थिर जीवनाला सांस्कृतिक परिवेश प्राप्त करून घ्यावा लागला आहे. हा परिवेश कृषीजीवनाच्या स्वरूपाचा आहे.

१) ऋषीवर्गाने लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा स्वीकार करूनच पंचभौतिक शक्तींनी आणि त्या शक्तींच्या विविध अवस्था आणि विभ्रमांना वैदिक परंपरेत दैवतांचे स्थान दिले. माणसाच्या प्रवृत्तीत असलेल्या स्वामित्व भावनेचा निरास झाल्याशिवाय अध्यात्म स्वरूपात आविष्कृत ब्रह्मांडशक्तीसमुच्चयाचे अर्थात पंचभौतिक शक्तींचे महत्त्व आणि अनिवार्यता माणसाला कळणे शक्य नव्हते. पंचभौतिक शक्तींचे, आवाहन, संघटन, व्यवस्थापन, पुनःनिर्माण या संबंधीची ज्ञानसूत्रे सुक्तांच्या स्वरूपात मांडून; यज्ञ मार्ग आणि योग बल या शास्त्रांचे मंडन करून; सृष्टीचा कृषीकर्माधारे उपभोग घेण्याचा मार्ग ऋषींनी प्रशस्त केला. विनम्र शरण्यभाव, अत्यंतिक कृतज्ञता यांच्या संस्कारांमुळे अन्य जीवसृष्टीला न दुखावता; त्या जीवसृष्टीचा विनियोग मानवी जीवनासाठी करण्याचे कौशल्य

मानवाला प्राप्त करून देण्याचे मोठे कार्य ऋषीसंस्कृतीने केले. विज्ञान, ज्ञान आणि भक्ती या क्रिया; जाणीव आणि भावनात्मकता यांनी प्रकटणाऱ्या शक्ती; मानवात एकवटण्याची सारणी ऋषींनी तयार केली. आयुर्वेद, शस्त्रवेद अर्थात धनुर्वेद यांच्या माध्यमातून आणि रसायन आणि भौतिक विज्ञानाचे मानवी कल्याण आणि संरक्षण यांसाठी मंडन करून; गुरूकुलांच्या माध्यमातून साधना करविली. या साधनेला चराचराशी मानवी संबंध कोणत्या संयत स्वरूपात, न्याय स्वरूपात असावेत; याचे नीतीशास्त्र मांडून एकूणच जगताचा नियत विनिमय जास्तीतजास्त मानवी कल्याणप्रद कसा होईल; याचे शाश्वत ज्ञान देण्याचा प्रयत्न केला. ग्राम, नगर, राज्य, राजषकट, न्यायव्यवस्था, धर्मतत्त्वज्ञान, नीती या सर्वांना अनुबंधित करणारे; पर्यावरण आणि कृषीविज्ञान यांवर अवलंबित वर्तनसारणीचे मंडन केले. अनादिसिद्ध संस्कृतीचे मानवी कल्याणप्रद मंडन ऋषींनी, ऋषीकुलांनी करून; कृषी अवलंबी जनसारणीचा पाया घातला. हे केवळ भारतातच घडले असे नाही; तर सर्व प्राचीनतम संस्कृतींचा साकल्याने अभ्यास केला; तर हाच निष्कर्ष पुढे येईल. माणसाच्या उपजत स्वामित्वप्रवृत्तीला समूहमनस्कतेने आणि भूतमात्रांच्या कल्याणप्रददृष्टीने संयमित करण्याचे कार्य या पर्यावरण आणि कृषी अनुबंधित ऋषी संस्कृतीने केले आहे. याचा विसर पडणे ही माणसाची प्रकृतिजन्य प्रवृत्ती असली तरी; त्यांस लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी अशी ऋषीप्रणित संस्कृतीने संयमित करणे, संघमानसाची सभ्यता ठरेल; यात दुमत होण्याचे कारण दिसत नाही.

१.१ – स्वामित्व प्रवृत्ती आणि संचय प्रवृत्ती ही व्यक्तिनिष्ठ स्वार्थपरतेतून जन्माला येते आणि महत्त्वाकांक्षेने हितसंबंधांचे रक्षण करित भौतिक साधनांची निर्मिती करण्याचा सपाटा लावते. भौतिक साधनांची निर्मिती हा विज्ञानप्रणित विकास वाटला तरी; तसे या साधनांच्या निर्मितीचे आणि विनियोगाचे स्वरूप नसते. भौतिक साधनांची निर्मिती आणि विनियोग माणसाला पर्यावरण, कृषीजीवन यांचा तर विसर पाडतेच

तथापि माणसाला माणसापासून दूर नेते. प्रसंगी, नव्हे बहुधा, मानव्यापासून दूर घेऊन जाते. आपण देखील एक जीव आहोत; जगतामधील जीवसृष्टीतील एक घटकमात्र आहोत; याचा विसर पडला की पंचभौतिक सृष्टीसह समग्र जीवसृष्टीवरच मानव अहंकारवश स्वामित्व असल्याचे अनुभवू लागतो. येथेच तो ब्रह्मांडाचा घटक असूनही ब्रह्मांड आविष्काराच्या सत् स्वरूपाला पारखा होतो. जीवसृष्टीलाही भौतिक साधन मानू लागतो. जीवसृष्टी यामुळे संकटात सापडते आणि प्रसंगी नष्ट होऊ लागते. त्याचा अपरिहार्य परिणाम मानवी जीवनावर घडतो. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका कृषीजीवनाला आणि त्यातील प्रत्येक घटकाला देवत्व बहाल करून शरण्यभाव जागविते. पंचभौतिकाला अनिवार्य आणि आधारभूत दैवतांचा दर्जा देऊन त्यातील निरामय आनंदाचा अनुभव घेण्याचा संस्कार मानवी जीवनावर करण्याचा प्रयत्न करते. भूमी, धान्य, वनस्पती, झाडेझुडपे, पशुपक्षी, कीडामुंगी या सर्वांना देवत्व बहाल करून, जल, प्रकाश, पाऊस, वारा, ऊन यांना परमेश्वराचा आशीर्वाद, स्वरूपात स्वीकार करण्याचा पराकाष्ठेचा प्रयत्न करते, सणोत्सवांची, देव देवकांची, व्रतवैकल्यांची मांडणी या भूमिकेतून झाली आहे हे ध्यानात घेतले; म्हणजे मानवी मनात ऋषीसंस्कृतीने जागविलेल्या श्रद्धांचे अनन्यसाधारण महत्त्व लक्षात येईल. मानव हा जरी सृष्टीचा एक घटक भोक्ता असला; तरी तो स्वामी होण्याचा स्वाभाविक प्रयत्न करतो. त्याच्या या प्रवृत्तीला पसायदानाच्या भूमिकेतून संयमित करण्याचे कार्य लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका सतत करत असते.

१.२- आकाश आणि अवकाश देवता पंचभौतिक देवता, गडागडाच्या माऊल्या अर्थात पर्वत देवता, डोंगर देव, वृक्षदेवता, देवके, जलदेवता, क्षेत्रदैवते, स्थान दैवते, पूर्वज दैवते, कुलदैवते, गृहदैवते, प्राणी दैवते या दैवतांच्या सर्वदूर आढळणाऱ्या पूजा परंपरांचा आणि अवजार किंवा साधन दैवते, शस्त्रदैवते आणि प्राणी दैवते यांचा विचार केला; तर सांस्कृतिक प्रचलनामध्ये केवळ भयापोटी दैवतांची

निर्मिती झाली असावी हा तर्क मानवाच्या ब्रह्मसाक्षात्कारी अमर्याद शक्तीला मर्यादा घालणारा ठरतो. चराचरातील ब्रह्मस्वरूपता आणि निरपेक्ष कर्म अथवा चलन परता; यातील अध्यात्माविष्काराला शरणागत होऊन व्यक्त केलेली कृतज्ञता हेच दैवत निर्मितीतील मूळ कारण आहे; हे सहज लक्षात येते. चराचरात सामावलेले, आविष्कृत ब्रह्मरूप सहानुभूत होणे हेच तर माणसातील माणूसपण होय. या दैवत शरण्यामुळेच निष्कामकर्मपरतेचा विचार माणसाच्या तात्त्विक भूमिकेचा भौतिक आधार बनला आहे. मानवी जीवन सारणीत, कृषीजीवनाला केंद्रवर्ती मानावे लागले याचेही कारण ही सहानुभूती हेच आहे. पेरले ते उगवेल आणि जसे संगोपन करू तसे घडेल, तसे आविष्कृत होईल; हा सृष्टीने माणसाला घडविलेला ब्रह्मसाक्षात्कार होय. म्हणूनच माणसाच्या संघमनाने निसर्गाला गुरू मानले आहे. कृषीजीवनामध्ये माती, पाणी, वनस्पती, पीके, पाने, फुले, लाकूड या साऱ्या साऱ्या गोष्टींना पूजनीय मानले. त्याचबरोबर भूमीसानिध्याने राहणाऱ्या किडा, मुंगी, उंदीर, घुशी, गांडूळ, सर्प आदि प्राण्यांना, पशुपक्षांना देवत्व देऊन सर्वभूमी अर्थात भूमाता ही चराचराची जननी आहे; ते सरस्वती, लक्ष्मी, पार्वती रूप आहे अशी धारणा जपली. ही अनादि काळापासून; अनुभूती संचितातून कृषीजीवनात, संवेदित झालेली अध्यात्मिक संवेदना होय. म्हणूनच कृषी संघमानसाने अर्थात लोकमानसाने, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका, कृषीजीवनाचा पर्यायाने ग्राम, नगर, महानगर, समाज, राज आणि विश्व मानवी व्यवस्थापनेचा मूलाधार मानला. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद; हे कृषीजीवनाच्या अध्यात्म संवेदनेचे ऋषी संशोधित ज्ञान आहे. अध्यात्म संवेदनाला 'लोकबंध' स्वरूप असे प्राप्त झाले आहे. म्हणूनच समग्र मानवी आविष्कारात या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार श्रेयस्कर आणि निरामय आनंदप्रद ठरतो.

२) पृथ्वीलोकी मानवाची उत्पत्ती केव्हा झाली याविषयी मतभिन्नता आहे. मात्र जेव्हा केव्हा मानवाची उत्पत्ती झाली, त्या उत्पत्तीची

वारंवारिता एक एव्हढीच आहे. म्हणजे ही उत्पत्ती एकदाच झाली यावर मानववंशशास्त्रज्ञांचे आणि पुरातत्त्व वैज्ञानिकांचे जवळपास एकमत दिसते. ही उत्पत्ती उत्क्रांतीतून झाली की जे प्राणी मानवसदृश्य दिसतात ते आणि मानव या भिन्न प्रजाती आहेत; यांविषयी भिन्न मते दिसतात.

देव, दैत्य, राक्षस, नाग, विद्याधर, गंधर्व, अप्सरा, यक्ष, ऋषी अथवा प्रजापती, दिक्पाल, जलदेवता, वनदेवता यांचे अस्तित्त्व मानणारांचा वर्ग भूतलावर खूपच मोठा आहे. याचबरोबर मरणोत्तर अस्तित्त्वे- भूत, प्रेत, पिशाच्य, वेताळ, मूजा, चेडा, चेटकीण, हडळ आदि योनींवर जगभरात विश्वास ठेवणारांचा वर्ग मोठा आहे. अतिप्राचीन वाङ्मय, उत्खनने, गुहांतील चित्रे, जीवावशेष यांचा धांडोळा केला; तर या सर्व अस्तित्त्वासह मानवी जीवनाचा विचार केलेला आढळतो. मानवी जीवनाला प्राणी (पशुपक्षी, कीटक आदि जीव) आणि वृक्ष, वेली, वनस्पती, गवते यांचे साहचर्यही उपयुक्त खाद्य आणि दैवते, आश्रयदाते, या स्वरूपात उल्लेखित आढळते. या सर्व अस्तित्त्व साहचर्याचा संबंध मानवी जीवनप्रणालीमध्ये उदरभरण आणि वासनाभरण या दोन गोष्टींशी अनुबंधित आहे. यांतील उदरभरण हे सर्वांभीचे मूलभूत कारण आहे. या कारणाचे साहचर्य मानवेतर समग्र सृष्टीशी आहे. अन्नशोधन कार्य हे प्राणीमात्रांचे आद्यकर्म आहे. हे नैसर्गिक सत्य होय. या आद्यकर्माचे स्थिरजीवनाशी अनुबंधन करण्यासाठीच मानवाने कृषीसंशोधन, कृषीप्रयोजन, कृषीसारणी यांचे व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. सृष्टीचा संबंध पर्जन्य, जल यांशी असल्याने आणि समस्त प्राणी जीवनाचीही ती मूलभूत गरज असल्याने स्थिरजीवनाची आरखणी करताना, पर्जन्य आणि जलव्यवस्थापन कर्माला, सारणींना जीवन संबोधले गेले. म्हणूनच कृषीजीवन, कृषीसारणी ही मानवाची आदिम सारणी होय. या सारणीचे संशोधन सनातनपणे करण्याचे कार्य भारतीय परंपरेतील उल्लेखानुसार प्रजापतींनी अर्थात ऋषीवर्गाने केले. ऋषी हे कृषीजीवनाचे आद्यतम प्रणेते होत. म्हणूनच ऋषीकथांतून सृष्टी आणि मानवी जीवन व्यवस्थापनेच्या

असंख्य कथा उत्पत्ती, नीती यांचे संबोधन करणाऱ्या येतात. ब्रह्म सृष्टीनिर्माता आहे; तर ऋषी हे ब्रह्मकर्म करणारे ब्रह्मानसपुत्र आहेत अशा कल्पना प्राचीन वाङ्मयात येतात त्याचे कारणही हेच आहे.

स्थिर मानवी जीवनाचे बीज कृषी संस्कृतीत आहे हे लक्षात घेतले तर; समूहाने जगताना वंश, जात, जमात, समाज, समाजसमूह, विशिष्ट पंथ, वर्ग, मार्ग, धर्म आदि लोकबंध अथवा लोकधारणा करणारी कल्पनासुत्रे; कृषीजीवनातून प्रकृतीच्या विभ्रमांशी अनुबंधितपणे प्रकटली असतील यात नवल नाही. यातील अन्नग्रहणाबरोबरच दुसरे महत्त्वाचे जैविक कर्म म्हणजे प्रजोत्पादन होय. कामप्रवृत्तीशी या कर्माचा संबंध असल्यानेच मानवी जीवनाचा विचार स्त्रीपुरुष संबंध आणि अन्नग्रहण यांशी निगडित केला जाणे स्वाभाविक आहे. ह्या दोन्ही गोष्टींना साहाय्यभूत होऊन; स्थिरजीवनाला भक्कम आधार देणाऱ्या पंचभौतिक अनुभूतींचा विचार अध्यात्म स्वरूपात केला गेला. मानवी जीवनाशी निगडित साहचर्य राखणाऱ्या सर्व काल्पनिक, भावनिक, भौतिक, रासायनिक, जैविक अस्तित्वांचे स्थान ब्रह्माविष्कार स्वरूपात स्वीकारणे अपरिहार्य होते. त्याशिवाय मानवी जीवनाच्या आणि त्याच्या जीवनाला आधारभूत असलेल्या सृष्टीजीवनाच्या मूळ कारणाची ज्ञानात्मक बाजू मानवाला अनुभवांच्या आणि संवेदनांच्या कक्षेत आणणे शक्यच नव्हते.

स्थिर जीवनाच्या दृष्टीने विचार करताना सर्वांचे समाधान सर्वांना आनंद हा सहानुभूत विचारच करावा लागतो. ही सहानुभवसंवेदना म्हणजेच सर्वाभूती अर्थात चराचराचे ठिकाणी असलेली अध्यात्माविष्काराची जाणीव होय. 'सम' दृष्टीचा विचार हा या जाणीवेचा परिपाक होय. याच कारणाने कृषीकर्माकडे आणि त्याशी अनुबंधित स्थिरसमाजसापेक्ष जीवनामध्ये शरण्यभाव, मांगल्यप्रेरणा यांचा उद्भव झालेला दिसतो. या प्रेरणांचे मार्गदर्शन ऋषीसंस्कृतीने लोकनिष्ठेने केलेले आपणास पाहावयास मिळते. ऋषीवाङ्मयाचे समालोचन करताना लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची सातत्याने जाणीव होत राहते. वेदोक्त देवता

आणि त्यांच्या उपासना या समग्र प्राणीमात्रांच्या जीवनधरणांना व्यवस्थापित करण्यासाठीच्या कृषीजीवनानुबंधित उपासना आहेत हे लक्षात घ्यावे लागते.

२.१- कृषीजीवनातील प्रत्येक कृतीला अर्थात नांगरणी, पेरणी, मळणी यांतील प्रत्येक बारीक सारीक हालचालींना, वर्तनक्रमांना दैवतसंवेदनेने, शरण्यभावाने जोडले जाण्याची सारणी अनुभवता येते. माती, पाणी, बी, रोप, धान्य, वृक्ष, वेली, पिके, फळे, फुले यां सर्वांना एक दैवतसंवेदनेने पावित्र्य दिलेले पाहावयास मिळते. मानवी श्रमाला प्रसंगी दुय्यम स्थान देऊन सर्व जीवमात्रांचा समावेशक अधिकार, हक्क न्याय बुद्धीने स्वीकारला जातो. मानवी समाज जीवनाला कृषीनिष्ठ गावगाड्याचे स्वरूप देऊन सर्वांना अनुबंधित केलेले अनुभवता येते. हाच कृषीजीवनातील राबणाऱ्या व्यक्तिमत्त्वाला भूमीपूत्र, राजा असे संबोधिले जाते, ते याच अर्थाने. त्याच्या लेखी कृषीजीवन म्हणजे समस्त जीवसृष्टीचे पोषिंदेपणाचे, लोकबंधात्मक कार्यच (विष्णुकार्यच) असते. पारंपरिक लोककथांमध्ये 'एक होता राजा' यातील भाव अतिशय सूचकतेने अनुभूती घडविणारा आहे. या राजाला 'कृषीवृत्ती' आणि बरोबरीने 'कृषीवृत्ती सोसणारी' अशा 'देन राण्या' असतात. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने ही कृषीवृत्ती प्रपंच करीत असते. या जीवनात श्रमणाऱ्या हाताला कृषीवृत्तीशी अद्वैत पावण्याखेरीज पर्याय नसतो. त्याचा हा निष्काम कर्म यज्ञ सतत सुरू असतो. या कृषीवृत्तीतून मिळालेल्या प्रत्येक अन्नकणावर चराचराचा अधिकार मान्य करून 'त्या' ने मिळवलेले, प्रसन्नपणाने आणि शरण्यमांगल्य भावाने (राणी) कृषीपत्नी सर्वांना देत असते. म्हणूनच ती नित्य पंचभौतिक देवतांचे मुख 'अग्नी' यामध्ये पहिला अन्नकवळ अर्पण करते, गोग्रास वाढते, पाहुण्याला, अतिथीला, उपासकांना अन्न देते आणि उर्वरित अन्न कुटुंबातील सदस्यांना अर्पण करते. हे करीत असताना त्या स्त्रीमध्ये 'भू' संवेदना अर्थात मातृसंवेदना प्रकटलेली असते. एवढी अध्यात्मिक अनुभूती ऐहिक जीवनात भोगताना ती

कळीकाळाशी संघर्ष मांडते. हा संघर्ष ही झुंज हीच तिच्यातील प्रकृती असते म्हणूनच कृषीजीवनातील 'घरवाली' स्त्री ही मूर्तीमंत लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी संस्कृती झालेली असते.

२.२ - कृषीजीवनातील सणोत्सवांची योजना हीदेखील सृष्टीच्या विभ्रमांशी आणि भूमीच्या सुफलीकरणाशी जोडलेली असते. शेतीची कामे, अवजारे, कृषीकर्मासाठी मदत करणारे प्राणी, शेतीला संरक्षक असे प्राणी, जीवाणू यांच्याशी निगडीत पूजाविधी, विधीनाट्ये, जत्रायात्रा आणि सणोत्सवांचे तसेच कुलधर्मकुलाचारांचे आयोजन केलेले असते. यासंबंधीची काही उदाहरणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

अ) १) भूमीपूजा- मशागतीस पुन्हा सुरुवात करण्यापूर्वी भूमीपूजा केली जाते. त्यात सामान्यतः नारळ वाढवणे, हळदकुंकू, गुलाल, बुक्का, उदबत्ती, फुले, गुळ यांचा व स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष पदार्थांचा उपयोग केलेला असतो. काही ठिकाणी भूमीची ओटी भरण्याचा विधी केला जातो. भूमीतील अर्थात क्षेत्रातील अशुभ गोष्टींचे निवारण करण्यासाठी गोमुत्र व पाणी शिंपडणे असा विधी केला जातो. याच वेळी क्षेत्ररक्षक-बांधावरील वीर किंवा पूर्वज तसेच रक्षक नाग यांची पूजा आढळते. काही भागात व्याघ्रपूजा व माऊली पूजा दिसते.

२) जलपूजा- विहीर, नदी, पाट, ओढे या जलस्रावांची ओटी भरून पूजा केली जाते. ही जलदेवतांची पूजा असते. पार्वतीपूजा असेही यास संबोधिले जाते.

३) अवजारांची पूजा- नव्याने मशागत करण्यास प्रारंभ करताना, तसेच नवरात्र महोत्सवाच्या-दसऱ्याच्या दिवशी, वर्षप्रतिपदेला अवजारपूजा, शस्त्रपूजा केली जाते.

४) रासपूजा, धान्यपूजा, खळ्याची पूजा असे विधी आढळतात. एकूण पूजा विधींमध्ये प्रत्येक कृषीकर्माच्या प्रारंभी असे पूजा विधी आढळतात.

ब) जत्रायात्रा- १) पूर्वजपूजा जत्रेच्या स्वरूपात केली जाते.

याच बांधाबांधावर पूर्वजांच्या लाकडी किंवा दगडांच्या मूर्ती बसविल्या जातात. यांना काही परिसरात 'वीर' असेही म्हणतात. 'वीराचा पाडवा' नावाची यात्रा काही ठिकाणी दिसते. तर पूर्वज जत्रा ठराविक महिन्यात करण्याची प्रथा दिसते. या पूर्वज पूजेचा संबंध क्षेत्ररक्षण कार्याशी आणि सुफली करणाशी दिसतो.

२) खंडोबा, भैरवनाथ किंवा बिरोबा आणि विशिष्ट शक्तीदेवता उदा. काळूबाई, भूतमाता, जोखाई, घोरपड्याई इ. यासारख्या क्षेत्रीय देवतांच्या जत्रा सामान्यतः चैत्रवैशाखात अर्थात सुफलीकरणाच्या सांगतेच्या आणि नव्या वर्षाच्या सुफलीकरण कार्याच्या सुरुवातीच्या निमित्ताने वार्षिक जत्रेच्या स्वरूपात करतात. काही ठिकाणी वैशिष्ट्यपूर्णतेने कुलधर्म, न्यायदेवता यांशी आणि नवससायासाशी निगडित अशाही जत्रा केल्या जातात. या सर्व जत्रांचा संबंध या ना त्या प्रकारे सुफलीकरणाशी जोडलेला असतो. याही बाबतीत अध्यात्मिक श्रद्धेची कृषीकेंद्री संवेदना प्रकट होतानाच दिसते.

३) कुलधर्म यात्रा आणि विधीनाट्ये यांचा समावेश देखील कृषीनिष्ठ जीवनातील श्रद्धांशीच आढळतो. महाराष्ट्रात जागरण गोंधळ यासारख्या कुळधर्मांचा संबंध वैवाहिक कुटुंबजीवनाशी असला तरी देवतांचा संबंध कृषीजीवनाशी असल्याने मांड मांडताना हा संबंध स्पष्ट होतो. तसेच याच देवतांची नवरात्रे मोठ्या श्रद्धेने आणि उत्साहाने केली जातात.

क) प्राणीपूजा- बेंदूरपोळा, नागपंचमी, वसुबारस, धनतेरस, लक्ष्मीपूजन हे दिवाळीतील सण, बेडूक पूजन, यांचा संबंध थेट कृषीनिष्ठतेने प्राणीजीवनाशी असल्याचे दिसून येते. दुग्धव्यवसाय, शेळीपालन, कुक्कुटपालन हे दुय्यम उद्योग प्राणीजीवनाशी निगडीत असल्याने यांचा संबंध पूजाविधीत अगदी बलीप्रथेच्या स्वरूपात दिसतो. शक्तीदेवतांना द्यावयाचे बळी या प्राण्यांच्या स्वरूपात दिसतात. रेडा, शेळी, बोकड, कोंबडी यांचे बळी देण्याची प्रथा हा विधीनाट्यात्मक भाग विनिमयातील नैवेद्यप्रदानतेचा भाग आहे. प्राणीपूजेमध्ये गोपूजा आणि नागपूजा यांचा

संबंध प्रामुख्याने त्रिदेवांशी जोडलेला आहे. नागपूजा आणि कृषीजीवन यांचा अन्योन्य संबंध; क्षेत्ररक्षण, वंशविस्तार, क्षेत्र सुफलीकरण; क्षेत्रीय, स्थानिक आणि कुळदैवतांच्या रुपपूजन स्वरूपाचा असतो. बेडूकपूजन आणि बेडूक विवाह यांचा संबंध पर्जन्याशी आहे.

३) कृषीजीवन आणि मरणोत्तर अस्तित्व संबंध यासंबंधी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका- कृषीजीवनाचा बारकाईने अभ्यास केला तर; क्षेत्र क्रयविक्रयाबरोबरच क्षेत्रांशी निगडित मरणोत्तर अस्तित्वसंबंधीचा मोठा पगडा दिसून येतो. क्षेत्रातील विशिष्ट वृक्ष, पाणथळ जागा, बांध, कृषीवहिवाट रस्ते आणि प्रत्यक्ष क्षेत्र यांच्यात पूर्वजांचे, अर्थात आरंभबिंदूपासूनच्या यजमानांचे प्राण गुंतलेले असण्याची दृढश्रद्धात्मक समजूत आहे. हे मृतात्मे वीर, घोडा, बैल, गर्दभ, बोकड आणि प्रामुख्याने नाग याबरोबरच चेडा, मूंजा, खवीस, हडळ या स्वरूपात क्षेत्रात वास्तव्यास असतात. हे मृतात्मे नव्या यजमानास क्षेत्र सुफलीकरण, क्षेत्र विकास, क्षेत्रातील जलव्यवस्थापन आणि यजमानांच्या जनावरांना बाधा पोचवितात असे मानले जाते. त्यांना संतुष्ट केल्याशिवाय आपणास त्या क्षेत्राच्या सुफलीकरणाचा यथोचित लाभ घेता येणार नाही; मृतात्मे तो लाभ घेऊ देणार नाहीत; म्हणून या मृतात्म्यांना संतुष्ट करण्याचे विधी अध्यात्मनिष्ठेने केले जातात. कारण क्षेत्रांचा संबंध ग्रामशिवेशी असतो. ग्रामपंचायतीची मान्यता या गोष्टींना असते. परंपरेने चालत आलेले असे या मृतात्म्यांसंबंधीचे जत्रा विधी, नैवेद्य, बलिप्रथा या गोष्टींचे पालन करणे एकूण लौकिक आणि अध्यात्मिक जीवनाच्यादृष्टीने महत्त्वाचे असते. बाभूळ, पिंपळ, आंबा, चिंच, बोर, पळस, उंबर, रुई असे वृक्ष अथवा वनस्पती आणि वारूळ, खंगळ, ओढा, विहीर अशी स्थाने या मृतात्म्यांची असतात. त्यांच्या संबंधित पूजा विधी करावे लागतात अशी श्रद्धा दिसते. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून दोन तऱ्हेने या श्रद्धांचे पालन केले जाते. १) या मृतात्म्यांचा त्रास होऊ नये यासाठी क्षेत्रात देवतांची स्थाने निर्माण करणे. यात श्री गुरुदत्त, शिव आणि नाग यांची स्थाने

विशेषत्वाने दिसतात. २) या मृतात्म्यांचे दैवतीकरण करून त्यांच्या परंपरा पाळण्याचा प्रयत्न करणे त्यासाठी, जत्रा यात्रा, तोडगे, उतारे, नवससायास करणे त्याचबरोबर त्यांना घरातील दैवतांमध्ये, टाकांच्या किंवा वाळुका खडे किंवा गोलगोटे यांच्या स्वरूपात स्थापन करून; नित्यपूजन करणे. ३) या सगळ्यात अडकण्याऐवजी क्षेत्रात नामसप्ताह, भजन कीर्तन, पारायणादी सोहळ्यांचे आयोजन करणे असे उपाय योजले जातात.

४) कृषीविकासातील लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद - कृषीकर्माकडे भौतिक उद्योग म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन अलिकडील काळात पुढे आला आहे. वास्तविक पाहता कृषी हाच केंद्रवर्ती उद्योगधंदा प्राचीनतम काळापासून सांस्कृतिक परंपरेत सर्वमान्यपणाने मानला गेला आहे. प्राणीविनिमय, धान्यविनिमय, पीकविनिमय हे त्याचे ठळक अवशेष आजही पाहावयास मिळतात. गावगाड्यातील बलुतेदारी अथवा महसूल पद्धतीदेखील या गोष्टींकडे लक्ष वेधते. यंत्रयुगात आणि विज्ञानयुग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या युगात नव्याने प्रयोगशीलता, यंत्रावलंबितता, रासायनिक खतावलंबितता, विद्युतावलंबित जलव्यवस्थापनावस्था या गोष्टींमधून विविध उद्योगाप्रमाणे शेतीकडे उद्योग म्हणून पाहण्याची दृष्टी प्राप्त झाली असे बोलले जाते. वास्तविक अन्य उद्योगातून गरजा निर्माण करून साधनांच्या अवलंबित्वात माणसाला अडकविले जाऊन; गरजांचा विकास ह्यातून साधनांचा विकास असे चक्र निर्माण केले गेलेले दिसते. प्रत्यक्ष अन्न ही माणसाची मुख्य गरज आहे त्यावर कितपत खर्च दरडोई होतो हे पाहणे आवश्यक आहे. नागरजीवनातील साधनावलंबित्व स्वीकारून संपूर्ण शहरीकरणाच्या झपाट्यात शेतीउत्पादन देखील साधनांच्या खरेदीत व विक्रीतच विनियोगित होते आहे. मनुष्यबळ दुय्यम लेखून यंत्रबलाला, इलेक्ट्रिकल, इलेक्ट्रॉनिक्स साधनांना अपरिहार्य महत्त्व आलेले दिसते. पर्यायाने कृषीउत्पादनांचा भरही यांत्रिक अवलंबितेवर पडलेला दिसतो. यांतून कृषीक्षेत्रातील पारंपरिक व्यवस्थापन कोलमडून पडताना दिसते

आहे. हे खरे असले तरी मानवी मनातील भूसंपादन, भूविकास, सुफलीकरण याविषयीची आस्था कमी झाली नाही व ती होणेही शक्य नाही. अन्नपदार्थांचे उत्पादन ही गोष्ट 'भू' आणि निसर्गविषयक श्रद्धापूर्णाता अबाधित राखणारी आहे हे निर्विवाद. शेतीकडे उद्योग म्हणून पाहिले पाहिजे असे म्हणतानाही शेतीतील सुफलीकरणाचे अनन्यसाधारण महत्त्व विचारात घ्यावेच लागते. त्याचबरोबर यांत्रिकीकरण आणि साधन अवलंबितता याबरोबरच 'पर्जन्यमान' विचारात घ्यावेच लागते. शेतीविकासात जमिनीचा कस आणि जल यांना अनन्यसाधारण महत्त्व असते हे विसरता येत नाही. पंचभौतिक तत्त्वांवरील शेतीचे अवलंबित्व माणसाला सतत अध्यात्माचे भान आणून देते. माणसे आणि जनावरे यांच्या जीविताला केंद्रीभूत मानूनच शेतीचा विचार करावा लागतो. पाण्याचे व्यवस्थापन, ऊर्जेचे व्यवस्थापन यांच्याकडे दैवी शक्तीचे मानवी उपयोजन म्हणूनच विचार करावा लागतो. म्हणूनच कृषीक्षेत्रांमध्ये यांत्रिक हालचालींचा प्रभाव वाढलेला दिसला तरी श्रद्धा भावनेचा लय होणे शक्य नाही. ट्रॅक्टर, उपणे, जलउपसा करणारी मोटार यांची पूजा ही शेतीनिष्ठ प्राणीपूजेसारखी अतिश्रद्धेने केलेली दिसते. शेतीशी निगडित श्रद्धेचे मूळ 'भूमीअवलंबित्व' या घटनेत आहे. बीज मातीत टाकावे लागते मग त्याचे सुफलीकरण पूर्णतः भूमीअधीन असते. म्हणूनच शेतीनिष्ठ श्रद्धा आजही अबाधित आहेत. त्यांचे स्वरूप आणि त्या जागविण्याच्या साधनांमध्ये आधुनिकीरण आले एवढेच. लोकसाहित्यास्त्रीयदृष्टीने विचार केला तर हे सर्वकालिक घडतच असते. प्रत्येक वर्तमान हा आधुनिकच असतो आणि नवसाधनांना पेलीत त्याला मानवी संवेदना प्रदान करीतच चाललेला असतो.

येथे एक महत्त्वाचा प्रश्न उपस्थित होतो तो शेतीउद्योगाचे व्यवस्थापन लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून होते किंवा नाही? शेतीवर अवलंबित अवघे जीवजगत विचारात घेऊन शेतीतील फळे, भाज्या, अन्नधान्य, नगदी पिके, वस्त्रोद्योग पिके, प्राणीजीवनासाठी आवश्यक

पिके यांचे नियोजन करणे आणि या नियोजनाला शासकीय दृष्ट्याही मानव्याचे आणि पर्यावरणदृष्ट्या 'सम'दृष्टीचे परिमाण असणे म्हणजे उद्योगमूलक शेतीतील लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका होय.

४.१ - शेतकऱ्यांचे आणि शेतमजुरांचे प्रश्न नीट समजावून घेऊन त्यावर अध्यात्मिक उपाययोजना करण्याची आवश्यकता लोकनिष्ठ अध्यात्मिक दृष्टिकोनाची अपेक्षा आहे. शेतकऱ्यांचे प्रश्न दोन प्रकाराने अस्तित्वात आलेले दिसतात. अ) यातील पहिला भाग हा अतिरिक्त स्वार्थपरता किंवा अतिरिक्त इहवाद यांशी संबंधित आहे. प्राप्त क्षेत्रांपासून क्षमतेपेक्षा जास्त अपेक्षा करणे, बारमाही पिकांचा आग्रह धरणे, औद्योगिक ध्येयवादापायी कृत्रिम गोष्टींचा, विकसनशिलतेच्या नावाखाली स्वीकार करणे, विकसनासाठी प्रत्यक्ष क्षेत्राचा तारण म्हणून वापर करून सारेच गमावण्याचा धोका पत्करणे; विकसन, नवे तंत्रज्ञान, कृषीविद्यापीठीय प्रयोगांचा स्वीकार यांचा स्वीकार करताना असंयमित स्वरूपात व्यवहार करणे, क्षेत्र आणि तंत्रज्ञान यांचा असमतोल लक्षात न घेणे; राजकीय महत्त्वाकांक्षा, सहकार क्षेत्रातील चांगल्या वाईट घडामोडी आणि व्यवहार यांच्या परिणामाने क्षेत्राकडे पूर्णतः दुर्लक्ष होणे, क्षेत्रातील सेंद्रीयतेकडे दुर्लक्ष करून क्षेत्राचा विनियोग करण्याचा प्रयत्न करणे; या सर्व गोष्टी करीत असताना व्यसनाधीनता आणि शानशौकत यांच्या विषयीचा संयम ढळणे; या व अशा अनेक गोष्टींमुळे समस्या ओढवून घेतल्या जातात. या समस्या मन उद्ध्वस्त करणाऱ्या असतात. बुभुक्षितता हा त्यांचा पाया असतो, नैराश्य हा या समस्यांचा परिणाम असतो. यातून आत्महत्येला कवटाळण्याची बुद्धी होण्याची शक्यता असते. ब) यातील दुसरा भाग नैसर्गिक आपत्तीतून ओढवलेला असतो किंवा विस्थापनातून आलेला असतो. या समस्या अस्मानी आणि सुलतानीशी निगडित असल्यामुळे त्यात दैववादाने आशेची निष्पत्ती होऊ शकते. या समस्या सामूहिक प्रयत्नांमधून सोडविण्याला वाव असतो. ओला दुष्काळ किंवा सुका दुष्काळ, प्रापंचिक योजनांना आणि स्वप्नांना क्षती पोचवितात.

यातूनही कर्जबाजारीपणा, व्यसनाधीनता यांना आणि पारंपरिक श्रद्धांना कवटाळून जत्रायात्रा, देवदेवस्की करण्याला आमंत्रण देणारा असतो. त्यामुळे अशा गोष्टींचा स्वीकार सामूहिकतेला बाधक ठरतो. यातूनही हेवेदावे, जमीन, क्रयविक्रय, भाऊबंदकी, सूडभावना यांना आमंत्रण घडते. परिणामी मोठ्या प्रमाणावर वित्त आणि जीवित हानी पोचण्याची शक्यता असते.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका या दोन्ही प्रकारच्या समस्यांवर प्रबोधनात्मक उपाय करू शकते. प्रवचने, कीर्तने, तीर्थयात्रा, सप्ताह, या व अशा उपक्रमातून प्रबोधनात्मक प्रचार करून; शेतीविषयक प्रबोधनाकडे पंचभौतिक शक्ती देवतांच्याविषयी पूज्यभाव जागृत करून, संयम, व्यसनमुक्ती, सामूहिक श्रमदानात्मक जागरण, आदि उपाय योजना येतात. गैरव्यवहार, भ्रष्टाचार, व्यसनाधीनता यांना संयमित करण्यावर भर देता येतो. राजकीय आणि सामाजिक आदर्शापेक्षा, श्रद्धापूर्ण अध्यात्मसाधना जीवनात संयमितता आणण्यात अधिक यशस्वी ठरते अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी विचाराची अनुभूतीपूर्वक निष्ठा आहे.

४.२ – कृषीजीवनाच्या स्थितीगतीचा प्राचीनतम अवस्थेपासून वर्तमान सारणीपर्यंतचा वेध घेत गेले तर; 'एक होता राजा' या पालुपदात उत्तर मिळते. कृषीजीवनाची अंगे म्हणून भूमी किंवा काळी किंवा क्षेत्र हे केंद्र; त्याशी निगडीत कुटुंबव्यवस्था, प्राणीव्यवस्था, ग्रामजीवनव्यवस्था आणि व्यापक राज्यव्यवस्थेशी असलेला महसुली संबंध; ही अंगे विचारात घ्यावी लागतात. म्हणजेच अखिल समाजजीवन हे कृषीजीवनावर अवलंबित जीवन आहे. याचाच अर्थ शेतकरी राजा हा मानवी आणि प्राणीजीवनाचा पोशिंदा आहे, धारक आहे. त्याचवेळी तो क्षेत्र, जलव्यवस्था, सृष्टी, पर्यावरण यांचा स्वामी आहे; या अर्थानेही तो धारक आहे. त्याचे स्वरूपच मुळी 'लोकबंध' स्वरूपाचे अर्थात विष्णुतत्त्वाचे आहे. त्याला सर्वांचा सांभाळ सुखासमाधानाने, संरक्षणासह आणि मानवी आणि प्राणी वृत्तीप्रवृत्तींना यथोचित संयमित करून करावयाचा

आहे. तो श्रमप्रतिष्ठा आणि बुद्धिप्रतिष्ठा एकाच वेळी समन्वयपूर्वक जपून आश्रमी कुल संचालन करणाऱ्या ऋषीसंस्कृतीचा पायिक आहे. एक प्रकारे प्राचीन वाङ्मय आणि इतिहास यादृष्टीने विचार केला तर; तो 'शिव' आणि 'ब्रह्म' तत्त्वांचा समन्वय आहे. म्हणूनच तो मानवी संस्कृतीचा केंद्रबिंदू आहे. त्याचे जीवन कृतज्ञता, कारुण्य, सहानुभूती, समदृष्टी यांनी भरलेलेच अपेक्षित आहे. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही त्यांची वृत्ती आहे, स्वभाव आहे. तात्कालिक स्वार्थपरतेने ही वृत्ती किंवा हा स्वभाव बाधित झाला तर; समाजजीवनात विनाशकारकता अटळ असते. समाजाच्या धारणाशक्तीचा कणा म्हणजे कृषीजीवन होय. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद, कृषी केंद्रित जीवनसारणीचा पुरस्कार करणारी आहे. देशावतारातील बळी राजाची कथा कृषीजीवनाच्या विकसना बरोबरच त्याच्या निरहंकारी समग्र पंचभौतिक तत्त्वासह संयतशील वर्तनाचा संदेश, वामनाला शरण जाऊन घडवितो. वामनअवतार ही ब्रह्माविष्कारी पंचतत्त्वांची द्योतक आहे. 'बळीराजा' एवढे सामर्थ्य प्राप्त झाल्यानंतरही अध्यात्मस्वरूप पंचतत्त्वांना कमी लेखणे योग नाही. त्यांच्यापुढे नम्र व शरण्यभावच जपला पाहिजे. माणसाची शक्ती पंचब्रह्मतत्त्वांपेक्षा मोठी वा त्यांना आकळून त्यांच्यावर विजय मिळवू शकत नाही. कारण मुळात ऋषी अर्थात बळी राजा अर्थात पंचतत्त्वांशी सप्रयोग क्रीडा करित सृष्टीला आवाहन करून जीवनधारणा करण्याचे सामर्थ्य राखणारा बळीराजा हा त्या पंचतत्त्वांचे, पंचतत्त्व स्वरूप अपत्य आहे. या अस्तित्त्वाचा विचार करूनच वैदिक, अवैदिक ऋषींनी कृषीकेंद्रित जीवनसारणीचा पाठपुरावा केला आहे.

आधुनिक काळातदेखील कृषीकेंद्रित जीवनसारणीची आग्रही भूमिका म्हणजेच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका होय असे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी विचारसरणीस वाटते. भौतिक प्रगतीच्या रेठ्यात, वैज्ञानिक म्हणविणाऱ्या युगात आणि 'अहं ब्रह्मः अस्मी' चा अहंकारी आविष्कार करू धजावणाऱ्या, साधनांच्या गर्दीत भूमीमूलकता विसरलेल्या सारणीला लोकनिष्ठ

अध्यात्मवादी विचाराचा विरोध आहे; तो अहंकाराला मुरडा घालून सर्वधारक कृषीप्रधान सारणीचा पुनरस्वीकार केंद्रवर्ती दृष्टीने व्हावा यासाठी.

५) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद मुळातच मानवाने कृषीजीवनाचा स्वीकार केल्यामुळेच अस्तित्वात आला आहे. या विचाराची भक्कम आणि लोकव्यवस्थापक पायाभरणी ऋषीसारणीने केली हे ऐतिहासिक सत्य कोणी नाकारू शकणार नाही. ऋषीत्वाचा विसर पडून तथाकथित अहंकारी अस्तित्त्व अध्यात्माला पारखे होऊन ज्ञानविज्ञान साधना करीत असल्याचा बोलबाला होत आहे. ही अवस्था एकूण जीव आणि जगत या उभयतांच्या व्यवस्थापनास व सारणीस घातक आहे. म्हणूनच सर्वसमावेशक, सहानुभूतीपूर्ण कृषीकेंद्रित जीवनसरणी स्वीकारण्याचा संदेश लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका देते.

उल्लेख पाचवा

विद्या, कला, संस्कृतीची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा

विद्या आणि कला ही संस्कृतीची महत्त्वाची अंगे आहेत. समग्र लोक जीवन उन्नत करण्यासाठी वेळोवेळीच्या लोकधुरिणांनी मूल्यात्मकतेने निर्देशित केलेली सारणी म्हणजे संस्कृती होय. विज्ञान, ज्ञान, आणि सौंदर्यभावना या मानवी मनःशक्ती स्त्रोतातून, मानवी संघजीवनात, समूहहिताच्या आणि आनंदाच्यादृष्टीने विज्ञान, ज्ञान आणि संस्कृती क्षेत्रात शास्त्रे, कलाशास्त्रे आणि संस्कृतीविषयक नीती आणि तत्त्वज्ञान; तसेच धर्मशास्त्रे विकसित करण्याचा प्रयत्न मानव सातत्याने करीत आला आहे. या मानवी जीवनसारणी प्रक्रियेत सतचित् आनंदापर्यंत पोहोचणे, अर्थात या प्रक्रियेच्या मुळाशी, सत्य, शिव, सुंदर ही जीवात्म्याची सर्वश्रेष्ठ आणि निरपेक्ष आनंद प्रद मूल्ये असावीत ही अपेक्षा असते. याच ध्येयाने प्रेरित होऊन लोकधुरिणांनी वेळोवेळी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून मार्गदर्शन केले आहे, अशी परंपरा दिसते. विद्येचा अंतिम हेतू कोणता? कलांचा अंतिम हेतू कोणता? आणि संस्कृतीचे सारणीयोजक प्रचलन अंततः कोणत्या हेतूने? या तीनही प्रश्नांचे उत्तर एकच आहे- शांती! ही शांती निरामय असावी अशी अपेक्षा सर्वांचीच असते. ही

निरामय शांती ज्ञानमय अवस्थेतच शक्य आहे. ही ज्ञानमय अवस्था म्हणजेच जीवात्म्यातील 'आत्मन्'च्या अस्तित्त्वरूपाचे ज्ञान. यालाच स्वस्वरूपाचे ज्ञान असे म्हणतात. परमात्मन् चा जीवाच्या ठिकाणी ब्रह्मांडात असलेला आविष्कार म्हणजे आत्मन् होय. या आत्मन्चे ज्ञान प्रकटले की सापेक्षता संपते, भ्रामकता संपते आणि उरतो केवळ आनंद; म्हणजेच ज्ञानमय अवस्था; म्हणजेच निरामय शांती. परंतु ब्रह्मांडातील पंचभौतिक स्वरूपात आविष्कृत जीवात्मे पंचभौतिकाच्या सापेक्ष अशा जननमरणादि जाणिवांसह नित्य जीवन व्यतीत करीत असतात. पंचभौतिक ब्रह्मांड हे आविष्कार रूप असते. ते मूळ रूप, किंवा मूळ अस्तित्त्व नसते. आविष्कार सापेक्ष अशा मायाआवरणात सापेक्ष तरी ब्रह्मांड अस्तित्त्वापुरते नित्य जीवन व्यतीत करीत असतात. या नित्य परंतु आविष्कार रूपाचे विज्ञान जीवात्म्यांना अवगत झाले की ते मूळ कारण 'ज्ञान' किंवा स्वस्वरूपाच्या ज्ञानापर्यंत जाण्याची आस बाळगतात. विज्ञान अवगत होण्याची प्रक्रिया क्षणोक्षणी घडत असते. सापेक्ष जीवनातील सुखदुःखाच्या फेऱ्यात, अंतरयामी या ज्ञानाची संवेदना सतत जाणवत असते. सुखदुःखाच्या सापेक्ष अस्तित्त्वाकडे ज्ञानात्मकतेने पाहण्याची प्रबोधकता प्राप्त झाली तर निष्काम कर्म प्रेरणा मिळते आणि जीवात्मा स्थितप्रज्ञतेचा अनुभव घेत समुह जीवनाचे कल्याण, जीव जगताचे कल्याण या दृष्टीने कर्तव्यतत्पर होण्याची शक्यता बळावते. याच आंतरिक हेतूने ज्ञानी धुरीण कला, विद्या आणि संस्कृतीच्या मंडन प्रक्रियेत लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून प्रसूतीकरण करतात.

१) विद्या- भारतीय संस्कृतीकोशात, 'विशिष्ट अध्ययन सामग्रीच्याद्वारे प्राप्त होणारे ज्ञान म्हणजे विद्या होय' अशी व्याख्या देऊन विद्या म्हणजे ज्ञान असे म्हटले आहे. अर्थातच ज्ञानाचे पावित्र्य लक्षात घेऊन 'विद्या' ही देवता म्हणून स्वीकारली गेली. विद्या ही ज्ञान योग आणि विज्ञान योग या दोन्ही स्तरांवर अर्थात अध्यात्मिक स्तरावर आणि भौतिक स्तरावर अवगत करण्याची गोष्ट आहे. मानव विद्या अर्जित

करतो आणि त्याचा विनियोग करतो. येथेच विद्येच्या बाबतीत लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून चिकित्सा अपेक्षित आहे. विद्येच्या संदर्भाने एक गमतीदार लोककथा कोशात नोंदविली आहे. सायणाचार्यांनी ऋग्वेद भाष्याच्या प्रस्तावनेत दिलेली ही कथा अशी- एकदा विद्या एका ब्राह्मणाजवळ गेली आणि त्याला म्हणाली 'मी तुझी शेवधी (निधी) आहे. आता तुझे कर्तव्य हे, की तुझ्या शिष्यांमध्ये जे कोणी पवित्र, ब्रह्मचारी, नियमनिष्ठ, निधिरक्षक व अवधानी असतील त्यांना तू माझे दान कर आणि जे कोणी असूया करणारे असतील त्यांना मला देऊ नकोस' या कथेचा अर्थ स्पष्ट आहे; की अर्जित विद्येचा, मग ती अध्यात्मिक किंवा भौतिक स्वरूपाची असो की योगतंत्रविद्या असो की विज्ञानतंत्रज्ञान विद्या असो; त्या विद्येचा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून; अर्थात जीवात्म्यांना चिरशांती, परमसुख मिळवून देण्याच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन विनियोग केला पाहिजे. दैवीसंपत्ती प्राप्त असणाऱ्या माणसांना अवगत झालेली विद्या लोककल्याणासाठी वापरली जाते; तर असूरी संपत्ती प्राप्त लोकांच्या हाती विद्या आली की तिचा विनियोग विनाशासाठी आत्मघातासाठी होतो. विद्या चांगली किंवा वाईट नसते; म्हणूनच ती ज्ञानमय, परमात्मन्स्वरूप असल्याचे संवेदित होते. विद्येचा उपयोग चराचर सृष्टीला सुख शांती समाधान आणि संरक्षण प्रदान करण्यासाठी झाला पाहिजे. कुटुंबापासून विश्वात्मकतेपर्यंत मानवी व्यवस्थापनेची वर्तुळे विस्तारीत होतात. त्या प्रत्येक वर्तुळाला अबाधित राखत अखिल मानवाचे, जीवमात्रांचे 'सम' दृष्टीने कल्याण हे विद्याउपाययोजनेचे उद्दिष्ट असले पाहिजे.

१.१- विद्यांचे परिगणन पाहिले तर; विद्यांची संख्या सतत वर्धिल्लू राहिली आहे हे लक्षात येते. भारतीय संस्कृतीकोशातील नोंदीप्रमाणे, 'प्राचीनांनी चौदा किंवा अठरा ही विद्यांची संख्या मानलेली आहे. चार वेद, चार उपवेद, आणि सहा वेदांगे मिळून चौदा विद्या होतात. त्यांची उत्तरांगे म्हणून दर्शने, इतिहास, पुराणे व यज्ञ ही मानली तर संख्या अठरा

होते. जैन धर्मग्रंथात चार वेद इतिहास, निघंटू, सहा वेदांगे आणि सहा उपांगे मिळून अठरा ही विद्यांची संख्या मानली आहे. चौदा विद्यांचे उल्लेख प्रामुख्याने आढळतात. भारतीय विद्या या निगम आणि आगम अशा दोन रूपांत विकसित झाल्या. बहुतांश विद्या या निगम विद्या होत. आगम विद्यांचे भेद, प्रभेद व प्रायोगिक क्षेत्र फार मोठे आहे. कल्प, सिद्धान्त, संहिता, तंत्र, यामल व डामर हे आगम विद्यांचे मुख्य भेद आहेत. आगम विद्यांना (भौतिक) प्राकृत विद्या असेही म्हणतात. कारण त्यांचा प्राकृतिक पदार्थांशी विशेष संबंध असतो. 'पाश्चात्य विज्ञान प्रामुख्याने या प्रकारे कार्य करते. 'आत्मबलाने किंवा योगबलाने प्राप्त होणाऱ्या अशाही दिव्य विद्या आहेत. त्यांना सिद्धी असेही म्हणतात. या दिव्य विद्यांच्या मुळाशी आत्मा किंवा चौतन्य हे मुख्य असते. या विद्या मिळविण्यासाठी चैतन्याच्या ठिकाणी मन व इंद्रिये यांचा ओघ लावावा लागतो. मन व इंद्रिये यांच्या शक्ती दुसरीकडून ओढून घेऊन त्या आत्म्याच्या ठिकाणी केंद्रित केल्या तर त्यांची शक्ती अनंत पटींनी वाढते हे प्राचीन प्रज्ञावंत जाणत होते' गत प्रकरणांत याविषयी चर्चा केली आहेच.

१.२- पाश्चात्य आधुनिक विज्ञान, तंत्रज्ञान, तसेच जागतिक पातळीवरील आधुनिक तत्त्वज्ञान यांचा जागतिक पातळीवर विद्यांच्या स्वरूपात आणि उपयोजित विद्या यांचा अभ्यास केला जात आहे. प्रयोगसिद्ध अशा कृषीविज्ञानासह सर्व प्रकारचे विज्ञान तंत्रज्ञान विकसित होत आहे असा दावा केला जातो आहे. इलेक्ट्रॉनिक्स विद्या विकसित झाली असून तिची असंख्य साधने विविध स्वरूपात लोकांच्या दैनंदिन जीवनात उपयोजित होत आहेत. अंतराळ स्वारी, विविध नवी अत्याधुनिक शस्त्रास्त्रे यांचे निर्माण व वापर केला जात आहे. या विज्ञानासंबंधी स्वागताहर्तेने स्वीकृती प्राप्त होत असून; भौतिक जीवनात विज्ञाननिष्ठा आणि बुद्धिप्रामाण्य यांवर निष्ठा वाढते आहे. हे सर्व घडत असताना एक प्रकारचे भीतीग्रस्त वातावरण सर्वदूर निर्माण होते आहे. हे थोपवावे असे सारेच बोलत आहेत. यासाठी वैज्ञानिकांनी तंत्रज्ञांनी विज्ञानाच्या

विनियोगाचा हेतू तपासून आत्मपरीक्षणपूर्वक विचार करणे आवश्यक आहे. विज्ञानाच्या- 'ज्ञानासाठी ज्ञान'- असे सूत्र आदर्श वाटत असले; तरी साधनांच्या गर्दीत मानव्य हरवून बसता कामा नये; याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. विज्ञान स्पर्धेबरोबरच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका स्वीकारून विज्ञानसाधना घडणे; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका म्हणजे चराचराकडे 'सम' दृष्टीने पाहून त्याग पूर्ण, प्रेममय कर्म करणे होय. 'सा विद्या या विमुक्तये' हे घोषवाक्य वैयक्तिक मुक्तीसाठी नाही; तर लोकमुक्तीसाठी आहे. लौकिक सुखदुःखाचे संबंधात स्थितप्रज्ञता, डोळसपणा, संयमशीलता प्राप्त होण्यास कारणीभूत होते ती विद्या होय. स्वस्वरूपाचा परिचय, निरहंकारिता आणि चराचराविषयी 'सम' दृष्टीची प्रेमभावना ही पंचभौतिक जीवनात 'याचि देही याची डोळा' अनुभवावयाची मुक्तता होय. मुक्तता म्हणजे निखळ सौंदर्य, आनंद, सुख, प्रेम- अनुभूती होय. विद्या डोळसपणा प्राप्त करून देते. विद्येने तरतम्भावात्मक न्याय बुद्धी प्रकटते, विद्येने चराचराची सहानुभूती घेता येते. विद्येने जीवन सुकरता प्राप्त होऊ शकते, विद्येने जीवनातील भावनिक आणि तार्किक स्वरूपाचे भावात्मक चलन लक्षात येऊन अहिंसात्मकता आणि संयम प्राप्ती होते. निदान विद्यार्जनाचा आणि विद्या उपयोजनेचा परिणाम असाच घडावा असे सामान्यता मानवी जीवात्म्यांना संवेदित होते. विद्येने मनातील खळत्व नाहिसे होऊन; समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता प्रकटावी. सर्वाभूती प्रेमभावना ओतप्रोत व्हावी, कर्तव्यनिष्ठा बलिष्ठ व्हावी हीच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची विद्येच्या बाबतीतील भूमिका असते.

२) कला- मानवाच्या ठिकाणी उपजत असलेली सौंदर्यभावना कलाविष्कारामध्ये मूल बीजात्मकतेने अंतर्भूत असते. कलावस्तुतील परमात्मतत्त्वाचा आविष्कार हे या सौंदर्यभावनेचे फलित होय. या सौंदर्यभावनेने प्रेरित सर्व क्रियांना, निर्मितीला चैतन्यमयी सौंदर्यानुभव प्रकटविण्याचे सामर्थ्य या सौंदर्यभावनेत असते. क्रियांना, श्रमांना,

निर्माणप्रक्रियेला सौंदर्यआकार देण्यासाठीची पंचज्ञानेंद्रियांना सवय लावून; या सवयीचे कौशल्यात रूपांतर करण्यासाठीच्या अभ्यासाची अंतःप्रेरणा या सौंदर्यभावनेमुळेच मिळते. या सौंदर्यभावनेच्या योगाने प्रतिभेचे कलाविष्कारात्मक कार्य अधिक चैतन्यशाली बनते. निसर्गनिर्मितीला सौंदर्यभावनेसह प्रतिभाजन्य आकार देऊनच; मानव स्व आणि संघ सापेक्षतेने नियमित करण्याचे वैज्ञानिक आणि तंत्रज्ञानात्मक कार्य करतानादेखील ही सौंदर्यभावनात्मक कला जाणीव त्याच्या पुनर रचनेत प्रतिबिंबित होते. निसर्गातील चिरंतन, अढळ प्रत्य ही नाविन्याचा अनुभव घडविणाऱ्या सर्व प्रकटीकरणांचा, बदलांचा विभ्रमांचा तो भोक्ता असतोच. तथापि तो ब्रह्माविष्कार मानवी शब्दघटनेतून आणि ऐंद्रिय न्यासातून पुन्हा हवा तश्या स्वरूपात प्रकटकरण्यासाठी स्वतःतील चैतन्यमयी प्रतिभाशक्तीचा सौंदर्यभावनेचा विनियोग करण्याचा अभ्यास करून सांस्कृतिक स्वरूपातील नवनिर्माण करण्याचा सतत प्रयत्न करित असतो. हा मानवी जीवनातील अनुभव थोड्याफार फरकाने सर्व प्राणिमात्रात, एवढेच काय अगदी वनस्पतींमध्येही असतो हे प्रयोगसिद्ध झाले आहे. प्रतिभा आणि सौंदर्यभावना नैसर्गिक असल्या, त्या 'आत्मन्'चाच स्वभाव असल्या; तरी त्यांच्या प्रेरणेने शारीर संवेदनांचा क्रियांचा उपयोग कलात्मक सौंदर्यानुभव घडविताना मानव करतो, यामुळे मानवाची कला संवेदना आणि कला निर्मिती ही मानवाची संघमन आणि व्यवहार सापेक्ष अशी स्वकष्टार्जित कमाई आहे. कार्ल मार्क्स यांचे 'कामातून, कौशल्य आणि कौशल्यातून कला' हे कलेविषयीचे सूत्र सौंदर्यभावनेविषयीचे सूचक विधान आहे असे म्हणता येते.

२.१ - कला म्हटले की; केवळ मनोरंजन व आकर्षकता, वेधकता एवढेच अलिकडील काळात व्यक्त होते. दुसरी अपेक्षा उपयुक्ततेच्या बाबतीत आढळते ती म्हणजे कला ही केवळ हौसेचा भाग त्यामुळे दैनंदिन जीवनात काही कलांना उपयुक्ततेच्या पातळीवर दुय्यम स्थान दिले जाते. तिसरी अपेक्षा व्यावसायिक स्वरूपाची आहे.

आकर्षकतेपुरताच विचार यात केलेला दिसतो. ही अपेक्षा सर्वप्रकारच्या व्यवसायांच्या संदर्भात आलेली दिसते. या आणि अशा सर्व अपेक्षा त्या लोकसापेक्ष आहेत हे खरे परंतु कलेच्या हेतूविषयीच येथे अनिरीक्षणाचा दोष येतो. कला निर्मिती ही निरपेक्ष आनंदासाठी आहे. आणि हा 'आनंद' 'ब्रह्म स्वाद सहोदर!' असतो; हे लक्षात घेतले; तर सापेक्ष हेतूने कलेकडे पाहता येणार नाही. कला साधना, ही पंचभौतिक शक्ती आणि पंचभौतिक देह शक्ती यातील आत्मतत्त्वाचा विलास भोगण्यासाठीची साधना आहे, हे लक्षात घ्यावयास हवे. दुसरे म्हणजे कलासाधना परमेश्वरीशक्तीच्या कृपेसाठी करावयाची असते. याचा अर्थ असा की कला ही एक प्रकारे केवलानंदाची भक्ती आहे. केवलानंदाची प्राप्ती ही जीवनातील सापेक्षता नाहीशी करते. जीवनाचे साफल्य हे सापेक्षतेने प्रमाणित करता येत नाही. तसा प्रयत्न केला तर सतत अतृप्तता आणि दुःखदतेचा अनुभव येत राहतो हे लक्षात घेतले पाहिजे. येथेच कलेच्या संदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका स्वीकारणे आवश्यक ठरते. कलांविषयीची स्वरूप संकल्पना आणि कलाक्षेत्रे यांचा विचार करणे या साठी आवश्यक वाटते.

२.२ - कला शब्दाच्या पुढील व्युत्पत्ती भारतीय संस्कृतीकोशाने नोंदविल्या आहेत. (i) कल म्हणजे सुंदर, कोमल, मधुर किंवा सुख देणारे आणि त्याला अनुकूल असेल ती कला. (ii) कल= शब्द करणे, वाजविणे, यावरून तत्संबद्ध ती कला. (iii) कडू= मदमस्त करणे, प्रसन्न करणे, तदनुकूल ती कला. (iv) कम् आममदं लति इति= आनंद देणारी ती कला होय. कोशातील नोंदीत पुढे म्हटले आहे. 'कला शब्दाचा आधुनिक अर्थाने प्रथम प्रयोग झाला तो भरताच्या नाट्यशास्त्रात- न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला । अर्थात असे कोणतेही ज्ञान नाही, शिल्प नाही, विद्या नाही, कला नाही... भरतांनी या सर्व गोष्टी पेक्षा कला वेगळी असल्याचे म्हटले आहे. त्यावर अभिनवगुप्तांचे म्हणणे 'कला गीतवाद्यादिका' असे दिसते. म्हणजे कला केवळ संगीत कलेपुरतीच

मानावी लागते. भरतमुनींच्या पूर्वी ललितकला व उपयोगी कला या सर्वाना मिळून शिल्प अशी एकच संज्ञा होती. या सर्व गोष्टींचा अर्थ एवढाच की 'कला' या अस्तित्वाविषयी काहीशी अस्पष्टता जाणवते. म्हणूनच कलाप्रकारांचा मागोवा घ्यावा लागतो.

२.३ – सर्वसाधारणपणे चौसष्ट कला प्रसिद्ध आहेत असे मानता येते. नीती, सूत्रे आणि तंत्रे यात काळांचे उल्लेख आलेले दिसतात. तथापि सर्वत्र ते सारखे नाहीत. याचाच अर्थ लोकपरंपरेमध्ये कलांविषयीच्या ज्या परंपरा आहेत त्यातूनच हे प्रकार विचारात घ्यावे लागतात. कामसूत्राच्या आधारे भारतीय संस्कृतीकोशात दिलेली यादी अशी (i) गीत (ii) वाद्य (iii) नृत्य (iv) नाट्य (v) आलेख (चित्र) (vi) विशेषकच्छेद्य (तिलक लावण्यासाठी साचे बनविणे) (vii) तंडुलकुसुमाबलिविकार (तांदूळ आणि फुलांची रांगोळी) (viii) पुष्पास्तरण (फुलांचा शय्या करणे) (ix) दशन वसनांगाराग (दात, वस्त्र व शरीरांगे रांगविणे) (x) मणिभूमिकार्कर्म (ऋतुमानानुसार घर शृंगारणे) (xi) शयनरचना (xii) उदकवाद्य (xiii) उदकघात (पिचकारी मारणे) जलक्रीडा (xiv) चित्रयोग (अवस्थापरिवर्तन वृद्धाला तरुण करणे (xv) माल्यग्रंथविकल्प (माळा गुंफणे) (xvi) केशशेखरपीडयोजना (केसात फुले गुंफणे मुगुट घालणे) (xvii) नेपथ्ययोग (देशकालानुरूप पेहराव करणे.) (xviii) कर्णपत्रभंग (पानाफुलांचे कर्णफुले) (xix) गंधमुक्ती (सुगंधी द्रव्य तयार करणे) (xx) भूषण भोजन (अलंकार घालणे) (xxi) इंद्रजाल (xxii) कौचुमारयोग (कुरुपाला सुरूप बनविणे) (xxiii) हस्तलाधव (xxiv) चित्रशब्दापूपभक्ष्यविकार क्रिया (सूपकर्म) (xxv) पानकरस-रागास्तव-योजन (पेय तयार करणे) (xxvi) सूचिकर्म (xxvii) सूत्रकर्म (वेलबुट्टी काढणे रफू करणे) (xxviii) प्रहेलिका (उखाणे कोडी घालणे) (xxix) प्रतिमाला (अंत्याक्षरांची योग ती ठेवण) (xxx) दुर्वाच योग (कठीण शब्दांचा अर्थ लावणे) (xxxi) पुस्तकवाचन (xxxii) नाटिकाख्यायिका दर्शन (xxxiii) काव्यसमस्यापूर्ती (xxxiv) पट्टिका-वेत्रवाणविकल्प (नेवार

किंवा वेत यांची बाज विणणे) (xxxv) तुर्ककर्म (चरखा किंवा टकली चालिवणे) (xxxvi) तक्षण (दाडावरील कोरीवकाम) (xxxvii) वास्तुविद्या (xxxviii) रोप्य-रत्नपरीक्षा (xxxix) धातुवाद (कच्ची धातु पक्की करणे) (xxxx) माणिकरागज्ञान (रत्नांचे रंग ओळखणे) (xxxxi) आकारज्ञान (खाणीचे ज्ञान) (xxxxii) वृक्षायुर्वेदयोग (उपवन तयार करण्याची कला) (xxxxiii) मेष-कुक्कुट लावकयुद्धविधी (बोकड कोंबडे आदि प्राण्यांची झंझी लावण्याची क्रिया. (xxxxiv) शुक्रसारिका-प्रलापन (xxxxv) उत्सादन (मालीश करणे) (xxxxvi) केशमार्जनकौशल (xxxxvii) अक्षरमुष्टिकाकथन करपल्लवी (xxxxviii) म्लेच्छित कलाविकल्प (विदेशी भाषातज्ञ) (xxxxix) देशभाषाज्ञान (xxxxx) पुष्प-शकटिका-निमित्त-ज्ञान (प्राकृतिक लक्षणांच्या आधारे भविष्य वदविणे (xxxxxi) यंत्रमातृका (यंत्र निर्माण करणे) (xxxxxii) धारणा मातृका (स्मरण वाढविणे) (xxxxxiii) संपाठ्य (दुसऱ्याचे ऐकून जसेच्या तसे म्हणणे) (xxxxxiv) मानसी काव्यक्रिया (शीघ्रकाव्य) (xxxxxv) क्रियाविकल्प क्रियेचा प्रभाव पालटणे (xxxxxvi) छळिक योग (चलाखी करणे) (xxxxxvii) अभिधानकोप, छंदोज्ञान (xxxxxviii) वस्त्रगोपन फाटलेले शिवणे (xxxxxix) द्यूत (xxxxxx) आकर्षण क्रीडा (xxxxxxi) बालक्रीडाकर्म (मूल खेळवणे) (xxxxxxii) वैनायिकी विद्याज्ञान (विनय व शिष्टाचार) (xxxxxxiii) वैजापिकीविज्ञान दुसऱ्यावर विजय मिळवणे (xxxxxxiv) व्यायामिकी विज्ञान अशा चौसष्ट कलांची यादी दिली असली तरी अनेक ग्रंथात ही संख्या वाढतच गेली आहे.

व्यवसायातर्गत कला, शरीरसौंदर्य वर्धन कला, संपर्ककला, प्रभावकला, युद्ध कला, यंत्रचलन कला, धातुकला अशी या कलांची वर्गवारी करता येईल. क्षेमराज यांनी शिवसूत्रविशिनीमध्ये, 'कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु परिच्छिनत्ति इति कला व्यापारः । (कलावंत एखाद्या वस्तुच्या ठिकाणी आपल्या आत्मस्वरूपाचा जो आविष्कार करतो त्याला कला असे म्हणावे) ही व्याख्या स्वीकारण्यास हरकत नाही. पाश्चात्य पंडितांमध्ये प्लेटो नंतर अॅरिस्टाटलने 'सर्जक अनुकृती'

हा वापरलेला शब्द असाच आशय व्यक्त करतो. तर चिद्विलासवादी क्रोचे, हेगेल यांनी अधिभौतिक सत्तेला व्यक्त करण्याची कृती म्हणजे कला असे म्हटले आहे.

जीवनात सौंदर्यभावनेने चैतन्यमयता आणण्यासाठी कौशल्य विकसित करणे किंवा सौंदर्यभावने चैतन्य प्रकट करण्याची साधना म्हणजे कला असेच म्हणणे जास्त संयुक्तिक ठरते.

२.४ - जीवनात सौंदर्यभावनेचा विनियोग करण्याची उपजत वृत्ती कलानिर्मितीस कारण आहे; हे जर खरे मानले तर सौंदर्यभावना म्हणजेच आनंदवर्ती वृत्ती हेही लक्षात घ्यावे लागते. ब्रह्मानंद हा जेवढा निर्हेतुक असल्याचे जाणवते तेवढाच आणि तसाच आनंद कलानुभूतीतून मिळतो हे गृहितक स्वीकारून कला अर्जित करावी लागते. तसेच कलेचा विनियोग करावा लागतो. माणसाची ही सौंदर्य निष्ठा इहजीवनाशी संबंधित केली जाते ती कलेच्या साहाय्याने असे म्हणता येईल. म्हणूनच इहजीवनातील व्यापाराच्या परिपूर्तीसाठी सौंदर्य भावनेतून प्रेरित होऊन कलांचा विनियोग व्यक्तिगत आणि समूहमनस्कतेच्या पातळीवर करण्याचा प्रयत्न सुरू झालेला दिसतो. जीवनाची सुखसमाधानपूर्णता यासाठीची धडपड 'त्या' च्या सत्तेनेच यशस्वी होऊ शकते यावर जागतिक मानवी जीवन क्षेत्रात सहमती दिसते. म्हणूनच कलेकडे तात्कालिक 'वेळ जाण्याचे' (Time Pass), केवळ मनोरंजन (Only Entertainment), पोट भरण्यासाठीचा खेळ (Otherwise way to survive) या दृष्टीने पाहणे योग्य होणार नाही. कला ही एक अध्यात्म साधना आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. मानवी जीवनाला आकर्षक, रंजक, समावेशक, स्वागतशील, मनोविनोदक आकार देऊन मानवी संघमनात आणि वैयक्तिक जीवनात उदात्त, कारुण्यपूर्ण, शांत, निरपेक्ष अशी जीवमात्र आणि विश्व यांविषयीची प्रेमसंवेदना निर्माण व्हावी, ही अपेक्षा कलेकडून आहे. कलासक्त असणे म्हणजे ही अपेक्षा पूर्ण करण्यासाठी कला जोपासणे होय. नवविधा भक्तिमार्गातील कीर्तन, नामस्मरण, पूजन आदि प्रकार कलेच्या माध्यमातून

अनुसरण्याची परंपरा ही मानवी जीवनाची खूप महत्त्वाची संपत्ती आहे. कलेमध्ये अध्यात्मप्रवणता असणे म्हणजेच कलेसाठी कलासाधना होय. कलेने विरूपता, विद्रुपता, विकृती, भोगनिष्ठा आणि तात्कालिक मनोरंजन वाद आणला; की कलेचा बोलबाला झाल्यासारखे वाटले; तरी मानवी स्वभावाचा म्हणजेच मानव्याचाच न्हास होतो; हे लक्षात घेतले पाहिजे. कलेचा संबंध कर्माशी जोडला आहे. कर्मामध्ये ज्ञानात्मक भाग विकसित करताना कलात्मकतेचा अनिवार्यपणे विकास होतो. निरपेक्ष कर्तव्यतत्परता ही कर्मसाधनेतील अध्यात्मिक अनुभूती सहज मिळवून देण्याची उर्जा कलेतून मिळू शकते.

३) कला ही साधना आहे हे लक्षात घेतले तर कलेचे नेमके ध्येय किंवा साध्य कोणते; हा प्रश्न पडतो. दुसराही एक प्रश्न कलेच्या बाबतीत निर्माण होतो तो म्हणजे उत्तम कलावंत होणे ही कलासाधनेची सिद्धता नव्हे काय? कलावंत होणे कला आत्मसात करण्यापुरतेच साध्य ठरू शकते हे खरे; परंतु कलावंत कोणत्या गोष्टीसाठी व्हावयाचे? दुसरे म्हणजे कलावंत हा 'लोक' निरपेक्ष असू शकतो काय? कलावंत ही उपाधीच मुळी रसिकमान्यतेच्या आणि गुरुकुल मान्यतेच्या कसोटीवर प्राप्त होते. दुसरे म्हणजे कलावंताचे एकलेपणाने कलासाधना करणे हे तरी कोणत्या हेतूने? याचे उत्तर निखळ कलानंद उपभोगणे याचाच अर्थ आनंद, निखळ आनंद हे त्याचे खरे उद्दिष्ट किंवा ध्येय ठरते. कलावंताचे हे ध्येय मुमुक्षुच्या मोक्षप्राप्तीच्या धडपडीसारखेच असते. कला 'लोक'सापेक्ष असते असे गृहितक मानून विचार करू लागले की आणखी एका गोष्टीचा विचार आपसूकच येतो कला केवळ मनोरंजनासाठी आहे का? मनोरंजन हे कलेचे महत्त्वाचे कार्य आहे हे नाकारता येणार नाही परंतु मनोरंजन हे दुय्यम लक्ष्य आहे हे सतत लक्षात ठेवले पाहिजे.

विद्यांच्या बाबतीतही एखाद्या कलेचा किंवा विद्येचा विकास आणि लोकजीवनाच्या सुकरतेसाठी उपयोगिता ही इहवादी भूमिका अंतिम लक्ष्य मानता येत नाही. म्हणजेच विद्या हे जसे मानवी जीवन सुकरतेचे

आणि विश्वरहस्याच्या गूढ उकलण्यासाठीचे साधन आहे; त्याप्रमाणे कला ही मानवी जीवनाच्या कर्माधीन अस्तित्वाला सुकर आणि सहज करण्यासाठीचे, म्हणजेच मानवी जीवनाचे भावनात्मक पोषण आणि पूर्ती करण्याचे साधनरूप आहे. स्वरसरंजनात्मकता ही कलेची पहिली अट मानली तरी तात्कालिक आनंदप्रदतेपर्यंत आस्वादक पोचतो. याबरोबरच आस्वादकाला अर्थात भोक्त्याला चिरंतन आनंदाची अपेक्षा असते. ह्या चिरंतन आनंदाची वाट मात्र ऐहिक जीवनाचे व्यापलेली असते. परिकथेतील सात महाकाय संकटांच्या मालिकेनंतरची अपेक्षित फलप्राप्ती व्हावी; तशीच ही ऐहिक जीवन व्याप्त वाट आहे. या वाटेवर सौंदर्यभावनेची जीजीविशेला जोड देऊन मार्गक्रमण करणेच अपेक्षित असते. सौंदर्यभावनेचे भरणपोषण आणि तृप्ती कलासाधनेने आणि कला सादरीकरणाने होते एवढे कला या मानवाने अर्जित केलेल्या साधनाचे महत्त्व आहे.

४) वाङ्मय कला मात्र या कला साधनांमध्ये काहीसे वेगळे असे साधन म्हणावे लागते. वाङ्मय सौंदर्यभावनेसह भावनात्मकता, कौशल्ये, मानवी सांस्कृतिक जीवनप्रवाहाचे संचित; शाब्द परंपरातून आविष्कृत करते. ते एकाच वेळी रंजनात्मकतेने ज्ञान, तत्त्वज्ञान, सौंदर्यानुभव मानवी भावभावना आणि ऐंद्रिय संवेदना या सर्वगोष्टींना जीवनाच्या लयीसह आविष्कृत करण्याचे सामर्थ्य राखते. शास्त्रीय ज्ञान, तत्त्वज्ञान, कलाशास्त्रे, मानव्यशास्त्रे यां सर्व गोष्टींसह मानवी जीवनाचे कलात्मक आणि वास्तवदर्शी उद्घाटन करू शकते. त्यामुळे वाङ्मय हे एक प्रकारे समग्र मानवी संस्कृती प्रदर्शित करित असते. त्यामुळे साहित्याकडून किंवा वाङ्मयाकडून समग्र जीवनाच्या भरणपोषणविकसनाची आणि अध्यात्मप्रतीतीची अपेक्षा व्यक्त केलेली दिसते. वाङ्मय-प्रयोजने आणि कारणे, वाङ्मयाची कार्ये यांचा विचार केली तर या गोष्टीची अनुभूती येते. मानवी जीवन आणि मानवी मन यांच्या उन्नत अवस्थेच्या निर्मितीची अपेक्षा शब्दब्रह्माकडून असते. शब्द, भाषा ह्या केवळ प्रतिके आणि प्रतिमांच्या आकृती नसतात तर ती

समग्र संस्कृती असते. म्हणूनच वाङ्मयकला हे साधन असे समग्रपणे विचारात घ्यावे लागते.

५) नृत्य अर्थात नर्तन, वादन आणि गायन, नाट्य-शाब्द संहितेसह भूमिकाबद्ध विस्मयकारक सापेक्ष आविष्कार नृत्यप्रकार, वेशभूषा, केशभूषा, जीवनातील मांगल्य प्रदायक अपेक्षा यासह सादर होणाऱ्या कलांचे थेट उपासना मार्ग स्वरूपात विधिनाट्यांत रूपांतर झालेले दिसून येते. त्यांना कुळधर्म कुळाचाराच्या स्वरूप प्राप्त झालेले दिसते. यांत लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची भूमिका आहे हे स्पष्ट जाणवते. कथाकली (कथक), यक्षगान, दशावतारी, भरतनाट्यम्, कुचीपुडी, नवटंकी तमाशा, जागरण, गोंधळ या मूळातील लोककला कीर्तन, कीर्तनकार उपासक वर्गाचे कलात्मक जागरण आहे. नंतर लौकिक आणि अभिजात कलांचे रूप प्राप्त झालेल्या कलांचे मूळातील रूप विधिनाट्यासारखे नव्हे विधिनाट्यात्मक आहे. बोहाड्यासारखी मुखवटा, प्रभावळ आणि वारी घेऊन खेळ मांडणारी कलादेखील देव-देवतांच्या उपासनांशी जोडलेल्या आहे. जत्रायात्रांमध्ये उपास्यदैवते, कुलदैवते, क्षेत्रीय दैवते प्रसन्न करून घेण्यासाठी या कला आकारलेल्या दिसतात. संगीत ही तर थेट ईशप्राप्तीसाठीची साधना म्हणूनच अतिप्राचीन काळापासून मान्यताप्राप्त कला आहे. नटराज, सिद्धीविनायक, सरस्वती, नारद या देवतांची निर्मिती ही संगीत, नृत्य, नाट्य या कलांशी निगडित आहे. ऋषीचरित्रांचा आणि अगदी रावणासारख्या महासाम्राज्यसाधक योद्ध्यांच्या कथा पाहिल्या तर सिद्धी प्राप्त करून घेण्यासाठी आणि दिव्य शक्तींच्या प्रकटीकरणासाठी कलासाधना केल्या जात होत्या असा इतहास दिसतो. याचाच अर्थ रंजकतेच्यादृष्टीने आज ज्या कलांचा बोलबाला आहे त्या सर्व कलाविष्कारांचे अंतिम उद्दिष्ट हे केवळ मनोरंजन असे नाही तर भक्तीसाधना करण्याचे साधन हे आहे. या साधनाचे अंतिम लक्ष्य मानवी जीवनाला केवलानंदाची प्राप्ती घडविणे हेच दिसते. तात्कालिक स्वरूपातील इहवादी जीवनातील तात्कालिक सुखदुःख प्राप्ती ही कलांची अती दुय्यम अशी

उद्दिष्टे आहेत.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका कलांच्या, कलाविष्कारांच्या केवलानंद साधना, ईशप्राप्ती या अत्युच्च ध्येयावर लक्ष केंद्रित करते. कलेतील स्पर्शता, लयनिष्ठा, स्वरनिष्ठा, चैतन्यादी गोष्टी या मानवाला आपल्यातील आत्मतत्त्वाचा अनुभव घडविण्याचे कार्य लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका करते.

५.१ - उपरोक्त चौसष्ट कलांचा विचार केला तर जीवनात आकर्षकता, नेटकेपणा आणण्याचे कार्य या कला करताना दिसतात. मानवी जीवनाला सौंदर्यभावनेमुळे सांस्कृतिक गोष्टींचे आकर्षण आहे. ओंगळवाणेपणा, हिडीसपणा, विरूपता, कुरूपता या गोष्टी माणसाला त्याज्य, गर्हणीय, किळसवाण्या वाटतात. सौंदर्यभावना ही मानवी मनाला आणि जीवनाला उदात्ततेकडे नेते. हे का घडते? याचा स्पष्ट अर्थ तो 'आत्मन्'चा स्वभाव आहे. निर्लेप चैतन्यशीलता ही निरपेक्ष आनंदाची प्रसन्नतेची कारक असते. सौंदर्यभावना हा त्या निर्लेपचैतन्यशीलतेचा आविष्कार असतो. ही सौंदर्यभावना भोगताना वासना जागृती होते, हौस निर्माण होते. या सौंदर्यभावनेमुळेच सौंदर्याकृतीत नेटकेपणा, आखीवरेखीवपणा, आकर्षक रंजक निर्मितीकडे माणसाचा कल येतो. या स्वभावातूनच मानवाने कलेचे आणि कलाशास्त्राचेही अर्जन केले आहे. ही सौंदर्यभावना ऐहिक जीवनात व्यावहारिक पातळीवर नाविन्यपूर्ण रचना करण्याची प्रेरणा प्रतिभेला सतत देत असते. यामुळेच प्रतिभेचा कलात्मक विलास ऐहिक जीवनात घडत असतो. कलात्मक विलासाचा सापेक्ष परिणाम मन, चित्त यांच्या प्रसन्नतेच्या स्वरूपात दिसतो. प्रसन्नता ही आत्मन्चा अध्यात्मविष्कार असतो. ही प्रसन्नता इहजीवनातील विकृतींना, विरूपतेला, कुवासनांना अवरूद्ध करते आणि करुणा भाव जागृत करते हे लक्षात घेऊनच लोकधुरीण कलाविष्कारांना सांस्कृतिक आणि सामाजिक सभ्यता आणि नीतीमूल्ये यांचे स्वरूप देऊन सारणीत रूढ करण्याचा प्रयत्न करतात. रांगोळ्या काढणे, औक्षण करणे, आकर्षक नेटके, स्वच्छ

वस्त्रे परिधान करणे, घरातील वस्तुंची नेटकी मांडणी करणे. केशभूषा, अलंकारिकता यांच्या साहाय्याने व्यक्तिमत्त्व अधिक आकर्षक, शोभिवंत करणे, विशिष्ट भाषासारणीचा विशिष्ट प्रकारे उपयोग करणे; अशा गोष्टी रूढ झालेल्या दिसतात. पूजा उपचार, पाहुणचार आणि व्यक्तिमत्त्व प्रदर्शन, परस्पर संवाद आणि समूहजीवनातील वर्तनसभ्यता सांभाळताना ग्राम नगर, महानगर, सभा, संमेलने, उद्याने, रस्ते या सर्व गोष्टी संघमानसाच्या प्रसन्नतेसाठी संरचनांसह पुनरचित करण्याचा प्रयत्न केला जातो. व्यावहारिक समूहजीवनातील मूल्यांना, वर्तनपद्धतींना कलाविष्कारांचा अनुबंध जोडणे किंवा कलांना मूल्य संकल्पना जोडून प्रसन्न मनस्कतेचा प्रयत्न करणे ह्या गोष्टी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेच्या द्योतक असतात. वासना, भावना यांना सुनियंत्रित करून त्यांचे प्रकटीकरण बहुजनसुखाय पद्धतीने करून समदृष्टीने सर्वांना जीवनानंद उपभोगण्याची सुसंधी मिळवून देण्याचाच हा प्रयत्न असतो.

५.२ - कालौघात जनसारणीतील आकर्षक व्यक्तिमत्त्व प्रदर्शन, जीवन मांडणी, सभ्यवर्तनपद्धतीला वासनाधीनतेने आणि व्यावहारिक स्वार्थपरतेने वासना भडकावून व्यवहार साधण्याकडे कल जाण्याची शक्यता असते. वस्त्रेप्रावर्णे आणि खाणेपिणे, संवादात्मकता आणि संज्ञापकता यांना बुभुक्षिततेची बाधा होण्याचा धोका तात्कालिक स्वार्थपरतेतून घडण्याची शक्यता असते. कामोत्सुक करणारी वस्त्रेप्रावर्णे, वेशभूषा, केशभूषा, संवाद व संवादपद्धती विकृतींना आवाहित करित असतात. उत्तान संगीत, भडक रंगयोजना, नग्न व्यवहार तात्कालिक स्वरूपात रंजक आकर्षक आणि कलात्मकतेचा आणि नवाधुनिकतेचा भ्रामक दावा करू शकतो. अशा भावना भडकविणाऱ्या गोष्टी हव्याशा वाटल्या तरी त्या समूहसापेक्ष विचार करता संघजीवनात विकृती निर्माण करून, परिणामी विघातक ठरतात. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका अशा प्रवृत्तींना मार्दवपूर्ण कलाविष्कारांच्या, सातत्यपूर्ण प्रयत्नांनी, आळा घालण्याचा प्रयत्न करते. कारण वरील प्रकारच्या भडक आणि वासना जागृत करणाऱ्या प्रवृत्ती

भोगकारक अज्ञानमूलक प्रवृत्तींनी मानवाला अशांत, अतृप्त करतात. विकृत स्पर्धेच्या आधिन करतात. नीतीमूल्ये पायदळी तुडवून कुटूंबसंस्थेपासून ते सामाजिक सौहार्दापर्यंतच्या समाजहितैशी गोष्टींना सुरंग लावण्याची शक्यता असते. मिथ्यामैथूनात गुंतवून भणंग पिशाचवत वृत्ती जोपासल्या जातात. म्हणूनच कला साधना, कलाविष्कार, कलास्वाद, कलांचे व्यावहारिक उपयोजन याबाबतीत सावध राहावे लागते. म्हणूनच कलामूल्ये आणि जीवनमूल्ये यांचा संबंध सतत सांभाळावा लागतो. कलेने जीवनाची शोभा वाढवून सौंदर्यभावाने सत्य आणि शिव यांना स्पर्श करावयाचा असतो. कलेने खळखळून हसवताना निखळ आनंदाची लयलूट केली पाहिजे. कलेने दृष्टी, कान आणि स्पर्श यांना सुखावून मनाची प्रसन्नता निर्माण केली पाहिजे अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका स्वीकारली गेली पाहिजे; अशी अपेक्षा आहे. तात्कालिकतेपेक्षा चिरंतनाच्या आनंदाचा आणि वासना चालविण्यापेक्षा आत्मिक प्रसन्नतेचा विचार कलेने केला पाहिजे.

५.३ – विज्ञान विकासातून प्रत्यही निर्माण होणारी भौतिक साधने अभिजात प्रतिभाजन्य कलानुभूतीवर आणि कलेच्या अध्यात्म निगडित संवेद्यतेवर परिणाम करित आहेत. कृत्रिमता, भावनाशून्यता, यांत्रिकता, गतिमानता आणि तंत्रविस्मयकारिकता यांना अलिकडील काळात विशेष महत्त्व येते आहे. त्यामुळे कलेला भावनाशून्य, तत्त्वशून्य आणि यंत्रावलंबी आश्चर्यकारकता आणि त्यातूनच निर्माण झालेली तात्कालिक स्वरूपाची रंजकता ही अंमली पदार्थांच्या सेवनासारखी कळत नकळत जीवनातील उपजत आत्माविष्कारी, सौंदर्यभावनाच बाधित करित आहे. याविषयी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने संघर्ष करणे आवश्यक आहे. संगीत, नृत्य, नाट्य, दृक्श्राव्य साधनांतील कलाविष्कार यासंदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने सावधानता अवलंबिणे आवश्यक आहे. कलात्मकतेच्या नावाखाली भडक वासनाविष्कार नग्नता येता कामा नये. विकृतींच्या प्रस्थापक आविष्कारांना कला संबोधणे निषेधार्थ आहे.

६) संगीत, नाट्य, चित्र, शिल्प, साहित्य यांना अभिजात कला असे संबोधिले जाते. संगीतात नर्तन, वादन आणि गायन यांचा समावेश केला जातो. नाट्य आणि साहित्य यांना काव्य कला असे संबोधिले जात असे. नाट्य आणि काव्य यांचा संगीतातील लय, ताल, सूर यांशी अविभाज्य संबंध आहे. एकूण संगीत चित्र या दोन कलांमध्ये वरील सर्व कला एकवटल्या आहेत. चित्रांनाही दृश्यात्मकतेत लय, भावना, सूर व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य असते. आणि संगीतातून या सर्वच गोष्टी पंचज्ञानेंद्रियांना संवेदित होतात. संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला आहे, अशी विधाने येतात ती याच कारणाने. मानवाच्या एकूण जगण्यालाच एक गती, लय, आरोह, अवरोहात्मक सूर आणि ठेका ही असतो. म्हणूनच जीवन संगीतमय आहे असा विचार पुढे येतो.

हे सर्व खरे मानले तरी कला मग ती अभिजात असो की लोककला असो; कलेला एक अनुशासनबद्धता मानवी संघमनाने आपल्या अनुभूती संचितातून दिलेली असते. या अनुशासन बद्धतेलाच कलाशास्त्र असे म्हणता येते. भावनात्मकता आणि हितसंबंधात्मक संवेदना बाजूला सारल्या, श्रद्धा, भक्ती आदि गोष्टी बाजूला केल्या की अर्जित शास्त्र शुद्ध कलात्मकतातेवढी शिल्लक राहते. या कलेची साधना करता येते. कलेच्या साधनेत ही कला अधिकाधिक विकसित करता येते संगीत नृत्य, चित्र, शिल्प, नाट्य या कला अशा विकसित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

कला आणि कलांचा विकास कलांचे जीवनातील उपयोजन असे भावना, संवेदना, श्रद्धा, भक्ती आदि जाणीवांवरिहित असू शकते काय? संगीत कलेचे असे यांत्रिकीकरण झाले तर कारागिरीचे कारखाने तेवढे निर्माण होतील. अगदी छापाच्या सुबक आकर्षक वाटणाऱ्या गणेश मूर्तीला प्रतिष्ठापनेशिवाय संवेद्यता येत नाही हे जसे खरे तसे कलात्मकतेत मानवी जाणवा मूळातून व्यक्त झाल्याशिवाय कला हे मानवी जीवनाविष्काराचे माध्यम आणि त्याहीपुढे जाऊन प्रत्यक्ष आविष्करण होत नाही. कलावंत एखाद्या वस्तुच्या ठिकाणी आपल्या आत्मस्वरूपाचा

जो आविष्कार करतो, त्याला कला असे म्हणावे-

‘कलयति स्वस्वरूपावेशेन तत्तद् वस्तु

परिच्छिनान्ति इति कलाव्यापारः ।’ हे शिवसूत्रविशिनीमधील क्षेमराजाने नोंदविलेले कलेसंबंधीचे तत्त्व सूत्र मान्यच करावे लागते.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका याच सूत्रानुसार कलासंबंधी कार्यरत झालेली असते. आत्मस्वरूपाचा आविष्कार करावयाचा म्हणजेच कला केवळानंदाच्या उत्कट अनुभूतीच्या स्तरावर न्यावयाची. अशी कलासाधना करण्याची आवश्यकता कोणती? कला आनंद देते, रंजनातून केवळानंदापर्यंत घेऊन जाते ते कोणाला? याचे नेमके उत्तर रसिकजनांना हेच देता येईल. हे रसिक कोण. कलेकडे आकृष्ट होऊन कलास्वादात जीवनातील सुखदुःखादी संवेदनांचा आनंदविभोरतेने अनुभव घेऊ शकतात ते रसिक. याचाच अर्थ कलेने रंजन केले पाहिजे एवढेच नव्हे तर दुःखाचे विरेचन आणि तात्कालिक सुखांना चिरंतन, निरपेक्ष आनंदाचे दर्शन करवून तात्कालिकतेचे निरसन घडविले पाहिजे. म्हणजेच कलासाधना आणि कलाविष्कार ही मानवी जीवनाच्या चिरंतन आनंदासाठीची साधना आहे. कला अर्जित आहे. ते साधन आहे. ते माध्यम होऊ शकते परंतु कला हे साध्य नव्हे. साध्य आहे आत्मस्वरूप संवेदन! कलेचे मानवी जीवनातील स्थान असे गुरुत्वाचे आहे असे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला वाटते.

नर्तन, वादन, गायन, नाट्य, चित्र, शिल्प आणि साहित्य या सर्वच अभिजात कलांनी हे गुरुत्व सांभाळले पाहिजे. याचाच अर्थ केवळ वेळ घालविण्याचे साधन किंवा छंदाचा छांदिष्टपणा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला कला संदर्भता मान्य नाही. शास्त्रीयता आणि शास्त्रीय साधनेसह आविष्कारणाला मानवी जीवनातील आनंद प्रस्थापनेचा ध्यास असला पाहिजे. हेच कलेकडून अभिप्रेत आहे.

६.१- जागतिक पातळीवरील साहित्याचा (वाङ्मयाचा) विचार केला तर ढोबळ मानाने ऐतिहासिक दृष्ट्या मध्यमयुगापर्यंतचे वाङ्मय हे

प्रामुख्याने मानवाच्या श्रद्धाजीवनाविषयीचे दिसते. शस्त्रास्त्रांच्या प्रगतीबरोबरच, साम्राज्यवादी भूमिकेने मानवी समूहांची स्पर्धा सुरू असतानाही देव आणि धर्मभावनेशी जीवनाची आणि पर्यायाने दैवतकथा, दिव्यकथा आणि पूर्वजकथांचा मानवी जीवनाशी अनुबंध दिसून येतो. पापपुण्य, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक विधिनिषेध आणि सामाजिक न्याय यांच्या अनुषंगाने वाङ्मयाचे उद्घाटन झालेले दिसते. भारतीय वाङ्मयाचा आढावा घेतला तर कालिदास, भवभूती, बाण, सुबंध, दंडी आदि अभिजात महाकवीदेखील रंजनात्मक कलाविष्काराबरोबरच अध्यात्माचे उद्घाटन कथात्म साहित्यातूनही केलेले दिसून येते. याचा सरळ अर्थ असा वाङ्मयाची निर्मितीच मूळी अन्य काव्यप्रयोजनापेक्षा परमात्म प्राप्ती हे मुख्य लक्ष्य मानून होत होती. ह्या ध्येयनिष्ठेचे मुख्य कारण ब्रह्मांडातील अध्यात्मिक आविष्काराचे भान असावे; हेच दिसून येते. पंचभौतिक चराचराच्या अस्तित्वाशी मानवी जीवनाचा अध्यात्मिक संबंध जोडून निरपेक्षता आणि मानव्य या मूल्यांचे अधिष्ठान, स्थितीगतीसंबंधित वर्तनक्रमात अवलंबिण्याची धारणा स्पष्टपणे जाणवते. पौराणिक कथांमधून सत्यनिष्ठ, मानव्य, न्याय बुद्धी, भूतदया, सर्वसमता ही मूल्ये जपलेली पाहावयास मिळतात. ही युगायुगाची समूहमनातील अध्यात्मनिष्ठा वाङ्मयात उद्बोधक सूचक सूत्रांतून प्रत्ययाला येते. कथात्म वाङ्मयातील नायक आणि खलपुरुषही अध्यात्मनिष्ठेशी बांधिल ठेवून, सश्रद्ध एकात्म आणि मानव्याधिष्ठित समाज धारणा करण्याचे; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचे कार्य वाङ्मयाने सतत सुरू ठेवलेले दिसते.

विज्ञानयुगाचा आणि औद्योगिक जीवनाचा व्यवहार व जिज्ञासापूर्ती निष्ठ अनुभव घेत असताना भौतिक साधन परंपरांना आणि अर्थसत्तेला अधिक महत्त्व येत गेले. अध्यात्म म्हणजे देवधर्मविषय श्रद्धापूर्ण भ्रामक कल्पना; ज्यास अलीकडे अंधश्रद्धा म्हणण्याची फॅशन किंवा प्रघात पडला आहे; अशा धारणेला जीवनातून आणि मूल्य कल्पनांमधून वजावट

करण्याकडे कल वाढला. भूक, साधनाधीनता, माहितीपर ज्ञानात्मकता, सत्तास्पर्धात्मक राजकीय स्वरूपाच्या सामाजिक व्यवस्थेच्या धारणा, त्यातून; मानव्यमूल्यांच्या दृष्टीला; ज्याला भ्रष्ट व्यवहार म्हणता येईल अशा व्यवहाराला; सामाजिक, राजकीय, व्यावहारिक प्रतिष्ठा मिळाल्याचा अनुभवही येऊ लागला. स्वाभाविकपणे वाड्मयातून; या अध्यात्मिक जीवनाच्या विस्फोटाची चित्रे म्हणजे पुरोगामी धारणांची चित्रे असल्याचे आभास व्यक्त होऊ लागले. कुटुंब, गाव, समाज, राष्ट्र, विश्व या विस्तारित क्षितीजांतील एकात्मकता बाधीत होत चालली. मध्ययुगानंतर जीवशास्त्रातील भूक आणि प्रजोत्पादन या प्रेरणांना आत्यंतिक महत्त्व निर्माण झाले. प्रेमभावनांना हितसंबंधाइतके मर्यादित रूप आले. या सर्व गोष्टींची सुखदुःखात्मक अर्थातच तात्कालिक भावना, कल्पनांवर आधारलेली चित्रे भडक आणि तीव्र स्वरूपात वाड्मयात येऊ लागली. असंख्य प्रकारचे भौतिकतावादी आणि वास्तववादी जीवनविषयक दृष्टिकोन तात्कालिक स्वरूपाच्या; वासना, भावना, स्पर्धा, विद्रोह, नकार, नवव्यवस्था, व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपाची स्वनिष्ठा, स्वातंत्र्याचा स्वैराचारी अभिनिवेश, सामाजिक समतेच्या उद्धोषणाचे नव्या विषमतेत रूपांतर, बंधुतेसंबंधीचे पाखांडपण, अशा प्रवृत्ती या दृष्टिकोनामुळे विक्राळ रूप धारण करून साहित्यात वावरू लागल्या. मानवी मनाचा वास्तव शोध घेण्याच्या प्रयत्नात मनाचे सैरभैर; सौजन्य, नैतिकता सामाजिक न्याय, सत्यनिष्ठा झुगारून केलेले वासना आणि विकृतीनिष्ठ भडक चित्रण 'बिनधास्त'पणे येऊ लागले. त्यातून सामाजिक सभ्यतेचा न्हास होतो आहे का; याविषयीचा विचारही लोप पावला. कामवासना आणि भूक यांचा विचार सर्व संयमांना झुगारून साहित्यात वास्तवचित्रणाच्या आणि पुरोगामित्वाच्या बुरख्याआडून भडक आणि विकृत स्वरूप धारण करून मांडला जाऊ लागला. वैज्ञानिक शोध, साधनावलंबीत्व, यांचा विचार आणि वापर भावनाशून्यता आणि मानव्यहीनता यांना आमंत्रण देत पुढे सरसावला. सनातन परंपरा, नीतीमूल्ये, सामाजिक संयमशीलता यांना

'जुने जाऊद्या मरणालागूनी' एवढ्याच अभिनेषाने बाजूला सारले जाऊ लागले. संघर्षाचा भडक स्फोटक आणि भयंकर विद्रोहजनक आविष्कार हा जणू 'स्वातंत्र्य समता बंधुता' आणि 'सत्य शिव सुंदर' मूल्यांचे आवाहक आणि आश्वासक स्वरूपाचे, आवाहक जागरण करू शकेल अशी धारणा झाली. हे खरे तर अपनिरिक्षण आहे. परिणामी स्वैराचार पुरोगामी शिष्टाचार मानण्यापर्यंत, सामाजिक परिस्थिती निर्माण झाली. वैज्ञानिक साधने आणि माध्यमे पैशाने सहज विकत घेता येऊन; मानवी शक्तीविरहित सहज आणि हुकमी व्यवस्था घरापासून, राजव्यवस्थेपर्यंत निर्माण करता येऊ शकते अशी मांडणी सुरू झाली. मानवकेंद्रित व्यवस्था लोप पावून मानवविरहित व्यवस्था, विकास म्हणून स्वीकारली जाऊ लागली. या विसाव्या शतकातील मानवाच्या स्थितीगतीची, रंजक, स्फोटक चित्रे साहित्यात आणि पर्यायाने दृक्श्राव्य साधनांतून प्रसारित होऊ लागली. यामुळे मानवकेंद्रितता हरपून मानव्यशून्यतेचे साम्राज्य सुरू झाले. एका बाजूला स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, विषमतारहितता, शोषणमुक्तता, आदि मानवी मूल्यांचा घोष करावयाचा आणि मानव्यालाच पारखे व्हायचे असा वदतो व्याघात साहित्यातून प्रकट होतो आहे. आधुनिकता, नवता, धर्मनिरपेक्षता, वर्णनिरपेक्षता या नावाखाली भडक रंजक हॉट डिशेश साहित्यातून आणि पर्यायाने दृक्श्राव्य माध्यमातून प्रकट होताना दिसत आहेत. अर्थसत्ता आणि राजसत्ता मूल्यांचे जाहिरातीकरण करून त्या जाहिरातींच्या आड शोषणाची स्पर्धा करीत आक्रमकपणाने मानवी मूल्यांचा न्हास करण्याचा हिंस्त्रपणा करीत आहेत. त्यातच प्रचंड वेगवान व्यग्र, बुभूक्षित जीवन त्यात सवंग जाहिरातींसह जीवनाची, मानव्याला विस्फोटित करणारी प्रकटने यामुळे दिशाहीन परिवर्तने सुरू आहेत. कुटुंबापासून वैश्विकतेपर्यंत व्यवस्थेची मानवीमूल्यांसह सामाजिक बांधिलकी नष्ट करीत समाजाचे विघटन घडते आहे. आर्थिक आणि राजकीय स्थैर्यामधून उद्ध्वललेली भ्रष्टाचारमूलकता, न्यायशून्यता, कमालीची वाढून; प्रॅक्टिकल अॅप्रोचच्या नावाखाली

भावनाशून्य शिष्टाचाराचे थैमान सुरू आहे. ही चित्रे कितीही वास्तव वाटली तरी त्यांचे ध्येयशून्य चित्रण अखेर सामाजिक आणि मानव्य विघटनालाच आमंत्रण देणारे असते. पर्यावरण प्रेम, पर्यावरण संरक्षण, प्राणीमात्रांविषयी प्रेम, वन्यजीव रक्षण यासाठी शासकीय कार्यक्रम एका बाजूला होत असतानाच भ्रष्टाचारी शिष्टाचाराने या सर्व गोष्टींची कत्तल आणि दूध, फळे, भाज्या यांपर्यंतच्याच नव्हे तर औषधांच्या उत्पन्नात आणि विक्रीत होणारी रासायनिक भ्रष्टाचारी प्रक्रिया 'माझ्या व्यतिरिक्त सर्वांनाच मरू द्या' इतकी खालच्या स्तरावर गेली आहे. नवता भौतिकता, वास्तव आणि मनोवास्तवाला असे मानव्यशून्य बनविणे म्हणजे सर्वात्मक अध्यात्माला पारखे होणे होय. ही अत्यंतिक आत्मनिष्ठा (स्वनिष्ठा) (व्यक्तिनिष्ठा) चराचराच्या स्वसह संरक्षणाला बाधक आहे हे लक्षात घेऊन 'रामायण', 'महाभारत' 'संस्कृत महाकवींचे साहित्य' यातील वृत्ती, प्रकृती, विकृतींच्या दर्शनाबरोबरच अंतस्त्रोताप्रमाणे आणि अध्यात्मलक्षी पद्धतीने मूल्यांचे केलेले उद्घाटन आजही नव्या आणि नवतेच्या परिप्रेक्षात करता येणे शक्य आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला साहित्याकडून ही अपेक्षा आहे.

६.२ – लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हे साहित्यकलेचे परिमाण असले पाहिजे अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची स्पष्ट अपेक्षा आहे. अध्यात्मवादी भूमिका; ही चराचराविषयी प्रेम आणि निरपेक्ष सहानुभूती हे जीवनमूल्य मानणारी भूमिका आहे. साहित्यातील आविष्कारित कलात्मकतेमधून हे मूल्य समावेशक सूचकतेने, कसे प्रकट होते. ते रंजकतेला आणि आस्वादनतेला अबाधित राखून प्रकटते की नाही याचा विचार करून साहित्यकलेची सकसता अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न करणे, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका प्रेममूलक त्यागात्मक जीवनसारणीचा पुरस्कार करते. साहित्यकलेत आविष्कृत आशयातून घटितांच्या आधारे प्रेममूलक त्यागात्मक जीवनाचे संदेशन कितपत होते हे या भूमिकेला महत्त्वाचे

वाटते. संघवृत्तीने जगताना ही त्यागपूर्ण प्रेमभावना अभिप्रेत असते. संघवृत्तीने जगताना व्यक्तिसापेक्ष स्वार्थपरतेला संघजीवनाच्या, समूहसापेक्षतेच्या, स्वाभाविक मर्यादा पडतात हे विसरून चालत नाही. स्वातंत्र्याला सामूहिकतेची मर्यादा स्वीकारता आली; म्हणजेच त्यागसापेक्षता स्वीकारता आली तरच समता आणि बंधुता ही मूल्ये जोपासना येतील. याचाच अर्थ प्रेममूलक सहानुभूती हे मूल्य साहित्यिकाने दृष्टिकोन म्हणून स्वीकारले तरच निखळ सौंदर्यभावनेचा अनुभव; घटना, प्रसंग, वर्तने, संघर्ष, व्यवहार भौतिकसाधनांचा वापर, परस्पर संवाद, भूक आणि काम भावना या गोष्टीतून अनुभवता येणे शक्य होईल. कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील 'प्रेम आहे संस्कृतीचा सारांश' या उक्तीचा अर्थ लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद या संकल्पनेतूनच समजून घेतला पाहिजे. सृष्टीविषयीची अपार सहानुभूती, श्रमप्रतिष्ठेला लोककल्याणाचे परिमाण, व्यवहाराला सहानुभूतीचे परिमाण, सामाजिकतेतील समता, सहिष्णुता, सहकार्य आणि प्रेममूलकता, अर्थव्यवहारातील लोकनिष्ठा; धर्म, पंथ, समाज, यांविषयी सर्वसमभाव, ही व अशी परिमाणे मानवी परस्परव्यवहार आणि मानव आणि सृष्टी यांतील व्यवहार, या संबन्धात; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहेत. कादंबरी, कथा, नाटक, स्फुटवाङ्मय आणि कविता यातील संघर्षमूलकतेसह सर्व मानवी आविष्कार या परिमाणांतून तपासणे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहे. सौंदर्यनिष्ठा या परिमाणांसह परिणत झाली असावी अशी या भूमिकेची अपेक्षा आहे. सृष्टिविभ्रम, चराचराची स्थितीगती सहानुभूतीने अनुभवित असतांना 'एकोहं बहुस्याम् प्रजायेय' ही भावना प्रतिभावंतांचा स्थायी भाव असेल तर त्याची साहित्यकला आपसुकच अपरिहार्य सार्वत्रिक आनंदाचा विषय होईल. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून वाङ्मयीन महात्मता प्रकट व्हावी अशी अपेक्षा साहित्यकलेचा आस्वाद घेताना; या भूमिकेची असते.

साहित्य निर्मिती प्रक्रिया ही अनुभूती संचिताची भावनिक सहज

उत्स्फूर्त आविष्कार असली; तरी हे अनुभूतीसंचित लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेच्या संवेदनेने संस्कारीत असेल तरच साहित्य संस्कृती उद्भवेल, असे या भूमिकेला वाटते. अर्थात संस्कृती प्रकटणे हेच साहित्यकलेचे लक्ष्य असले पाहिजे; हे कोणी नाकारू शकणार नाही. साहित्यातून प्रतिभावंताला जसे वास्तव काय आहे हे सांगावयाचे असते किंवा ते अपरिहार्यपणे प्रकटते; तसेच मानव्यलक्षी चित्र कसे असावे याचे सूचनही त्याला करावेसे वाटते. किंबहुना सौंदर्यभावना आणि सहानुभूती यातून प्रकटलेली ती नैसर्गिक प्रातिभ गोष्ट असते. या जाणीव प्रकटीकरणाला कलारूप देताना ही सौंदर्यभावना आणि सहानुभूती अधिक प्रकर्षाने निर्मितीबल देत असते. म्हणूनच साहित्यकलावंत अर्थात साहित्यिक सौंदर्यनिष्ठ विवेकाच्या मर्यादा औचित्यपूर्णतेने आपल्या कलाकृतीला घालत असतो. निर्मिती प्रक्रियेतील हे भान लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहे.

स्वदुःखाची आर्त गीते जर समूहसापेक्ष नसतील तर गीते केवळ स्वार्थपर स्वगत ठरते. व्यक्तिविचाराला समूहजीवनात समाजसापेक्षता आलेली असते. मानवी जीवनात ते अपरिहार्यही आहे. सुखदुःखात्मक अनुभवांना समाजसापेक्ष सहानुभूतीची संवेदना असलीच पाहिजे ही लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची, आशयदृष्ट्या प्राथमिक अशी अट आहे. व्यक्तिसापेक्ष, वासनाभावना सापेक्ष अत्यंतिक संवेदना, उत्तानपणे किंवा तीव्रपणे साहित्यातून व्यक्त होऊन, वासनाभावनांच व्यक्तिनिष्ठ विरेचन; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला मारक ठरतं. इहवादी आणि भोगवादी व्यक्तिनिष्ठ स्वार्थपर भूमिका कितीही, उत्कट, आर्त, तीव्र, अनिवार असली तरी ती अन्य अस्तित्वांवर अन्याय, अत्याचार करण्याची शक्यता अधिक असते; म्हणूनच अशा गोष्टी अध्यात्मिक भावनेला, अनुभूतीला मारक ठरते. काम आणि भूक ह्या नैसर्गिक आणि जैविक प्रवृत्ती असल्या तरी समूहसापेक्षजीवांच्या संदर्भाने मर्यादित होत जातात. कारण समूहाच्या संदर्भात काम आणि भूक या बाबतीतील परिपूर्तीचा

विचारही समतेच्या मूल्याने आणि सुरक्षिततेच्या भावनेने संस्कारीत असतो. 'जो जे वांछिल तो ते लाहो प्राणिजात' या उक्तीलाही स्वार्थपरतेच्या खलत्वाची बाधा आहे हे लक्षात घेऊन; हे खलत्व सांडण्याची अपेक्षा श्री संत ज्ञानेश्वर करतात. 'कल्पतरूंचे आरव' समाजसापेक्ष असावेत; ही विश्वात्मक भावना लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अपेक्षित आहे. 'व्यक्ती स्वातंत्र्य' हे समूह आणि सामाजिकतेच्या सापेक्षतेनेच विचारात घ्यावे लागते. या सामाजिक सापेक्षतेमुळे; मानवअर्जित असली तरी; संस्कृती ही समूहाच्याच कल्याणाचा व्यक्तिनिरपेक्ष विचार असतो. ऋषी, ज्ञान, स्मृति या प्राचीन गोष्टी असोत की कायदा, राज्यघटना यासारख्या आधुनिक गोष्टी असोत अत्यंतिक व्यक्तिसापेक्षता निषेधाई मानली गेली आहे. या दृष्टिकोनातही अंतस्त्रोताप्रमाणे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकाच कार्यान्वित झालेली असते. अलीकडील काळातील मार्क्सवादी साम्यदृष्टी आणि सामाजिक आर्थिक समतेचा विचार हा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा इहवादी परिपाक म्हणता येईल वैश्विक आणि राष्ट्रीय संवेदना ही मुख्यता एकात्म समूहभावना असते म्हणूनच स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, समावेशकता, भूतदया आदि गोष्टी अध्यात्मवादी भूमिकेचाच भाग असतात. अत्यंतिक एकलेपणातील फ्राइडप्रणित मनोवृत्तींना म्हणजेच कामप्रवृत्तीतील विकृतींचा आणि एकलेपणातील नैराश्याचा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका क्षमाशीलतापूर्वक निरोध करते आणि अशी एकलेपणाची भावना परिवर्तित होऊन चराचराच्या अस्तित्वरूपात विरून जाण्याची प्रेरणा देते.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून अनुभूतीचा स्वीकार करण्याची अर्थात संस्कृती धारणा आणि संचयाची सवय जडली तर प्रतिभेला प्रतिमांचा बहर येतो. तोही अध्यात्म प्रस्तुती करणाऱ्या प्रतिमांचा. श्री संत ज्ञानेश्वरादी संतांच्या प्रपंच आणि प्रकृतीतील प्रतिमासृष्टी अध्यात्मिक अनुभूती प्रकटवितात. सावरकरांच्या स्वतंत्रतेचे स्तोत्रमधील प्रतिमासृष्टी स्वातंत्र्याच्या भावनेचा कैवल्यात्मक प्रकर्ष घडवितात. अमरशेखांना आणि

मर्देकरांना श्रमजीवनातील कृष्ण प्रतिमा आकर्षित करते. याचा सरळ अर्थ असा की, साहित्य जसजसे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने आविष्कृत होऊ लागते तेव्हा ते लोकचे गाणे तर होतेच परंतु ते सकस आणि अक्षर होण्याच्या अवस्थेला पोचते. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका हा केवळ दृष्टिकोनच नव्हे तर साहित्य समीक्षेच्या प्रतवारीचे परिमाणही ठरते.

रचनासौंदर्य, ताल, लय, नर्तन, वादन, गायन यांनी युक्त साहित्य असावे असेच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका मानते, अपेक्षिते. आशय, विषय आणि हेतूची किंवा प्रयोजनाची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका असेल तर संगीताला आपसुकच अनुकूल आकार प्राप्त होतो; असे अध्यात्मवादी मानतात. शृंगारभावना हीदेखील विशुद्ध भावना आहे. मात्र लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका सात्विक शृंगाराचे आवाहन करते आणि त्याची परिणती शांत भावात्मकतेत करते. उत्तानशृंगारनिष्पन्न भोगनिष्ठ संभोगवृत्ती, या भूमिकेला मान्य नाही. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला केवळ, चिरंतन आनंदमयतेचा ध्यास आहे, अढळ सौंदर्य, सात्विक एकनिष्ठ अशारीर प्रेमाचा ध्यास आहे. कारण अशा निखळ भावनेची मुळे निरपेक्ष त्यागपूर्ण, कर्तव्यतत्पर, कर्मपरतेत असतात. लौकिकात अलौकिकाचा अनुभव घडवून चित्रवृत्ती उदात्त आणि शांत करणे हेच साहित्याचे अस्तित्वमूल्य असले पाहिजे. अशा साहित्य अस्तित्वाची रूपे, त्यागभावनेने आणि कर्तव्यतत्पर सांस्कृतिक जाणिवेसह अनुभव घडविणाऱ्या घटितांची, घटना प्रसंग यांची रूपे विविध मानवी, अमानवी आणि प्राणीसृष्टी व निसर्गसृष्टीच्या प्रचलनातून प्रकटवितात. साहित्य ही संस्कृती टीका असते हे खरे. साहित्य स्थितीगतीतील प्रकृती, विकृती आणि संस्कृतीची आवर्तने 'सम' धारणावृत्तीने संस्कृतीलक्ष्यी स्वरूपात प्रकट करते; याकडे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे लक्ष असते.

७) एकूणच विद्या, कला, संस्कृतीची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा करतांना मानवी संघ अस्तित्वाच्या

अध्यात्मस्वरूपाचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. 'ब्रह्म' तत्त्वाचा पंचभौतिक चराचरासृष्टीरूप आविष्कार हेच अध्यात्मरूप होय यावर लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची निष्ठा आहे. चराचराकडे 'सम' दृष्टीने पाहण्याची भावना मानवी मनात या अध्यात्म आविष्कारामुळे निर्माण झालेली असते. त्या भावनेचे सतत चिंतन, स्मरण आणि वर्तनातील उपयोजन हाच विद्या व कला यांचा अंतिम हेतू आहे यावर लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ठाम आहे. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेच्या दृष्टीने; विद्या, कला, संस्कृती यांचे भिन्न व मानवार्जित अस्तित्व दिसत असले तरी त्यांची बांधिलकी चराचराला आनंद देणे, सुख व शांती देणे यांशी असली पाहिजे अशी या भूमिकेची अपेक्षा असते. शास्त्रांचे मंडन व विनियोग लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी हेतूने घडला पाहिजे. साहित्यातील विचार सौंदर्य, भावना सौंदर्य असे परतत्वस्पर्शाने प्रेरित होऊन प्रकट होते. म्हणूनच त्यातून अधिक तन्मयतेने आणि विद्याविकासात्मकतेने साहित्यकलारूप प्रकटते.

उल्लेख सहावा

मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विनियोग

कोणताही विचारसंप्रदाय अर्थात वाद, हा मानवी व्यवहाराच्यादृष्टीने अनुभवावा लागतो. मानवी व्यवहार संस्थात्मकतेने, पारंपरिक स्वरूपात, व्यवस्थापित असणे अपेक्षित असते. या सर्वसंस्थात्मक व्यवहारात मानवी स्वातंत्र्याचा विचार आवश्यक असतो. मानवी स्वातंत्र्याला समता विचाराने संयमित अथवा बंधिस्त करणे आवश्यक असते. हे बंधिस्त करणे सक्तीचे, जुलमाचे अथवा क्लेशकारक असता कामा नये. यासाठीच मानवी व्यवहारात प्रेममूलक सहानुभूतीला विशेष महत्त्व आहे. या प्रेममूलक सहानुभूतीला मानव्यभाव, बंधुता, समरसता, परस्परस्नेहभाव, परस्पर एकात्मभाव अशी नावे समूहमनातून प्रेरित झालेली दिसतात. याचाच अर्थ प्रेममूलक व्यवहार हा मानवी व्यवहाराचा मूलाधार आहे. प्रेममूलकता म्हणजेच अध्यात्मवादी समूहनिष्ठा होय. श्रीसंत ज्ञानेश्वरांनी हीच अपेक्षा 'भूतां परस्परे पडो मैत्र जीवांचे' या उक्तीतून करीत 'पसायदान' मागितले आहे. पसायदानातील भूमिका ही चराचराच्या कल्याणासाठी मांडलेली लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका होय. 'परब्रह्म' जर पंचतत्त्वात्मक ब्रह्मांडस्वरूपात मायारूपाने आविष्कृत झाले आहे तर चराचराची सर्व

रूपे त्या परब्रह्माचीच आविष्काररूपे होत. त्यांच्याकडे 'सम'दृष्टीने पाहणे ओघानेच आले. त्यात अभेद असूच शकत नाही 'विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म भेदाभेद भ्रम अमंगळ कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर वर्मसर्वेश्वर पूजनाचे।।' सर्वाभूती परमेश्वर आहे हे लक्षात घेऊन भेदरहित मनाने सर्वांचे पूजन व्हावे अर्थात सर्वांना सन्मानाने जगण्याची संधी मिळावी; असा व्यवहार करावा ही श्री संत तुकारामांची सांगी म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचे वर्तनसूत्रच म्हणावे लागेल. याचा स्पष्ट अर्थ असा की मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेमुळे नैतिक स्वरूपातील निरपेक्ष कार्यतत्परतेला; म्हणजेच सुनियोजित संयतशील व्यवहाराला विशेष महत्त्व आहे. मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा विनियोग हा प्रेममूलक संयतशील अभेदान्वयी वर्तन सारणीने घडणे अभिप्रेत आहे.

१) प्रजापतींनी आपल्या कन्यांचा विवाह ब्रह्ममानसपुत्र ऋषीवर्यांशी करवून विश्वात कुटुंबसंस्थेची मुहूर्तमेढ रोवली. अशा लक्षावधी वर्षापूर्वीपासून; युगानुयुगे कुटुंबसंस्था भक्कम पायावर उभी आहे. स्त्रीप्रधानतेने अथवा पुरुषप्रधानतेने कुटुंबसंस्थेची परंपरा जगभरात सर्वदूर अस्तित्वात आहे. कुटुंब हे प्रामुख्याने पतीपत्नी यांच्या एकात्मभावावर अवलंबून आहे. या एकात्मभावातून एकत्र किंवा पृथकस्वरूपातील कुटुंब परंपरा पहावयास मिळत असल्या तरी कुलदेवता, कुलाचार, कुलपितृसंस्था, कुलमातृसंस्था, यांशी संबंधित आचारधर्मपालन आणि जबाबदारी, श्रद्धा यासह परस्पर विश्वासावर कुटुंबसंस्था विस्तारित होत गेलेली दिसते. स्त्री-पुरुषांच्या व्यक्तीस्वातंत्र्याच्या अतिरिक्त विचाराने आणि परस्पर अविश्वासाच्या अथवा स्वामित्व भावनेच्या अतिरेकाने कुटुंबसंस्थेत अपवादात्मकतेने विक्षेप येत राहिले. औद्योगिक प्रगतीच्या झपाट्यात आणि मानव्यापासून दूर, साधनांच्या गर्दीत हरवलेल्या माणसांकडून कुटुंबविच्छेद होण्याची उदाहरणे अधिक दिसत असली; तरी एकूण जागतिक लोकसंख्येच्या तुलनेत ती संख्या अपवाद म्हणूनच

गणता येईल अशी आहे. कुटुंब संस्थेतून कुलपरंपरा निष्पन्न झाली आहे व त्यातूनच पुढे जात, जातपंचायत, ग्राम आदि कल्पना विकसित झाल्या असाव्यात असा शुद्ध तर्क मांडता येतो. कुटुंबसंस्थेच्या आरंभबिंदूपासूनचे उद्दिष्ट आणि ध्येय पाहिले व त्यास अनुसरून जबाबदाऱ्यांचा विचार केला तर प्रजोत्पादन अर्थात संभोगवृत्ती आणि अन्नशोधन अर्थात भूक या दोन मुलभूत जैविक प्रवृत्तींशी ही ध्येय आणि उद्दिष्टे निगडित आहेत. ऋषीवर्गापासूनच सर्व मानवमात्रांना सुखरूप आणि संरक्षित स्वरूपात संभोग आणि भूक या विकारांचे समाधान करता यावे म्हणून व्यवस्थापन केले आहे. या व्यवस्थापनाचे दृश्य संस्थारूप म्हणजे विवाहसंस्था अथवा कुटुंबसंस्था होय.

ऋषीवर्गांनी एकूण मानवमात्रांच्या प्रजोत्पादनाचा मार्ग प्रशस्त व्हावा यासाठी याविकारांचे अध्यात्मिक आविष्कार स्वरूप स्पष्ट करून; भूतमात्रांचा तुलनात्मक विचार मांडून; जैविक परंपरेतील मानवाचे वेगळेपण, स्पष्ट केले आणि स्थिर कौटुंबिक जीवनासाठीचा सांस्कृतिक आचारधर्म मंडित केला. त्यातील विविध अडचणींवर मात करीत; सर्वप्रकारच्या विवाहांना (अष्टप्रकारचे विवाह) एवढेच नव्हे तर नियोग पद्धतींनाही मान्यता दिली. बीज क्षेत्र न्याय प्रस्तापित करून देखील; कौटुंबिक आचार धर्माची परिवर्तनशील तरी कर्तव्यकठोर संहिता तयार केली. त्यातील अनेक निर्बंध आणि सोयी ह्या एक प्रकारे सामान्य व्यवहार करणाऱ्या माणसांना आज कोड्यात टाकणाऱ्या आहेत. तथापि कालौघात अडचणी आणि आवश्यकता यावर मात करून समस्त प्रजोत्पादनाला, पुनरप्रजोत्पादनाला, कुटुंबसंस्थेत साथ आणि आधार मिळेल. असा 'सम' दृष्टीचा विनियोग व्यवस्थापनात केला. त्यामुळे अनादिकाळापासून कुटुंबसंस्थेची अपरिहार्यता सतत सिद्ध होत गेली. जैविक वासना, भावना यांना संस्कारित रूप देऊन; प्राणीमात्रांच्या प्राथमिक अवस्थेतील अनुभूतींशी तुलनात्मकतेने स्थिर स्वरूपाची, कुटुंबसंस्था निर्माण करण्यात यश मिळविता आले; हे लोकनिष्ठ अध्यात्वादी भूमिकेचे कुटुंबसंस्थेच्या

संदर्भातील फलित म्हणता येईल.

१.१ – एकविसाव्या शतकात उद्योग, साधने, स्पर्धा, नवाधुनिक विचार, आरोग्य व शरीर वैज्ञानिक प्रयोगशीलता आणि तथाकथित प्रगल्भता यामुळे व अशा विविध कारणांमुळे एकूण कुटुंबसंस्थेचा न्हास होतो की काय अशी भीती निर्माण होत असताना 'स्वातंत्र्य, समता, बंधुता' या त्रयींच्या आधारे अधिक प्रेममूलकतेने करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली. प्रेम हा मानवी धारणेचा आत्मा आहे. प्रेम ही अध्यात्मिक जाणीव निर्माण झाल्याशिवाय; साधनांकडे केवळ साधने म्हणून पाहण्याची दृष्टी येणार नाही. ऐहिकता चराचरानुबंधित झाली तरच साधनावलंबित्व गळून पडू शकेल. साधनावलंबित्वामुळे मानव्याचा न्हास होणे; मानवी अस्तित्वाला परवडणारे नाही, हे ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. पर्यावरण रक्षणाची समस्या ही मानव्याच्या साधनावलंबित्वाने झालेल्या न्हासाचा परिणाम आहे हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. संवेदनशून्यता हा साधनावलंबित्वचा परिणाम आहे. तोच कुटुंबसंस्थेचे विघटन करीत आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून भूतदया, सहानुभूती, निसर्गवलंबित्व, प्रेममूलकता या गोष्टींचे पुनरुत्थान करणे आवश्यक आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका ही तथाकथित सनातन कर्मठ भूमिका नव्हे; हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. अध्यात्म म्हणजे 'परब्रह्म' तत्त्वांचा पंचतत्त्वात्मक, चराचर स्वरूपातील, दृश्य आविष्कार, अर्थात 'एकोहम् बहुस्याम् प्रजायेय' ची अनुभूती होय हे सांगितले गेले पाहिजे. बालकांवर लक्ष केंद्रित करून; प्रेममूलक कुटुंबसंस्थेचा संस्कार करण्याचा उलटा प्रवास करण्याची वेळ आली आहे. आई, बाबा, आजी, आजोबा, भावंडे, नाती यांचे कौटुंबिक जिवाळ्याचे संबंध बालशिक्षणात संस्कारित करून; पालकांचे डोळे उघडण्याची वेळ येऊन ठेपली आहे. एकूण कौटुंबिकता, सामाजिकता, राष्ट्रीयता आणि वैश्विकता यांचा मूलाधार म्हणजे प्रेममूलक स्वरूपातील कुटुंबसंस्था होय; हे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे उद्दिष्ट आहे. कुटुंबात परमेश्वरविषयक आस्था निर्माण

करणे आवश्यक आहे. धर्मद्वेशांपासून दूर तथापि परतत्त्वाचा संस्कार बालमनावर घडविणे आवश्यक आहे. विज्ञानयुगात निरीश्वरवादी भूमिका घेऊन कार्यरत झाल्याने बुद्धीप्रामाण्याच्या बढीवार झाला तरी; मानवी संस्थांचे विघटन झाले; तर मानवी व्यवहारात अंदाधुंदता, अराजक यांना निमंत्रण दिल्यासारखे होईल. अतिरेकी अशांतता हाच मानवाचा प्रलय होय. यासाठी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका ही बालशिक्षण आणि संगोपनाचा पाया आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची प्रेममूलक विचारधारा; ठिबक सिंचनासारखी कार्यान्वित करणे आवश्यक होऊन बसले आहे.

२) कुटुंबसंस्था विस्कोटित करून आपण नेमके काय साधत आहोत? व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्वमहत्त्वाकांक्षापरिपूर्ती, आत्मसन्मान, अनावश्यक वाटणाऱ्या भावनिक गुंतवणुकीतून सुटका, आत्मनिर्भरता? ही उत्तरे खरंच परिपूर्ण आणि बरोबर आहेत का? या गोष्टी या विघटित कुटुंबसंस्थेने साध्य होतील का? मानवप्राण्याच्या सहानुभूतीपूर्वक सहजीवनाचे आणि संघप्रवृत्तीचे नैसर्गिक प्रकृतीजनित प्रवृत्तीचे काय? 'भूक' आणि प्रजोत्पादनासाठी 'कामतृप्ती' या जैविक गोष्टींची पूर्तता कदाचित प्राणीपातळीवर जाऊन कुटुंब विघटित अवस्थेत करता येईलही. परंतु अपत्य संगोपन प्रक्रियेचे काय? हा प्रश्न कोणते भीषण रूप धारण करील. वासनातृप्ती प्रक्रियेत खरोखरीच आत्मनिर्भरता आणि आत्मसन्मान प्राप्त करता येईल का? नैसर्गिक स्वरूपता प्राप्त असलेली जैविक प्रकारची स्त्री पुरुष भिन्नता केवळ मानवी व्यक्ती, म्हणून विचार करून संपविता येईल का? याचबरोबर प्राणीजीवनाशी साम्य असलेल्या, युगेअनुभूत होणाऱ्या 'भूक' आणि काम या जैविक विकारांच्या आधीन होऊन जीवन जगणे माणसाला शक्य आहे का? माणसाला निसर्गदत्त स्वरूपात प्राप्त झालेली सौंदर्यभावना, नवनिर्माणवृत्ती आणि प्रातीभज्ञान वृत्ती या आत्मिक स्वरूपाच्या संवेदना निरर्थक किंवा खोट्या ठरविणे शक्य आणि आवश्यक आहे का? याचे उत्तर नाही; असेच द्यावे लागते. म्हणूनच लोकनिष्ठ

अध्यात्मवादी भूमिका; 'भूक', 'काम', सौंदर्यभावना, नवनिर्माण क्षमता आणि 'प्रतिभा' या अनुक्रमे जैविक आणि आत्मिक संवेदनांचा संयमशील समन्वय साधून संघमनाने जगण्यासाठी कुटुंब संस्थेची कल्पना मांडते. विवाह हे आत्मिक बंधन स्वीकारून 'भूक' आणि 'काम' प्रवृत्तींना संयत आणि नियमित करण्याचा प्रयत्न करते. विवाहसंस्थेतील कालौघात निर्माण झालेले कर्म संस्कार आणि ह्यातून निर्माण झालेल्या बालविवाह, पुनर्विवाह, विधवा विवाह, वृद्धविवाह या संबन्धातील समस्या आणि एकपत्नीव्रत अथवा एकपतीव्रत यासारखी नैतिक बंधने यांची सोडवणूक खरेतर आदिम काळात संघमनाने जातपंचायतीत केलेली होती. मात्र विवाह बंधन स्वीकारून 'भूक' आणि 'काम' यांना जबाबदारीने निभावण्यावर भर दिलेला होता. म्हणून समाज आणि कुटुंबसंस्था परस्पर सामंजस्याच्या पायावर उभ्या होत्या. भारतीय परंपरेपरेत आर्षमहाकाव्यातील नीतीअनीती, धर्मकर्ममिमांसा, यांचा विचार मुळात मंडित होण्यापूर्वीची; मानवी समूह अवस्था परस्पर सामंजस्याने भरपूर होती. याची उदाहरणे आदिम जातीजमातीं, वन्यजनजाती यांच्यात अवशेषात्मकतेने आजही पाहावयास मिळतात. अर्थातच, आत्मिक संवेदनांवर जैविक संवेदना नेहमीच वासनातिरेकाने मात करतांना आढळतात. असे झाले की अमानवी, अर्थात राक्षरी अपघात घडतात आणि या प्रकारच्या प्रचलनातून समाज अधिक कर्मठ बनत जातो.

३. जात आणि जमात केव्हा अस्तित्वात आली असेल हे निश्चित कालगणनेच्या स्वरूपात सांगता येईल असे आजतरी वाटत नाही. तथापि, जात आणि जमात यांचे मूळ विवाह संस्थेतून निष्पन्न 'कुटुंब' आणि 'कुल' कल्पनांशी निगडित आहे असा कयास बांधणे सत्यतेला अधिक जवळचे आहे असे म्हणता येते. जात, जमात यांचे व्यवस्थापन आणि मानवाचा अन्नशोधनासाठी अवलंबिलेला कृषीमूलक प्रयत्न तसेच त्यावर आधारित स्थिर जीवनास उपयुक्त असा सुरक्षित संभोगाचा अर्थात कामतृप्तीचा मार्ग जात, जमात, गावगाड्यातील कर्मठपणा

आणि परिणामी वर्णव्यवस्थेतील नैतिक कर्मठ बंदिस्तता यांना आमंत्रण देणारा ठरला आहे; या निष्कर्षाप्रत यावेच लागते. आता ही चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, अमुक एका समाजात, जगभरात नाही, असे दिसत नाही. स्वरूप आणि वर्ण किंवा वर्ग नामे भिन्न असली; तरी कार्यपद्धती आणि कर्मठपणा साधारण एकाच स्वरूपाचा आहे. यास आज प्रचलित असलेला कोणताही धर्म जात, पंथ आदि समूहधारणात्मक विचार अपवाद नाही. असे सारे असले; तरी मानवी संघप्रवृत्तीच्या दृष्टीनेच विचार करावा लागतो. अंततोगत्वा कुटुंब संस्था ही मूलभूत स्वरूपात स्वीकारावीच लागते.

कुटुंब संस्थेची अनन्यसाधारणतः लक्षात घेऊनच अन्य गोष्टींचा विचार करावा लागतो. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका चराचरात ब्रह्माविष्कार अनुभवणारी असल्याने 'सम' दृष्टिकोनातून कुल, जात, जमात, वर्ण, भेद आदि गोष्टींपलीकडे जाऊन कुटुंबसंस्थेतील व्यावहारिक एकनिष्ठा आणि आत्मिक प्रेममूलकतेचा विचार करते. हा उदार दृष्टिकोन कालौघात, वंश, कुल, जात, जमात, गाव, समाज, पंथ, धर्म, आदि मध्ये आलेला पारंपरिक कर्मठपणा नष्ट करून भक्कम कुटुंबसंस्था साकारण्याचा प्रयत्न करते. प्रेममूलक, भावात्मक आणि व्यावहारिक, विश्वासाहता हा या कुटुंबसंस्थेचा कणा आहे. कुटुंबसंस्था हेच एकमेव युनिट मान्य करून; या कुटुंबसंस्थांचा नागरिक आणि राजकीय प्रशासनात्मक कार्य करणाऱ्या; सर्वव्यापक, स्वातंत्र्य आणि समता विचारावर भर देणाऱ्या राज्यसंस्था, राष्ट्र विचार यांना बांधील राहून; विश्वकुटुंब भावनेचा स्वीकार, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका करते. हा विचार अतिव्याप्त, काहीसा भाबडा वाटतो; हे खरे. परंतु ब्रह्मसाक्षात्कारी ऋषी, मुनि, विचारवंत, चिंतक, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, नवसारणी प्रसृत करणारे धर्मवेत्ते, संत महात्मे यांच्या विचारांचा, उद्बोधनाचा तो परिपाक आहे; असे लक्षात येईल. एवढेच नव्हे तर; अतिप्राचीन अवस्थेतील मानवी सारणी याच स्वरूपाची होती; हेही निवेदित करणारे असंख्य

पुरावे वैदिक आणि अवैदिक म्हणविणाऱ्या परंपरांमध्ये देता येतील. चौऱ्यांशी लक्षयोनीतील आत्मन्च्या प्रवासाचे उदाहरण, मानवातीलच काय परंतु सर्व भूतमात्रांतील अभेद स्पष्ट करणारा आत्म्याच्या चिरंतनतत्त्वाचा आणि अविनाशीत्वाचा अनुभव घडविणारे आहे. पुनरजन्म अनुभूती, ही चराचराला व्यापणारी असल्याने जन्माने प्रेरित किंवा जन्मावर आधारित कोणतीही वंश, जात, जमात, पंथ, धर्म इ. मानवी भेद मूलक कल्पना निरर्थक ठरते. मध्ययुगीन काळात भागवत संतांनी या व्यापकतेचा विचार करूनच पुन्हा पुन्हा गर्भवास स्वीकारण्याचा विचार मांडला आहे. अभेदता आणि 'सम'दृष्टीयुक्त, प्रेममूलकता हा मानवी परस्परसंबंधसारणीचा पाया असला पाहिजे; हेच भागवत संतांनी अर्थात वैष्णवांनी सातत्याने निरूपित केले आहे. श्रद्धापूर्वक प्रतिकात्म देव कल्पनेचा निरास करून किंवा त्यातील वय्यार्थता अथवा भावनिक अथवा जैविक यात्वात्मकता स्पष्ट करित; देव कल्पना स्वस्वरूपात आणि चराचरात भावात्मकतेने अनुभवण्याची प्रेरणा दिली. जीव आणि जगत यांचे संचालन करताना अद्वैतभावाने व्यवस्थापन करणे सोपे नाही हे खरे असले; तरी समदृष्टीने व्यवहारात वर्तन करणे शक्य होऊ शकते; यावर भर दिला आहे. म्हणूनच माणसामाणसातील आणि प्राणीमात्रातील अभेद अनुभवत मानवी समूहजीवनाचा पाया म्हणून कुटुंब या छोट्या पुंजाचा अनुसार करणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन या विचारसरणीतून सतत स्फुरित होत राहिले आहे.

४) लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला जन्मानुसार आणि व्यवसायानुसार जात मान्य नाही. प्रेममूलक उभारलेल्या कुटुंबसंस्थेतून झालेल्या प्रजोत्पादनाने प्रकट होताना गुणात्मक विचार करून म्हणजे शारीरिक आणि आत्मिक मानवी गुणात्मकतेचा विचार करून; उपजीविकेसाठी आणि सर्व मानवी समूहाला हितकारक आणि चराचराला संरक्षक आणि उपकारक कर्म; कुवतीनुसार स्वीकारून निष्काम निष्ठेने आणि तन, मन, धनाने अर्थात तनमन प्राप्त शक्तीने; यथाशक्ती म्हणजे

शक्तीच्या प्रमाणात उपकारक कर्म करावे व कुटुंबवत्सलतेने मानवी समूहाचा सांभाळ करावा. ग्राम, प्रदेश, राज्य, राष्ट्र, विश्व याच्या समूहकेंद्रित हितसंबंधांचा विचार करून हा सांभाळ करावा; अशा तऱ्हेची जगतव्यापक आत्माविष्काराची भूमिका प्रेरित व्हावी असे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अपेक्षित आहे.

अशा तऱ्हेचा विचार करणे म्हणजे रामायण, महाभारत यासारख्या आर्ष महाकाव्यांच्या निर्मिती पूर्व तसेच स्मृतीकालपूर्व व वेदनिर्मितीप्रक्रियेच्या सुमाराच्या अवस्थेपर्यंत पुन्हा मानव्याच्या मातृकोषापर्यंत जावे असे या विचारसरणीला अभिप्रेत आहे. ऋषींनी आकाश, अग्नी, वायू, जल, भूमी, प्राणीमात्र, मानवमात्र यांच्या व्यवस्थापनाचा प्रयत्न, मानवाच्या स्थिर जीवनाच्यादृष्टीने आरंभला. जैविक आणि मानसिक संवेदनांचा, शक्तीचा प्रजोत्पादन आणि भूक या विकारी अवस्थांचा विचार करित हे व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला आणि संस्कृती नावाची गोष्ट अस्तित्वात आली. या संस्कृतीतून मानव्याच्या मुलभूत जैविक आणि मानसिक अवस्था आणि शक्तींचा विसर न पडू देता सांस्कृतिक परंपरा, रूढीग्रस्त न होऊ देता, सनातनपणे काल आणि निसर्गसापेक्षतेने, त्याचबरोबर मानवी अर्जनाशी अनुबंधितपणे सारणी अस्तित्वात येणे अपेक्षित होते. मात्र रूढीग्रस्त होत माणसाने स्वार्थपरतेने वर्तन करित वर्णाश्रम, जात, जमात, समाज, पंथ, धर्म यांच्या रूढीप्रिय कर्मठपणात व्यक्तीला आणि समाजाला बंदिस्त करण्याचा सपाटा लावला. खरेतर यामुळे सांस्कृतिक, सामाजिक, धार्मिक संगरांचा अनादिकालापासून संघर्ष होत राहिला. जैविक अनुवंशात्मकता, आत्म्याचे पृथक आविष्करण आणि पुनरशारीर रूपग्रहण, पौर्वदौहिक स्वरूपाची आत्म्याची लिप्तता; यामुळे या रूढीग्रस्ततेला तर बळकटी आलीच. तथापि मृतांच्या आत्म्यासंदर्भातील अनुभवांतून भयग्रस्तता प्राप्त झाली. कर्मठ रूढीप्रियतेला त्यामुळे बळ मिळाले, आणि वर्णाश्रम, जात, जमात, समाज, पंथ, धर्म, यांच्या रूढी अधिक घट्ट होत गेल्या. ऋषींनी शारीरचिकित्सेतून आणि

जैववांशिक अनुभूतीतून मांडलेली गोत्र, नाडी इ.कल्पना यांना बळ प्राप्त झाले. त्यातून बेटीव्यवहारात, रूढीग्रस्त स्वरूपाच्या कठीण अडचणी सतत वाढत गेल्या. यामुळे एकाच वृक्षाच्या असंख्य डहाळ्या केशवाहिन्या, मुळ्या आणि चैतन्यस्पंदनात्मक संवेदना अधिकाधिक बंदिस्त होत गेल्या. मानवी समूहातील भेदमूलकता ही या रूढीग्रस्ततेतून दृढ स्वरूपात आणि उग्ररूपात पुढे येते. बंदिस्त करणाऱ्या या संवेदना काल्पनिक, जैविक, वांशिक स्वरूपाच्या आहेत म्हणजे सर्वथा त्या भ्रामक नाहीत तर कोट्यावधी वर्षांच्या मानवी वर्तनपरंपरातून त्या सतत सिद्ध होत राहिल्या आहेत. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेमुळे त्यात उदारता आणीत आणीत त्या आपण नष्ट करू शकतो; असा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा विश्वास आहे.

५) लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने जन्मानुसार जात तसेच व्यवसायानुसार जात अमान्य ठरविली असेल तर; सनातनधर्म धारणा, देवकल्पना व अनुभूती, प्रचलित निष्पन्न धर्म (ख्रिश्चन, मुस्लिम, हिंदू आदि) पंथ मते, विशिष्ट तत्त्वबंधित समाज (उदा आर्यसमाज, ब्राह्मसमाज इ.) यांच्या परंपरांचे, देवप्रतिकवाद, देवांची जागृत मानली जाणारी=कुल, स्थान, परिसर, क्षेत्र आणि धर्मातर्गत अस्तित्वे; विश्वचैतन्य, चिद्विलास आदि तत्त्वे; सनातन वैदिक धर्माची महावाक्ये, धर्मग्रंथ व न्याय व्यवस्था-परंपरा, रूढी, व्रते आदि उपासना मार्ग व पद्धती सणोत्सव, जत्रा यात्रा, तीर्थावळी; या सर्व गोष्टी संबंधात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका नेमकी कोणती ?

खरेतर या सर्व गोष्टींचा विचार सविस्तरपणे या ग्रंथातील विविध उल्लेखात आला आहेच. तथापि मानवी व्यवहार हा प्रेममूलकतेच्या तत्त्वधारणेने व कुटुंबसंस्था हे वैश्विक मानवी जीवनाचे केंद्रवर्ती व्यवस्थापन मानून; यासर्व गोष्टींचा विचार लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद कोणत्या प्रकारे करतो याचा विचार येथे अभिप्रेत आहे. प्रेममूलकता सर्व प्राणीमात्रांना समान स्वरूपात संवेदित होते; यावर लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा ठाम

विश्वास आहे. कारण 'ब्रह्म' अस्तित्व हे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे गृहितक आहे. 'लोक' हा 'ब्रह्म' तत्त्वाचा अध्यात्मिक आविष्कार आहे. ब्रह्म आणि माया, ब्रह्म आणि आविष्कृत जगत यात अद्वैत अनुभूती म्हणजेच अध्यात्म होय. म्हणूनच देव आणि देवधारणेची सर्व सिद्ध किंवा प्रसिद्ध रूपे; अर्थात ज्या रूपांनाच आपण प्रतिके किंवा रूपके म्हणतो आहोत; किंवा बुद्धिप्रामाण्यवाद्यांनी भ्रामक अशी चित्रे म्हटले आहे; ती सर्व रूपे मानवी प्रातिभानुभूतींची संचित रूपे आहेत. ब्रह्माविष्कार या रूपात अनुभवता येतो आणि ही आविष्काररूपे जगत आणि जीवाचे व्यावहारिक निरपेक्षतेने संचालन करित असतात यावर मानवी मनाचा लक्षावधी वर्षांच्या अनुभूतीसंचितातून ठाम विश्वास आहे. त्यामुळे मानवी इहवादी आणि अध्यात्मिक व्यवहारात या आविष्काररूपातील, मानवी व्यक्ती किंवा समूहाला श्रद्धायुक्त प्रातिभानुभूतीतून किंवा परंपरागत मानवी अनुभूती संचितातून भावलेल्या, अर्थात त्यांच्या इहवादी आणि अध्यात्मिक व्यवहाराला सापेक्ष न्याय देऊ शकण्याची श्रद्धा उत्पन्न झालेल्या; कोणत्याही दैवताचा स्वीकार, उपासना मानवाने व्यक्तिगत किंवा सामूहिक पातळीवर परंपरेने अथवा तात्कालिक उपासनेच्या मिषाने स्वीकार करून शरण्यभावाने भक्तीअनुसार करणे हे; मानवी वंश आणि मन या दोन्ही दृष्ट्या लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाला आवश्यक आणि उपयुक्त वाटते. त्यात वांशिक अथवा जात, जमात यांचा अडथळा येण्याचे कारण नाही आणि तशी आवश्यकता नाही. जगभरातील, अभिनिवेश विरहित प्रापंचिक, तसा उपासनेत अडथळा मानीत नाहीत. मनस्वीपणे स्वसमाधान केंद्री उपासना करण्यात ते मग्न असतात. हीच अवस्था लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद लोकसापेक्षतेने स्वीकारतो. या सर्व प्रतिकाना, रूपांना, स्थानांना श्रद्धापूर्वक शरण्यभावे भजण्यास या भूमिकेची मान्यता आहे, यात जात, जमात तथाकथित पोथीनिष्ठ धर्म यांची आडकाठी होत असेल तर ती दूर करावी हा लोकनिष्ठ विचार होय. रामकृष्णास, मुस्लिम, ख्रिश्चनांनी, भजले काय किंवा हिंदु म्हणविणाऱ्यांनी

पीरास वा क्रूसास भजले काय याने श्रद्धा किंवा भावनेत आणि सुरक्षा व समाधान भावनेत भेद हत नाही असे या भूमिकेला वाटते.

धर्मधारणा, सनातनातून, अनुभूतींच्या परिशीलनामधून समूहमनात वा समूहधुरीणात प्रेरित होत असतात त्या काळ आणि मानवी व्यवहार यांच्या ऐतिहासिकतेतून विवेकाने, लोकहितदृष्टीने पुढे आलेला व सार्वकालिक समाधानाची अपेक्षा बाळगतात मात्र त्या सार्वकालिक स्वरूपात सर्वथा व सर्वार्थे तर्क आणि विवेकाच्या पातळीवर सत्यत्वाला उतरतील असे नाही. त्यातील ब्रह्मतत्त्व मात्र सनातन, त्रिकालाबाधित सत्य असल्याची ग्वाही सर्वच धर्मातून मिळत राहते त्यामुळे धर्मधारणा किंवा धर्माचरण, धर्मानुयायित्व हा भंपकपणा, वेडेपणा, अंधश्रद्धात्मकता ठरत नाही; तर तो धर्मधारणांचा व्यावहारिक विनियोग ठरतो. मानवी मनाला, व्यवहाराला एक प्रकारे सात्विक स्वरूपाचा अंकुश लावून, संयमित करण्याचाही त्यातून प्रयत्न होतो. मात्र धर्मधारणांमध्ये रुढीग्रस्त कर्मठपणा येऊ नये याविषयी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका ठाम व आग्रही असते. धर्मप्रसार लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतूनच होत असतो. त्यात तात्कालिक राजकीय, सामाजिक हितसंबंध वा अभिनिवेश येऊ नयेत अशी अपेक्षा असते. अभिनिवेशानेच दांभिकता येते.

६) **आधुनिक काळात याज्ञवल्क्य, नारद, मनु आदि ऋषींनी मांडलेले किंवा वर्णनात्मकतेने संपादित केलेले स्मृतिग्रंथ हे कालबाह्य झालेले आहेत.** मात्र सांस्कृतिक सारणी विकास अथवा प्रचलनाचा तो ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने, कुटुंबकेंद्रिततेने, समूहजीवनाचा व्यवस्थापनविषयक विचार त्यात आलेला आहे; तो काही वेडेपणा नाही. तो विचार आणि आचार हे स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने, पंचभौतिकतत्त्वांचा प्राणीमात्रांचा अर्थात जीव आणि जगताचा; मानवी सापेक्षतेने; मानवी जीवनात कोणत्या प्रकारे, सर्वथा स्थैर्य, न्याय, संरक्षण, उदरनिर्वाह आणि कौटुंबिक सुख प्राप्त होऊ शकेल; यादृष्टीने विनियोग करता येईल यादृष्टीने वेळोवेळीच्या

समाजधुरिणांनी परंपरेत आणलेली ती वर्तनसूत्रे आहेत. लौकिक आणि पारलौकिक जीवनाचा, श्रद्धासमाधान, तात्कालिक आणि केवळ स्वरूपाचा आनंद, जीवनातील प्रेय, ध्येय आणि श्रेय यांचा विचार; त्यात विश्वमानवीजीवन सापेक्षतेने, मानवी समूहजीवन डोळ्यापुढे ठेऊन केलेला दिसतो. म्हणूनच स्मृतिग्रंथांचा स्वीकार वर्तमानकालीन परिवर्तनसापेक्षतेने आवश्यक तेवढा करण्यास हरकत नाही.

तत्त्वज्ञान, अर्थात ब्रह्मज्ञान हे मात्र मानवी आत्मसंवेदनेचे त्रिकालबाधित सत्य व जीवनाविष्कार तत्त्व आहे. ते सार्वकालिकतेने जीवनात प्रकटलेले अनुभवास येते. साधने, साधनांची रूपे, वैज्ञानिक पातळीवर बदलत गेली तरी; तत्त्व बदलणे अशक्य असते. पंचमहातत्त्वे, जीवांचे जैविक वैज्ञानिक सत्य, त्यांचे आहार, निद्रा, भय मैथून हे मूलविकार; हे ही सार्वकालिक सत्य आहे. स्थलकालपरिस्थिती ओघातही; ही तत्त्वे आणि मूलभूत विकार हे जीवनाचे चिरंतन सत्य आहे. अर्थातच जीवमात्रांच्या आणि पंचतत्त्वांच्या सापेक्ष अनुबंधनासह, मानवी जीवनात हे अध्यात्मिक माया तत्त्व स्वीकारावेच लागते. ब्रह्मतत्त्वाचाच तो विग्रहित आविष्कार आहे. मानवी जीवनाचा, निसर्गप्रेरणेसह, समूहजीवनाची अपरिहार्यता विचारात घेऊन; ही तत्त्वे स्वीकारून वर्तन सारणी, साधना परंपरा, स्वीकारताना मानवी जीवनाची अपरिहार्यता विचारात घेऊन; ही तत्त्वे स्वीकारून; वर्तनसारणी, साधनपरंपरा, स्वीकारताना मानवी जीवनाची भेदरहितता अबाधित ठेवण्याचा 'सम' दृष्टी विचार; हाही सतत पायाभूततेने स्वीकारावा लागतो. म्हणजेच स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने, नवानवा स्मृतिग्रंथ निर्माण होत जातो. तो स्वीकारावाच लागतो. राजपरंपरा व न्यायपरंपरा यांचा सामाजिक, पारंपरिक जीवनावर होणारा परिणाम अभ्यासला; तर असे स्मृतिग्रंथ देखील, सतत संशोधित करण्याची गरज वाटते. तसे ते संशोधित करून; मानवी जीवनसारणी सात्विक अर्थात पारमार्थिक भावनेने ओतप्रोत, कर्तव्यतत्पर, कर्मयोगयुक्त कशी राहिल, याचा प्रयत्न लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अपेक्षित आहे. मानवी

जीवनासारणी हे एक सेंद्रिय अस्तित्व आहे. हे लक्षात घेऊन नित्यवर्तमान स्वरूपात, मानवी कल्याणाच्या आणि जगतकल्याणाच्या ध्येयाने प्रेरित होऊन; राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, न्यायविषयक वर्तन आणि विचार प्रक्रियेत, अत्यंत लवचिकतेने, अभिनिवेशरहित आणि वैयक्तिक हितसंबंधाविरहित व्यक्ती आणि समूहाचे वर्तन; सारणी स्वरूपात यावे असे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला वाटते.

७) एकविसाव्या शतकातील मानवी व्यवहाराला वैश्विक परिमाण आहे, असे सातत्याने बोलले जाते. या वैश्विक परिमाण प्रक्रियेत; अवकाश संशोधक, विश्वनिर्मितीगूढाचे परिस्फोटन, या वैज्ञानिक संशोधनाबरोबर, विश्वसंहारक शस्त्र संशोधन, या क्षेत्रात विज्ञान आघाडीवर आहे. अणु-परमाणु शक्ती इलेक्ट्रॉनिक्स आणि जीव किंवा जैविक तंत्रज्ञान यात ही आपण सतत पुढे झेपावतो आहोत, असा माणसाचा दावा आहे. औद्योगिक प्रगतिमध्ये तंत्र आणि यंत्र यांनी मनुष्यबळाची जागा घेऊन मनुष्यबळ नाकारण्याचा उद्योग सुरू केला; ही मानवाने केलेली मानवी शोषणाची प्रक्रिया म्हणजे वैज्ञानिक प्रगती असे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. 'मानवी साधने' असा संकल्प पुढे आला आहे. म्हणजे मानवी व्यवहाराचे ध्येय मानवी कल्याण, मानवी समाधान, मानवी संरक्षण असे राहिले आहे का? याचा आत्मपरीक्षणपूर्वक विचार केला पाहिजे. महत्त्वाकांक्षी व्यक्ती किंवा व्यक्तींचा गट समस्त मानवी जगताला, एवढेच काय संपूर्ण जीवजगताला वेठीला धरण्याचा प्रयत्न करित असतो. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा विरोध विज्ञान संशोधन एवढेच असता कामा नये. तर चराचराच्या अस्तित्वाला स्थैर्य, अबाधितत्व, अस्तित्वाचे संरक्षण राखून; जिज्ञासापूर्ती आणि मानवी व्यवहार सहजसुखकारकतेसाठी उपयोजन हे असले पाहिजे. विज्ञान संशोधनाचा विनियोग स्वार्थपर राक्षसीवृत्तीने हेता कामा नये. याची जबाबदारी संशोधकांवर आणि व्यवस्थापकीयांवर तसेच शास्त्रांवर आहे.

देवदानव यांतील देवासूर संग्राम आणि राक्षसांनी समग्र जीवजात

भक्षण करण्याची, महत्वाकांक्षी भूक राखण्याची परंपरा; जगात अनादी आहे. या दानवी, असूरी, राक्षसी प्रवृत्तींचा बीमोड करणे, त्यांना आवर घालणे, त्यांची वृत्ती साम, दाम, दंड, भेद, अशा सर्वमार्गांनी नष्ट करणे, याची खबरदारी घेऊनच; आधुनिक काळातही वैज्ञानिक संशोधन आणि औद्योगिक व्यवहाराचे परिपालन घडले पाहिजे. उद्योग विनिमयामध्ये वैज्ञानिक साधनांचे मोठेपण, वापर महत्वाकांक्षी उद्योजक, व्यवस्थापक, तथाकथित प्रज्ञावंत करीत असतांना; माणसांचा यंत्र म्हणून वापर, भावनाशून्यपणे करण्याचा प्रयत्न होतो आहे; हे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाला मान्य नाही. युगायुगातील प्रगती स्थलकालपरिस्थितीसापेक्ष असली; तरी मानवमात्र, जीवमात्र, पर्यावरण यांशी केंद्रितता ढळता कामा नये, याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे. जीवमात्र वाचविण्याची समस्या, पर्यावरण रक्षणाची समस्या आणि मानवी हक्क समस्या या मानवी जीवनसारणीत पृथक समस्या आहेत; असे मानून व्यवहार करणे चुकीचे आणि घातक आहे; असे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी विचाराला वाटते. सृष्टीचलन हे सर्वथा परस्परवलंबी आणि केवळ चैतन्यतत्त्वावलंबी अर्थात अध्यात्मावलंबी आहे; हे वास्तव स्वीकारावेच लागेल. त्या वास्तवाचे भान, विज्ञान तंत्रज्ञान संशोधन व उपयोजन व्यवहारात अतिमहत्त्वाचे ठरते. याकडे समाजधुरिण, संशोधक, राजकीय व्यवस्थापक यांचे लक्ष वेधणे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाला आवश्यक वाटते.

८) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही केवळ अध्यात्मिक विचारसरणी किंवा उपासनासारणी नाही. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही मानवी ऋषी, मुनी, तपस्वी, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, कलावंत, समाजधुरिण, राजधुरिण यांनी अध्यात्मिक संवेदनेने स्वीकारलेली दृष्टी आहे. या दृष्टीने अनादिकालापासून मार्गदर्शकच नव्हे; तर चळवळ स्वरूपात कार्य या वर्गाने केले आहे. समस्त भूतमात्रांची करुणा, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेत साठविलेली आहे. अध्यात्म जीवन ही निष्क्रीय, सर्वसंगपरित्यागी, मोक्षमुक्तीसाठी एखाद्या व्यक्तीने, योग्याने, तपस्व्याने

केलेली साधना वा सिद्धता नाही. ब्रह्मसाक्षात्कारी संवेदनेने केलेले कर्म म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी सारणी होय.

मानवी व्यवहारातील लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा विचार अत्याधुनिक काळात विशिष्ट धर्म, विशिष्ट पंथ, विशिष्ट एकारलेले तत्त्वज्ञान, विशिष्ट एकारलेला विचार, यादृष्टीने करणे योग्य ठरणार नाही. कारण लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा चिरंतनाचा विचार आहे. तो कोणत्याही काळी, बंदिस्त कर्मठ समूहस्वार्थग्रस्त नव्हता. हे लक्षात घेतले पाहिजे. निर्बंधित स्वार्थपर मानवी बंदिस्त जीवनाला, सामाजिक पातळीवर विरोध करणे, मानवमात्र आणि जीवमात्र केंद्रिततेचे ध्येय वैज्ञानिक प्रगतीत असावे हा आग्रह धरणे; माणूस आणि जीवमात्र सृष्टी आणि समग्रपर्यावरण यांच्या संरक्षणाची हमी घेणे; या स्वरूपात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा मानवी जीवनात व्यवहारात विनियोग लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहे.

९) आधुनिक काळात जागतिक पातळीवर राजशकट चालविण्यासाठी; सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, न्यायविषयक, मानवी स्वातंत्र्यविषयक, हक्कविषयक, संरक्षण, परस्परव्यापारविषयक आदि सर्व प्रकारच्या मानवी व्यवहारांच्या बाबतीत कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी, राज्यघटना निर्माण करून; त्याची अंमलबजावणी करण्याची व्यवस्था अस्तित्वात आली आहे. या राज्यघटनांतील तत्त्वे, कायदे, हक्क, कर्तव्ये आदि गोष्टींचे अंतिम उद्दिष्ट समग्र आविष्कृत विश्वकल्याण हे असले पाहिजे. मानवी व्यवहार हा मानवीजीवन, जीवमात्र आणि पर्यावरण पंचभौतिक तत्त्वे यावर अवलंबित आहे. या समग्र जगताला क्षती पोहोचेल असे कर्म, कर्मपरंपरा, रूढी अस्तित्वात येता कामा नये. यासंबंधाने विचार करून राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वे, व्यवस्थापक कायदे, समूहदृष्टीने अपेक्षित मानवी कर्तव्ये आणि मानवी हक्क यांविषयीची आचारसूत्रे निर्माण केली पाहिजेत. राज्यघटना या अशाप्रकारे राजशकटाने मानवी कल्याणाच्यादृष्टीने मान्य

केलेल्या स्मृतीग्रंथ असतात हे लक्षात घेतले पाहिजे. घटनेच्या बाबतीत स्थलकालसापेक्षता आणि परिवर्तनशील लवचिकता असणे आवश्यक आहे. त्यातील सूत्रे ही कल्याणप्रद असली पाहिजेत. ती अनुशासन दंडक म्हणून मानवी मूल्यात्मक आणि क्रियादर्शक असली पाहिजेत; अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका आहे.

१०) मानवी व्यवहार हा 'ब्रह्म' आणि 'ब्रह्माविष्कारस्वरूप जीवजगत' म्हणजेच अध्यात्म यांशी अनुबंधित असतो. 'सम'दृष्टी आणि प्रेममूलक व्यवहारसारणी अवलंबून संपूर्ण अस्तित्वाचे कल्याणप्रद चलन घडविणारा व्यवहार हाच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी विचार सूत्रांनुसार केलेला मानवी व्यवहार होय. त्यात पृथक स्वार्थपरतेला तीळमात्रही जागा नाही. पारदर्शक, 'सम'मूलक जीवनव्यवहार हाच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी विचार होय. म्हणूनच ज्ञानाचा वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने, श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार; म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय.

उल्लेख सातवा

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी धर्मदृष्टी

जागतिक पातळीवर, लोकसमुदायांच्या वर्तमानकालीन स्थितीगतीचा विचार केला तर; भौतिक विज्ञानाच्या माध्यमातून निर्माण केलेल्या साधनसामग्रीचा, जीवनसारणीवर मोठा आणि अनिवार्य परिणाम झालेला दिसतो. बुद्धिप्रामाण्यवाद आणि विज्ञाननिष्ठा यामुळे जागतिक पातळीवरील लोकसमुदाय झपाट्याने जवळ येत आहेत. भूलोकीच्या मनुष्यमात्र आणि जीवमात्र यांचा जैविक समतेच्या आधाराने मानवीहक्क आणि कर्तव्यांचा विचार केला जातो आहे. राजशकट, न्याय, आरोग्य, पर्यावरण, साधनसुविधा, कायदा आणि सुव्यवस्था यांचा मानवाच्या जागतिक पातळीवर आणि वंशनिरपेक्षतेने विचार केला जात आहे. ह्या धारणा वैश्विक मानवाच्या जीवनप्रणालींच्या; तात्त्विक चैतन्यशाली अस्तित्व विचारांच्या; मूल महाकारण अस्तित्व तत्त्वापर्यंत घेऊन जाणाऱ्या आहेत. मनोविज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि विज्ञान यांचा विश्वव्यापक सापेक्ष विचार करून; मानवी अस्तित्वाचा शारीरिक, मानसिक आणि जीवनप्रणातील तात्त्विक वर्तन पद्धतींचा सर्वांगीण विकास आणि समन्वय राखण्याचा हा प्रयत्न; अति प्राचीन ऋषीकुलांतील ज्ञानसाधना आणि ज्ञानाचा जीवनप्रणातील विनियोग यांविषयींच्या केलेल्या प्रयत्नांसारखाच आहे.

१) मानव हा कळप करून राहणारा प्राणी; यादृष्टीने एक प्राणी आहे हे निर्विवाद सत्य आहे. उद्भिज, स्वेदज, अंडज आणि जारज या चतुर्विध जीवप्रणालीतील असंख्य प्रजातींपैकी एक प्रजाती मानव आहे हेही वास्तव आहे. तेवढेच वास्तव हे आहे; की स्वाभाविक अंतःप्रेरणा, बुद्धिजन्यता, सौंदर्यदृष्टी, प्रतिभाजन्यता यासह अमानवी, मानवी जीवमात्रात्मक आणि भौतिक अस्तित्वांना मानवीकल्याण आणि चिरंतनत्वाच्या दृष्टीने; कार्यकारण भावात्मक विचारप्रक्रिया वापरून नाविन्यपूर्णतेने व्यवस्थापित, पुनरव्यवस्थापित; एवढेच नव्हे तर पंचभौतिक सृष्टीच्या, स्थलकाल परिस्थिती सापेक्ष पुन्हा पुन्हा पुनरव्यवस्थापित करण्याचा; मानवाचा स्वाभाविक गुण (मानवाचा निसर्गतः गुण) आहे हे त्याचे सर्व अस्तित्वांमधील वेगळेपण आहे. या मानवाच्या वेगळेपणातूनच त्याने विज्ञानाचादेखील ज्ञानात्मक पातळीवर स्वसंवेदनात्मकतेने अनुभव घेऊन; जीवनप्रणालीमध्ये विनियोग करण्याचा प्रयोग केला. यातूनच त्याच्या (मानवाच्या) समूहधारणात्मक जीवनप्रणाली-विधिनिषेधांचा जन्म होत राहिला आहे. स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने, त्याच्या नवनिर्माण, नवव्यवस्थापन प्रक्रियांसह त्याच्या जीवनप्रणालीमध्ये परिवर्तन प्रक्रियाही होत राहिली आहे. सृष्टीतील आणि अथांगविश्वातील नित्यता आणि अनित्यता यांचा, नित्य अनुभव घेण्याची उपजत क्षमता मानवाला प्राप्त आहे. या त्याच्या अंतःप्रेरणेनेच त्याला विश्वकारणाविषयी, नित्यता आणि अनित्यतेविषयी, आरंभापासूनच प्रश्न पडत राहिले आहेत. कारणाशिवाय कार्य घडत नाही; या त्याच्या नित्यानुभूतीमुळेच, मानवाने नित्यकारणाविषयीचा अनुभव भूतमात्रात, चराचरात घेतला. यातूनच मानवाच्या मनात मूलकारणाची दृढता निर्माण झाली. हे मूल कारण नित्य आणि सत्य आहे याचा विश्वास त्याच्या मनात दृढ झाला. या नित्यतत्त्वाचा अनुभव नित्य, निरपेक्ष आनंदमय, असल्याची खात्री, त्याला नित्य जाणवत आहे. त्या नित्यतेची भौतिक साधनांद्वारा प्रचिती घेण्यासाठीही त्याची धडपड सुरू

झाली. या नित्य आनंददायी महाकारणाला केंद्रस्थानी ठेवून; त्याची (मानवाची), स्वजीवनाचे आणि सामूहिक जीवनाचे, प्रणाली व्यवस्थापन; यादृष्टीने विचार क्रिया सुरू आहे. मानवी आयुर्मर्यादा, समूहजीवनातील सापेक्ष स्थान, समग्र सृष्टीजीवनातील सापेक्ष स्थान, जैविक प्राकृतिक विकारांचा सामूहिक जीवनसापेक्ष विचार; मर्यादिततेतून, अनित्यतेतून निसटून नित्यअस्तित्व प्राप्तीची ओढ, यांविषयीच्या विचारांचा अनुबंध त्याच्या (मानवाच्या) जीवनप्रणाली व्यवस्थापनेशी आहे. या माणसाने आरंभिलेल्या व्यवस्थापन प्रक्रियेतून, माणसांना एकत्रित (सामूहिक) आणि पिढ्यानुपिढ्या (पारंपरिक), जास्तीत जास्त सर्वसमावेशक, समाधानकारक, सर्वसुरक्षित, जीवनप्रणाली बांधण्याचा प्रयत्न समूहधुरिणांनी केला आहे. या समूहसापेक्षतेच्या विचारानेच, मानवी एकटेपणाला विधीनिषेध मर्यादांमध्ये अडकवून समूहसापेक्ष जीवन जगण्यास अनिवार्य केले आहे. या समूहजीवनाला प्रणालीशास्त्र, विधिनिषेध आणि नित्य कारण (अध्यात्म) विचारांचा आवश्यक असा अंकुश माणसाने निर्माण केला आहे. मानवी प्रकृतीचे संस्कृतीकरण करताना; या प्रणालींचे उपयोजन (आपण) माणूस करित आला आहे). न्याय, सौंदर्यभावना, जैविक विकार, अनुभवविश्व या सर्वांना प्रणालींच्या विधिनिषेधांचे प्रभाव माणसाला स्वीकारावे लागले आहेत. प्रणालींचे दृढीकरण, प्रणालीकेंद्रित शास्त्र, प्रणालीकेंद्रित तत्त्वज्ञान, प्रणालीकेंद्रित-इतिहास, राजकारण, न्याय, लोकव्यवहार हा भाग, विश्वास, श्रद्धा, जिव्हाळा, सहानुभूती, प्रेम यासारख्या गोष्टी, सौंदर्यभावना, कल्पना, प्रेरणा अशी मनोवृत्ती या गोष्टी मानवी अनुभूतीप्रक्रियेतून अंतःप्रेरिततेने उदित झाले आहेत; असे लक्षात येईल.

२) जीवनप्रणाली मानवी समूहजीवनाच्या आरंभबिंदूपासून अस्तित्वात आहेत; यात दुमत असण्याचे कारण नाही. प्रणाली म्हणजे सारणी आणि सारणी म्हणजे परंपरोद्भव पद्धती म्हटले की, परंपरांची विधिनिषेधात्मक चाकोरी आली. भारतीय परंपरेमध्ये 'स्मृती' म्हणून

ज्यांचा उल्लेख आहे किंवा अलिकडील काळात 'राज्यघटना' म्हणून ज्यांचा उल्लेख येतो. त्यांचा विचार करावा लागतो. लोकधारणांची स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष परस्परावलंबी सामूहित अवस्था; या चाकोरी, वहिवाट, परंपरा, पद्धती, सारणी, प्रणाली नामक गोष्ट विश्वास श्रद्धा आणि समूहसमावेशकता, यांच्या दृष्टीने अपरिहार्यतेने आवश्यक व अनिवार्य असल्याचेही लक्षात येते. अशा अनेकानेक जीवनप्रणाली मानवी जीवनाच्या इतिहासात सतत निर्माण होत आल्या आहेत. या सर्व प्रणालींचा महत्तम साधारण विभाजक पाहिला; तर नित्यमूलकारण केंद्रस्थानी असते. या नित्य चैतन्यमय कारणाला नावे कोणतीही असोत, ते कारण कोणीही बुद्धिप्रामाण्याच्या कसोटीवर भौतिक किंवा वस्तुनिष्ठ स्वरूपात सिद्धही केलेले नाही आणि आत्मिकदृष्ट्या किंवा जाणीव, अनुभूती संवेदना या दृष्टीने कोणी, कोणत्याही काळी नाकारलेही नाही. तेच अस्तित्वाचे मूळ आणि सत्य रूप होय. तेच सर्व निर्मितीचे मूळ कारण होय. तेच सर्वत्र समत्वाने भरलेले असूनही ते पूर्णतः बंधमुक्त असे पूर्णत्व आहे; हे कोणीही तत्त्ववेत्त्याने, वैज्ञानिकाने, धुरिणाने नाकारलेले नाही. मनुष्यमात्राच्या निसर्गतः प्राप्त, अंतःप्रेरणा आणि सहानुभूती यांचा हा अपरिहार्य अनुभूत असा परिपाक असतो. या नित्यकारणाला पूर्ण, शून्य, परब्रह्म, प्रभू, अल्लाह, तत्त्व, चित्, स्पिरीट, सोल, तेज, भगवन् अशी; नावे कोणतीही नावे असोत वा मिळोत; हे अस्तित्व मानवी जीवन प्रणालीमध्ये सामूहिक जीवन आणि त्यातील व्यक्तिगत जीवन जगण्याचा मुख्य नित्य आधार, अर्थात धारणा तत्त्व आहे हे कोणी नाकारत नाही. जिवंतपण अनुभूत होते या कारणामुळे या विषयीही दुमत नाही. आणि चराचरातील एकात्मभाव अनुभूत होतो तोही याच कारणाने. या कारणावरील विश्वास म्हणजे धार्मिकता किंवा अध्यात्मिकता अथवा 'सत्+संग' होय; या विषयी दुमत होण्याचे कारण नाही. असे असूनही स्थलकालपरिस्थिती प्राप्त समूहात्मक, अनित्यजीवनातील सुरक्षिततेसाठीचा जगण्याचा आधार म्हणून, अनेक धारणासूत्रे, तत्त्वे. लोकधुरिणांकडून,

प्रेषितांकडून, तत्त्वज्ञांकडून, विचारवंतांकडून कल्पक व्यक्तींकडून वेळोवेळी मंडित केली जातात. यातूनच परंपरा निर्माण होतात. या परंपरांना प्रणाली, सारणी, संस्कृती असे म्हटले जाते. ही धारणासूत्रे मुख्य धारणा सूत्राशी अंततोगत्वा अनुबंधित असतात. अशी असंख्य धारणासूत्रे, लोकबंधांच्या रूपाने लोकधारणा करण्याचे कार्य करीत असतात. या स्थलकालपरिस्थिती, लोकसमूहसापेक्ष लोकधारणासूत्रांच्या साहाय्याने अर्थात लोकबंधांच्या साहाय्याने सहजपणे एकात्ममानवी समुदायाचे, अन्य एकात्म मानवी समुदायांपासून, भिन्नत्व अनुभवता येते. मात्र तात्त्विकदृष्ट्या, मूलमहाकारणाच्यादृष्टीने वैश्विक पातळीवर विविध समुदायातील एकात्मजीवनधारणांचा अनुभवही घेता येतो. असे भिन्नत्व आणि व्यापक एकात्मत्व, या दोन्ही गोष्टी वैश्विक मानव कल्याणाच्यादृष्टीने आवश्यक असतात. लोकधारणासूत्रे ही विधिनिषेध कल्पनांच्या स्वरूपात लोकधारणेसाठी कार्यान्वित असतात. मानवी अस्तित्व अर्थात माणूसपण आणि मूलमहाकारण अनुभूती, हे गृहीतक सर्वत्र एकच असते. त्यामुळे कितीही भिन्नभिन्न प्रणाली, त्या प्रणालीविधिनिषेध धारणे प्रमाणे, काटेकोर, कर्मठ, परंपरावादी असल्या; तरी त्यात अपरिहार्यपणे परिवर्तन घडतच राहते.

३) जगाच्या पाठीवर धर्म अर्थात रिलिजन या नावाने आज मुस्लिम, ख्रिश्चन, हिंदू असे ठळक तीन धर्म प्रचलित दिसतात. याशिवाय शीख, जैन, बौद्ध यासारखे काही विचारकोश धर्म म्हणून पुढे येतात. असंख्य पंथही धर्म म्हणवून घेतात. या सर्वधर्मांची स्वतंत्र अशी विधिनिषेधप्रणाली अनुभवता येते. सणोत्सव, देवदेवता, उपासनापद्धती व त्यासाठीचे मंत्रतंत्र, विधिनिषेध, सुखदुःखे व्यक्त करण्याचा पद्धती सामाजिक बंधन पद्धती, जन्मप्रथा, विवाहप्रथा, मर्तिकप्रथा, खाद्यप्रणाली या गोष्टीसंबंधातील या मार्गामध्ये लोकबंध भिन्न दिसतात. मात्र या सर्व वर्तनपरंपरा, साधन किंवा वस्तुपरंपरा आणि अनुषंगिक शाब्दपरंपरा किंवा भाषिकपरंपरा यांना ठरीव व संप्रदायानुबंधित अर्थ

प्राप्त झालेले असले तरी त्यांचा केंद्रबिंदू मानवी कल्याण हाच असतो. राजकीय आणि आर्थिक व्यवहार, घरेदारे, रस्तेउद्याने, मठमंदिरे प्रार्थनास्थळे, न्यायप्रक्रिया, संरक्षण संकल्पना, वस्त्रेप्रावर्ण, सौंदर्यप्रकटीकरण साधने त्या त्या प्रणालीतील श्रद्धांशी जोडली जातात. ही श्रद्धा अंततोगत्वा त्या मूलकारणविषयक धारणा रूपाशी निगडित असते. एवढेच काय त्या मूलकारणाची प्राकृतिक वा व्यावहारिक संरक्षक शक्तीरूपे, ज्या प्राकृतिक गोष्टीत, उदा: डोंगर, वृक्ष नद्या सरोवरे समुद्र, स्थाने, स्थले यांच्यात असल्याची संवेदना प्रकटते; तेथे तेथे त्या मूलकारणाचे अस्तित्व शक्तीस्वरूपात धारणातत्त्व बनून येते. लोकधुरिण, लोकनेते, दिव्यव्यक्तिमत्त्वे, अलौकिक प्रज्ञावंत शक्तीमत्त्वे असलेले नेते, शास्त्रे, विभूतिमत्त्वे त्या चैतन्यतत्त्वाची शक्ती म्हणून पुढे येतात. मानवी जीवनाला जीवविण्यासाठी उपकारक ठरणाऱ्या सर्व गोष्टी जीवनसारणीत त्या महाकारणाची प्रातिनिधिक रूपे ठरतात. अशी देवदेवतांची असंख्य रूपे ही सर्व प्रणालींमध्ये मानसिक अनुभूतींच्या कसोटीवर सत्यच असतात. त्यामुळे लोकधारणासूत्रांच्या स्वरूपात ती स्वीकारली जातात. त्यांच्याविषयीच्या उपकारक संवेदना पुण्यमय तर अपकारक संवेदना पापकारक ठरतात. त्यांच्याही परंपरा आपणास प्रणालीत आढळतात. लोकवर्तनात्मक जीवनसारणी अशा लोकबंधात्मक सूत्रांनी आकारदृढ झालेली असते. संघमनाच्या कसोटीवर या सर्व गोष्टी धर्म म्हणून अर्थात धर्मातील विधिनिषेधांच्या रूपात स्वीकारल्या जातात. आकाशातील आणि अवकाशातील दृश्य अस्तित्वे, सूर्य, चंद्र, आदि दिव्य ज्योती, डोंगर, दऱ्या, जमीन, शेती, नद्यानाले, सरोवरे, समुद्र, वायूलहरी, वृक्षवेली, पूज्य व्यक्तिमत्त्वे (आई, वडील, गुरूजी) या सर्वांना संघमानसाधारे दिव्यव्यक्तिमत्त्व, देवतारूपे म्हणून स्वीकारले जाते त्यांचा समावेश मानवीजीवनातील सुखदुःखदायक गोष्टींची आधाररूपे म्हणून स्वीकृत होतो.

सृष्टीतील पंचमहातत्त्वे आणि मूलकारणाचे दिव्यत्व, मानवी

अस्तित्वामध्ये पाहण्याची नैसर्गिक प्रवृत्ती ही मानवी व्यक्ती आणि संघमनाची अनादि प्रवृत्ती आहे. अशी शक्तीमान मानवी अस्तित्वे सिद्ध होऊ शकतात; याच्या अनुभूती येतात. स्वदेहाची शक्तीमत्त्वे विकसित करून; शारीरवैज्ञानिक सत्यत्वाच्या कसोटीवर सृष्टीतील तत्त्वे मानव शरीरात प्रकट करू शकतो याचा अभ्यास माणसाने सर्वप्रथम केला आहे. माणसाच्या साधनविकासाच्या, वैज्ञानिक विकासाच्या इतिहासात सर्वप्रथम साधन म्हणून माणसाच्या हातात नैसर्गिकरित्या उपलब्ध होते, ते त्याचे शरीर आणि मन ही दोन्ही साधने होत. सृष्टी आणि मानव यांच्या अनुबंधित जीवनशैलीमध्ये माणसाला या साधनांचा दिव्य उपयोग झाला. म्हणूनच त्याने सर्वशक्तीमत्त्वांना मानवीरूपात आपले आराध्य म्हणून स्वीकारले. मनाच्या उत्कटत्वाने आणि अवगत वाणीशक्तीच्या योगाने; शक्तींचे जागरण करता येते; हे विज्ञान माणसास अवगत होण्यात माणसास आणि मानवीसमूहास यश आले. याच प्रक्रियेने मानवी जीवनप्रणालीत, धुरिणांनी मानवीस्थैर्य आणि सुखरूपता यासाठी; सर्वशक्तीमत्त्वांना त्या मूलकारणाचे पार्षद, अवतार, स्वरूप अंश म्हणून स्वीकारले आणि मानवी प्रणालीमध्ये या सर्व दिव्य अनुभूतींना देवत्व बहाल झाले. त्यांना शरण जाण्याच्या परंपराही निर्माण झाल्या. या परंपरांना न जुमानता स्वतः त्यांच्या पातळीवर जाऊन शक्तिमत्त्व जागवून शोषण करणाऱ्या प्रवृत्तींना दानवत्व प्राप्त झाले. देव, दानवांची युद्धे, मानव्याच्या इतिहासात, मानव्य रक्षणासाठी, कथात्मक सत्यांश घेऊन अवतीर्ण झाली. एकूण मानवी जीवनप्रणालीत संस्कृती, प्रकृती आणि विकृतीची प्रत्यक्ष मानवी रूपे अस्तित्वात आलेली पाहावयास मिळतात. ती रूपे मानवास अवगत होत गेलेल्या शारीरविज्ञान, मनोविज्ञान, आणि भौतिकविज्ञान यांच्या अभ्यासातून घडलेल्या उपाययोजनाने होय.

४) नित्य आणि अनित्य यांच्यातील अविनाशित्वाच्या संबंध प्रक्रियेतून म्हणजे; नित्य हे मूलकारण आणि अनित्य हे तात्कालिक कारण; ही तात्कालिकता नित्यातून भासमान होऊन नित्यातच विलयित

होते अशी अनुभूती येते. या अनुभूतीतून; उद्भव, वर्धन, लय, प्रलय या कल्पनानुभूती; त्याविषयीच्या अविनाशीत्व तत्त्वावर आधारित आहेत. वस्तुमात्रांच्या परिवर्तन प्रक्रिया, विज्ञानाच्या कसोटीवर अनुभवता येतात. वैज्ञानिक साधनांची गर्दी विस्मयकारकतेने तरी नित्यत्वाच्या मर्यादित प्रकट झालेली दिसते. तसाच अमानवी योर्नीचा अनुभव संघमानसाने घेतलेला दिसतो. अशा अनुभूतीतून मानवी जीवन प्रणालींमध्ये विधिनिषेधांची घट्ट वीण या दिव्य, अद्भुत आणि वास्तव अशा सर्व थरावर निर्माण झालेली दिसते. हे कोणा एका प्रणालीत नव्हे; तर जगातील सर्व प्रणालीत अर्थात सर्व धर्मांमध्ये, पंथामध्ये आढळते. मानवी जीवनप्रणालीतील, व्यक्ति आणि समूह जीवनातील नातेसंबंध आणि सामाजिक सभ्यतेसह, भावनिक व व्यावहारिक अनुबंध, यावर या नित्य आणि अनित्य कारणातील अविनाशित्व अनुभूतीचा खोलवर परिणाम झालेला दिसतो. पूर्वपरंपरा, वंशपरंपरा, जन्मपुर्नजन्मानुबंध, अमानवी प्रकारची मरणोत्तर अस्तित्वे, देवदेवतांचा मानवी जीवनाशी आणि व्यवहारांशी अनुबंध यांवर या तत्त्वांचा विधिनिषेध स्वरूपात प्रत्यक्ष वर्तन प्रणालीवर परिणाम झालेला दिसतो. यातूनच पाप, पुण्य, उपासनामार्ग, न्याय, अन्याय, वरदान, कृपा, प्रसाद या विषयींच्या विधिनिषेधात्मक परंपरा, रूढी, समजुती निर्माण झाल्या आहेत. स्थलकालपरिस्थितीयांशी अनुबंधित धुरिणांचे दिव्य व्यक्तिमत्त्वाचे, महात्म्यांचे विचार यांच्या आधाराने प्रणालींची पृथकता आणि दृढता सिद्ध झाली आहे हे स्पष्टपणे लक्षात घेतले पाहिजे. त्यातून लोकाचारपद्धतींना आकार मिळाला, त्यांच्या परंपरा निर्माण झाल्या हे लक्षात घ्यावे लागते. या अशा जगण्याचा आधार बनलेल्या सर्व अनुभूत कल्पनासूत्रांतून निष्पन्न धारणासूत्रांना धर्मसूत्रांचे स्थान प्राप्त झाले. त्यांचे पालन म्हणजे धर्मपालन होय असे सिद्ध होत राहिले. या धारणातत्त्वांना रूढीग्रस्ततेने स्वीकारून परिवर्तनाला वंचित होण्याचेही लोकव्यवहारात स्वीकारले गेल्याचे लक्षात येते.

५) मानवी जीवनप्रणालींमध्ये नित्यमहाकारणाच्या चैतन्यपूर्ण स्वानुभूत आणि समूहानुभूत अशा संवेदनेमुळे नित्यत्वाच्या मर्यादित अनित्यत्वाचा अर्थात मानवमात्रांसह जीवमात्र आणि वस्तुमात्रांच्या अर्थात जड आणि चेतनाचा चाललेला प्रवास ज्ञानक्षेत्र आणि जीवनप्रणालीक्षेत्र आणतानाच चिद्विलासवाद, एकेश्वरवाद, अनेकेश्वरवाद, निरीश्वरवाद, निसर्गवाद, भौतिकतावाद, या व अशा असंख्य वादांचा प्रसंगी वितंडवादांचा, वर्तन आणि व्यवस्थाविषयक विधिनिषेधात्मक शास्त्रांचा सतत प्रादुर्भाव होत राहिला. एवढेच नव्हे तर ह्यांचा आग्रही विचार प्रणालीतील कर्मठपणासाठी झाला. तो एवढा टोकाचा होत राहिला की नित्यता आणि मानवीकल्याण या दोन्ही सकारात्मक आणि आधारभूत गोष्टींचाही विसर पडला. त्यातून प्रसंगी युद्धे झाली. साम्राज्ये, राष्ट्रे निर्माण झाली. त्यातील तीव्र संघर्ष निर्माण झाले. निष्ठा, श्रद्धा, विश्वास, यांचे विपरित अर्थ लावले गेले. 'सत्+संग' या ऐवजी कुःसंग घडला अशी वेळोवेळी घसरण होत गेली. या घसरणीला थोपविताना लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून वेळोवेळी प्रणालींची परिवर्तनशील मांडणी करण्यात आली. धर्मांतरे घडविण्यात आली. हा धर्म वादाचा जागतिक इतिहास माणसाच्या ज्ञान आणि विज्ञान क्षेत्रातील विकासाबरोबर पुढे पुढे जात राहिला आहे. वैश्विक भूतमात्रांचा विकास आणि कल्याणासाठी, नित्यतेच्या आधाराने अनित्य अस्तित्वात सहानुभूतीने सामंजस्याने सर्वकल्याणकारी सत्यनिष्ठ कर्मशीलतेने जगणे, मानवी समूहाला अभिप्रेत आहे. त्यालाच पारखे झाल्याचे, 'धर्मग्लानी' आल्याचे चित्र अनेकदा निर्माण झाले आहे. नवे धर्म, नवे पंथ, नवा विचार, नवे नैतिक विश्व, पारंपरिक रूढीग्रस्ततेवर आणि पाखंडपणावर व आघात करण्याचे कार्य; अशा 'धर्मग्लानी' अवस्थेकडे पाहून, अनेक ऋषी, मुनी, तपस्वी, धर्मनेते, साधू, संत, विचारवंत, कलावंत, नाय्यी, शास्त्रज्ञ, तत्वज्ञ यांनी विश्वाविरुद्ध उभे राहून लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने केले आहे. त्यातून अनेकदा धर्मसूत्रांमध्ये, शास्त्रांमध्ये; धुरिणांनी सुधारणा केल्या

आहेत. स्थलकालपरिस्थिती प्राप्त, स्थितीगतीच्या दृष्टीने कालबाह्य झालेल्या रुढी धर्मबाह्य ठरविण्याचे कार्य या महामानवांनी केले आहे. त्यासाठी अध्यात्मिक चळवळी उभारल्या आहे. वैश्विक अस्तित्वातील मानवांसह सर्वांचे कल्याण, सर्व अस्तित्वांना नित्यतेच्या आनंदासह अनित्य जीवनात जीवनानंद भोगण्यासाठी कर्मशील होण्याची ग्वाही; त्यासाठी राजसकट, पुरुषार्थकल्पना, धर्मनीतीतत्त्वज्ञान, न्याय आणि सुरक्षा; हे वैश्विक धर्माचे मानव्य आणि दिव्यत्वनिष्ठ ध्येय प्रस्थापित व्हावे यासाठी प्रेममयतेचा संदेश देत; जणू नित्यकारणाचे कार्य या महामानवांनी केले आहे. आजच्या वैज्ञानिक आणि बुद्धिप्रामाण्यवादी जीवनप्रणालीत तर या अध्यात्मिक उद्दिष्टाची आवश्यकता लोकसारणीच्या दृष्टीने आवश्यक झाली आहे.

६) धर्म, धर्मपिठे, धर्मानुयायी, धर्ममार्तंड, धर्मवेडे, धर्मनिष्ठ यांनी; विश्वकल्याणप्रद भूमिकेचा मूळात सर्वधर्मतत्त्वज्ञानांमध्ये असलेला अध्यात्म विचार जागृत करण्याची आवश्यकता आहे. धर्म हा कल्याणप्रद जीवनाचा स्वाभाविक असा भौतिक, सामाजिक, नैतिक आणि अध्यात्मिक मार्ग आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा सर्व प्रणालींचा मूळ स्वभाव असतो. तो असावयासच हवा. धर्मानुसरण करणाराला धर्माभिमान असतो. याचा अर्थ त्याचा आपल्या धर्ममार्गावर विश्वकल्याणप्रदतेच्या दृष्टीने अध्यात्मिक आणि भौतिक दोन्हीचे स्तरावर विश्वास असतो. त्यातूनच धार्मिक जगातील मानवाचे केवळ दोन वर्गात विभाजन केले जाते. एक विद्यमान असा धर्मानुयायी आणि भावी धर्मानुयायी हे ते दोन वर्ग होत. हे वर्ग विश्वात्मक मानव्याच्या आणि मुक्ततेच्या उद्दिष्टाने मोठ्या कळवळ्याने धार्मिक मानत असतो. होच त्या धार्मिकात जागवलेले संतत्व, उन्मनत्व, नित्यत्व असते; असे असले तरी लौकिकात या भूमिकेला कर्मठपणाने बाधित करण्याची शक्यता असते. हे वर्ग आणि कर्मठपणा समूळ नाहिसा होण्याचा मार्ग प्रत्येक धर्माच्या नित्यमहाकारण तत्त्वाच्या अनुभूती सिद्धांतात सूक्ष्म स्वरूपात असतोच. त्याचा पुनःउद्घोष करणे वैश्विक मानव्याच्या

दृष्टीने आवश्यक असते. हा उद्घोष लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेच्या दोन घोषणांमधून; एकविसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धातील विचारांतून उद्घोषित झाला आहे. 'सर्वधर्मसमभाव' आणि 'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' ह्या त्या दोन घोषणा होत.

७) सर्वधर्मसमभाव तत्त्व हे मूलतः वैश्विक भूतमात्रांच्या, जडचेतनांच्या, चराचरांच्या कल्याणप्रद, सुरक्षित, आनंददायक अस्तित्व भोग्यतेसाठी, अस्तित्वासाठी; माणसातील चैतन्यतत्त्वाने अर्थात परमेश्वराने निर्माण केले आहे. हे समजावून घेणे आणि सर्व भूतमात्रांविषयी, चराचराविषयी माणूसपणाची स्वाभाविक 'सम' दृष्टी बाळगून; सर्व धर्मांविषयी पूज्य भाव अवलंबिणे म्हणजे 'सर्वधर्मसमभाव' होय. यासाठी स्वीकृत किंवा प्राप्त अशा धर्मसंस्कृतीसारणीचा स्वाभिमानपूर्वक अवलंब करित असतानाही; निरद्वंदता, निर्द्वेशता अवलंबिणे आणि विशिष्ट दैवते, धार्मिक प्रणालींसह राष्ट्रभाव जागृत करित असतानाही स्वभूमी, स्वसमूह यांच्या स्थायी संरक्षण आणि कल्याणाशी मर्यादित अभिमान ठेवूनही अन्य राष्ट्रे, समूह आणि अनुषंगिक धर्मधारणा यांविषयी आदरभाव ठेवण्याचे मानव्य जागृत ठेवणे होय. धर्माधिष्ठित राष्ट्रांच्या उभारणीची परंपरा जगात दिसते हे खरे. त्यातून वैश्विक पातळीवर व्यवहार करित असतांना केवळ भौतिकतेचा आधार पुरेसा नाही; तर धार्मिक 'समभाव' दृष्टीचीही आवश्यकता आहे. वैश्विक मानवाविषयीची आत्मियता निर्माण होणे हे 'सर्वधर्मसमभाव' घोषणेचे तात्त्विक उद्दिष्ट होय. अंतराळात झेपावण्याची भाषा करताना वर्ण, वंश, भूमी, दैवते आणि धर्म यांच्याविषयीची दूराभिमानि निष्ठा उपयोगाची नाही. किंबहुना अंतराळातील अस्तित्वाविषयीही ही आत्मियता जोपासण्याची उदात्तता त्या नित्यकारणाला अपेक्षित आहे; ही संवेदना सर्वधर्मसमभाव भूमिकेत अपेक्षित आहे.

'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' याचा अर्थ धर्मधारणेला, अध्यात्मिक जीवनाला दूर करून; केवळ भौतिक जीवनाला विज्ञाननिष्ठ बुद्धिप्रामाण्यवादी

भूमिका स्वीकारावी असे होत नाही. कोणतीही अनित्य गोष्ट 'नित्य' निर्विकारी, निर्गुण अशा केवळ चैतन्य अस्तित्वाचे स्पष्टीकरण करू शकलेली नाही. हा इतिहास आहे. तसे वैज्ञानिक प्रयोग सुरू आहेत. काही निष्पन्नच होणार नाही; असे म्हणणे, हे सर्वाभूती तेच नित्यकारण आहे असे म्हणण्याचे अमान्य करण्यासारखे आहे. तसेच योगविज्ञानाने त्या नित्यकारणाचा थेट अनुभव घेतला आहे हेही नाकारणे होय. तथापि जोपर्यंत भौतिक विज्ञानाच्या सहाय्याने ते ब्रह्मतत्त्व स्पष्ट करता येत नाही तोपर्यंत विज्ञाननिष्ठेच्या दुराभिमानाने ते नाकारणेही इष्ट नव्हे. याचाच अर्थ 'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' स्वीकारणे म्हणजे धर्मधारणा, धर्मश्रद्धा दूर सारणे नव्हे, 'धर्म' हा शब्द अर्थगर्भतेने स्विकारला तर म्हणजेच अध्यात्म आणि धर्म म्हणजेच 'मानव्य' एवढा व्यापक विचार करता येतो व त्यानुसार वर्तन प्रणाली स्वीकार करता येते. हे लोकधुरीण धर्मवेत्ते, संत, महात्मे, यांनी सिद्ध केले आहे. 'पसायदान' प्रार्थनेतील विश्वात्मक भूमिका हे त्याचे स्पष्ट प्रमाण होय. 'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' स्वीकारणे म्हणजे विशिष्ट धर्माच्या आधीन राहून; राष्ट्र, लोकसमुदाय यांचा दुराभिमानपूर्वक विचार करता कामा नये; असे म्हणणे होय. धर्मश्रद्धा ही राष्ट्राभिमान, वंशाभिमान, वर्णाभिमान, समूहाभिधान किंवा विशिष्ट भूमीअभिमान स्वरूपात न बाळगता 'सर्वधर्मसमभाव' या घोषणेतील तत्त्वानुसार; वैश्विक मानवाचा एवढेच नव्हे तर चराचराचा विचार करणे होय. खरेतर प्रत्येक धर्माचे सर्वोच्च तत्त्व याच गोष्टीचे प्रतिपादन करते हे लक्षात ठेवून; धर्म या कल्पनेला वंश, वर्ण, जात, पंथ, राष्ट्र, लोकसमूह, भूमी या संकुचित संघमनस्कतेशी जोडू नये; असे म्हणावयाचे असते. धर्माशिवाय मानवाला आधार देणारे दुसरे समर्थ अस्तित्व नाही. या अध्यात्मिक संवेदनेने मानव्यभावासह सर्वभूतमात्र, चराचर यांचा 'सम' दृष्टीने विचार करणे म्हणजे 'सर्वधर्मसमभाव' आणि 'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' होय. कोणत्याही वर्तनप्रणालीची, सारणीची तात्कालिकता आणि स्थलकालपरिस्थिती सापेक्ष परिवर्तनशीलता लक्षात

घेऊन; केवळ 'चिद्विलास' स्वरूप चराचर अस्तित्वाचा विचार करून; सत्यनिष्ठेने धर्माचे पालन करणे; म्हणजे 'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' अवलंबणे होय.

धंतोली नागपूरच्या रामकृष्ण मठाने प्रसिद्ध केलेल्या स्वामी विवेकानंद ग्रंथावलीतील आठव्या खंडात पृ. १८ वर स्वामी विवेकानंद धर्मकल्पनेविषयी लिहितात, "परोपकार हा धर्म होय; दुसऱ्याला पीडा देणे हा अधर्म होय. सामर्थ्य आणि पौरुष हा धर्म होय; दौर्बल्य आणि भेकडपणा हा अधर्म होय. स्वातंत्र्य हा धर्म होय; पारतंत्र्य हा अधर्म होय. दुसऱ्यावर प्रेम करणे हा धर्म होय; दुसऱ्यांचा द्वेष करणे हा अधर्म होय. ईश्वरावर आणि स्वतःच्या आत्म्यावर विश्वास ठेवणे हा धर्म होय; संदेह हा अधर्म होय. एकत्वाचे ज्ञान हा धर्म होय; भेद पाहणे हा अधर्म होय. निरनिराळे शास्त्रग्रंथ फक्त या धर्माच्या प्राप्तीची साधने दर्शवितात." सर्वधर्मसमभाव आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या संदर्भात हे स्पष्ट मार्गदर्शन होय.

विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म भेदाभेदक्रम अमंगळ ॥

कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर ।वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे ॥

ही 'सम' दृष्टी म्हणजे 'धर्म', 'सर्वधर्मसमभाव' आणि 'धर्मनिरपेक्ष जीवनप्रणाली' होय.

उल्लेख आठवा

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची 'विचार-संहिता'

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद आणि लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचा. लोकव्यवहारात, लोकमानसात आणि लोकजीवनसारणीतील विनियोग या गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करून अध्यात्म, देव, प्राचीन काळापासून वर्तमान कालापर्यंतची भूतात्मक अस्तित्त्वे, अनुभूती संचिताचा परंपरागत विनियोग; अशा अनेक मुद्यांवर चिंतन करण्याचा प्रयत्न केला. भूलोक अस्तित्त्वाचा आणि या अस्तित्त्वाच्या अनादी प्रवाहगततेचा, प्रातिभअनुभूतीसह कल्याणप्रदतेच्या, सुरक्षिततेच्या आणि समाधानाच्या दृष्टीने; लोकमधील ज्या ज्या लोकसमूहधुरिणांनी, लोकनिष्ठेने विचार मांडला आणि लोकजीवनाला सांस्कृतिक, धारणात्मक परिवेश प्राप्त करून दिला त्या सर्वांनी कळत नकळत 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका' स्वीकारली आहे असे म्हणणे सर्वथा संयुक्तिक ठरेल.

१) या धुरीण परंपरेमध्ये श्री संत ज्ञानेश्वर माऊली यांनी 'पसायदान' मागून 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची विचार-संहिता' मांडली आहे असे म्हणणे चूक ठरणार नाही. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असे शब्द किंवा वैचारिक व्यूह श्री ज्ञानेश्वरांनी उल्लेखित केलेला दिसला

नाही; तरी 'पसायदान' या प्रार्थनेच्या रूपाने विश्वकल्याणाची सनदच श्री माऊलींनी विश्वात्मक देवाजवळ प्रार्थनापूर्वक मागितली आहे. ही सनद म्हणजे, मी (अनिल सहस्रबुद्धे) ज्या वैचारिक व्यूहाचा उल्लेख स्पष्टपणे 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असा करतो आहे; त्या तत्त्वज्ञानाची-वैचारिक व्यूहाची एक प्रकारे संहिता आहे, हे म्हणणेच संयुक्तिक ठरेल, असे ठामपणाने सांगावेसे वाटते. येथे एक गोष्ट स्पष्टपणाने ध्यानात ठेवली पाहिजे की; 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असा शब्द वापरून वैचारिक व्यूहाचे मंडन करण्याचे धाडस जरी अस्मादिकांनी केले असले; तरी हे लोकनिष्ठ तत्त्वज्ञान सनातनपणाने आखिल विश्वात प्रातिभअनुभूतीसह, स्वसंवेद्यतेने अगदी सिद्ध स्वरूपात सर्व लोकधुरिणांनी या ना त्या प्रकाराने मांडले आहे. तंत्र आणि तपशील भिन्नभिन्न असतीलही, मार्ग स्थलकालपरिस्थितीसापेक्षतेने लोकसारणीत मंडित झाले असतील; मात्र विश्वचैतन्याप्रमाणे सत्य एकच आहे; ते म्हणजे भूतमात्रांचे अर्थात 'लोक'चे कल्याण हे होय. याचदृष्टीने श्री संत ज्ञानेश्वरांनी मागितलेल्या 'पसायदाना'त सत्य तत्त्वाची संहिता उत्स्फूर्त झाली.

२) श्री संत ज्ञानेश्वर माऊली विश्वात्मक देवाकडे लोकनिष्ठेने दान मागतात आणि लोकसारणीमध्ये; त्या विश्वात्मक देवाच्या प्रेमपूर्ण दानाधारित व्यवहाराची संहिता उद्धृत करतात-

जें खळांची व्यंकटी सांडो । तथा सत्कर्मिं रती वाढो ।
भूतां परस्परें पडो । मैत्र जीवाचें ॥ १७९४ ॥
दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो ।
जो जें वांछील तो तें लाहो । प्राणिजात ॥ १७९५ ॥
वर्षत सकळमंगळीं । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ॥ १७९६ ॥
चलां कल्पतरूंचे आरव । चेतनाचिंतामणीचें गांव ।
बोल जे अर्णव । पीयूषांचे ॥ १७९७ ॥
चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ।

ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥ १७९८ ॥
किंबहुना सर्वसुखीं । पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं ।
भजिजो आदिपुरूखीं । अखंडित ॥ १७९९ ॥
आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषी लोकी इथें ।
दृष्टादृष्टविजयें । हो आवें जी ॥ १८०० ॥

प्रथम अपेक्षेने श्री ज्ञानेश्वर दुष्ट लोकांचा दुष्टपणा नाहिसा होऊन; त्यांचे सत्कर्माचे ठिकाणी प्रेम वाढो असे मागणे मागतात अध्यात्म साक्षात्कार लोकनिष्ठेने झाला म्हणजे कोणाही संदर्भात दुष्टपणाचा प्रश्नच उरत नाही. ते परब्रह्मच सर्वांच्या रूपात आविष्कृत झाले आहे; या गोष्टीची संवेदना प्रकटली की दुष्टपणा नाहीसा होईल. ईश्वर कृपेने दुष्टपणा गेला तर प्रेम निर्माण होईल आणि मग सत्कर्माचे ठिकाणी आसक्ती निर्माण होईल. प्राणीमात्रांचे लोकनिष्ठेने; म्हणजे सर्वभूतमात्रांच्या सहानुभूतीने विचार झाला की; जे वर्तन घडेल ते केवळ सर्वकल्याणप्रद म्हणजेच; स्वार्थनिरपेक्ष अर्थात निष्काम कर्मच असेल. यामुळे स्वाभाविकपणे भूतमात्रांत परस्पर प्रेमभाव अर्थात मैत्रभाव निर्माण होईल. ही भूमिका अर्थातच दृश्यतः ज्ञानासाठी धडपडणाऱ्या, सांस्कृतिक आणि लोकव्यवहारिक व्यवस्थापन करणाऱ्या लोकांच्या संदर्भात; म्हणजेच माणसांच्या संदर्भात श्री ज्ञानेश्वर मांडत आहेत.

दुसऱ्या अपेक्षेप्रमाणे दुरितांचा अंधार नाहिसा होवो अशी इच्छा व्यक्त करतात. प्राणीमात्राप्रमाणेच भूक आणि काम विकार असलेला माणूस आपल्या देह प्रवृत्ती मुळे. आत्मप्रवृत्ती अर्थात प्रेम, सौंदर्यभावना, निरपेक्षआनंदवृत्ती आणि सर्वात्मकता विसरतो. आणि देहप्रवृत्ती वश, राग, लोभ, मोह, मद, मत्सर द्वेष अशा सर्वात्मकतेपासून माणसाला पारखे करणाऱ्या देहभावनांमध्ये हरवून व्यवहार करू लागतो. हा व्यवहार म्हणजे आत्मज्ञानाच्यादृष्टीने हरवून व्यवहार करू लागतो. हा व्यवहार म्हणजे आत्मज्ञानाच्यादृष्टीने पापच होय. आत्मज्ञानाचा विसर म्हणजेच अंधार होय. हा अंधार नाहीसा होऊन प्रत्येकाला अर्थात विश्वातील

‘लोक’ला ‘स्व’ धर्मसूर्य प्रकाशावा म्हणजे एकच आत्मतत्त्व सर्वाभूती असल्याचा साक्षात्कार होऊन ‘सम’ दृष्टीने सर्वांशी वागण्याची बुद्धी होऊन वर्तन घडावे. असा ‘स्वधर्म’ प्रत्येकाचे ठायी निर्माण झाला व त्याचेकडून घडला तर जो जे वांछील अर्थात ज्याची जशी इच्छा असेल तसे त्यास प्राप्त होईल. म्हणजे प्रत्येकास सर्वांचाच कल्याणाची इच्छा निर्माण होऊन, स्पर्धा, विषमता, शोषण नाहिसे होईल. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका म्हणजेच ‘स्वधर्मसूर्य’ – स्वधर्माचे ज्ञान होय हे येथे स्पष्ट केले आहे. प्राणीजात सुखी, आनंदी; स्वातंत्र्य समता आणि बंधुता युक्त होण्याचा आचारधर्म म्हणजेच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका होय.

असा स्वधर्मसूर्य प्रकाशून ‘सम’मूलक जीवन धारणेसाठी सर्वांचे कल्याण अपेक्षणाऱ्या व चराचरावर प्रेमवर्षाव करणाऱ्या, ईश्वराची करुणा अंतःकरणात धारण करणाऱ्या ईश्वरनिष्ठांची अर्थात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी लोकधुरिणांची, अखंड परंपरा अर्थात ‘अनवरत’ परंपरा त्या भूमंडळी म्हणजे या लोकी निर्माण होवो. त्यांच्या अनुकरणाने त्यांच्या प्रेमपूर्वक मार्गदर्शनाने पावन होण्याची सर्व भूतमात्रांस संधी सतत लाभो; अशी तिसरी अपेक्षा श्री माऊली व्यक्त करतात.

त्यापुढे जाऊन या लोकीची अवस्था कल्पवृक्षाच्या अंकुरांचे दाट अभयारण्य होऊन अवघा लोक प्रत्यक्ष चैतन्य तत्त्वमय असे; चिंतामणीचे अर्थात सर्वच चिंता दुःखे, विकार, देहवृत्तीच्या वासना नाहिसे करणारे, आश्रयस्थान, वसतीस्थान (गाव) व्हावे. दुःख वासना, विकार म्हणजेच देहवृत्तीला प्राप्त असलेली मर्त्यता होय. ती नाहीसी व्हावी आणि अमर्त्य चैतन्यतत्त्वाचा साक्षात्कार व्हावा. चराचरातील भूतमात्रांचा परस्पर संवाद म्हणजे अमृतलाटांनी सतत उसळणारा सागर (पीयूषार्णव) व्हावा. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने प्राणीमात्रांचे ठिकाणी प्रेमसागर उचंबळावा.

पुढील अपेक्षेत असा प्रेममय लोक अबाधित राहण्यासाठी स्वधर्मसूर्य प्रकाशमान झालेले, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने सर्वांवर प्रेमवर्षाव

करणाऱ्या, कलंकरहित शीतल आणि आल्हाददायक चंद्राप्रमाणे हवेसे वाटणाऱ्या, दाहकताहीन सूर्य असणाऱ्या, संतसज्जनांचा साधूचा सहवास सर्वाना सर्वकाळ हवाहवासा वाटो. अशी अपेक्षा व्यक्त आहे.

त्यापुढील अपेक्षेत तर श्री माऊली लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेमुळे भूतमात्रांच्या पूर्णसुखकारक अवस्थेची अपेक्षा करतात. 'स्वधर्म' सूर्य प्रकाशल्याने, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी जीवनसारणी निर्माण होऊन; त्रैलोक्य अवस्था 'पूर्णएकात्म लोक' अशी होईल अशी अपेक्षा करतात कारण या भूमिकेमुळे अवघा लोक अर्थात प्रत्येक जण आदिपुरुषालाच भजेल अर्थात आत्मचिंतनात मग्न होऊन अद्वैत स्थिती अनुभवेत.

पुढील अपेक्षा; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेची ही संहिता (ग्रंथ) सर्वप्राणीमात्रांच्या (मृत्यूलोकीचे सर्वांचे) इहलोकीच्या आणि परलोकीच्या भोगांवर विजय प्राप्त करून देणारी ठरो अशी इच्छा व्यक्त करणारी आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की 'पसायदान' ही केवळ प्रार्थना नाही तर लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची आचारधर्म संहिता आहे.

श्री माऊलींनी श्रीमद्भगवद्गीता हा मानवी जीवनातील संघर्षमूलकतेचे, इहलोकींच्या धर्मकर्ममीमांसेचे आणि अध्यात्मजीवनाचे दर्शन घडविणारा ग्रंथ निरूपणासाठी घेऊन जीवनातील सर्व प्रश्नांवर समर्पक उत्तर म्हणजे सर्वाभूतीच्या प्रेममूलकतेने लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेतून कर्मसाधना असल्याचेच स्पष्ट केले आहे. या कर्ममार्गातील नेमकी स्थिती कर्ममार्ग आणि परिणाम यांची संहिता या 'पसायदान' प्रार्थनेतून व्यक्त केली आहे.

मानवीजीवनाच्या सर्व अवस्था, व्यवस्था आणि स्थितीगतीमध्ये आणि मानवाचा समग्र प्राणी व निसर्गजीवनाशी असलेल्या अनुबंधित अवस्थेमध्ये; पंचमहातत्त्वात्मक सृष्टी स्वरूपातील अध्यात्म आविष्कारामध्ये; मानवी जीवनाला जी जी अंगे प्राप्त होतात, जी अंगे मानव आपल्या प्रतिभेने, कल्पनेने निर्माण करतो, ज्या धारणा परंपरागत करतो त्या सर्वानी त्याचेच जीवन संयत करीत त्याला समूह जीवन सारणी

स्वरूपात जगावे लागते. हे त्याचे जीवन जगणे 'लोकीचा भोग' म्हणूनच त्याला भोगावे लागते. या भोगांवर विजय मिळवण्याची त्याची अखंड धडपड असते. मार्गशोधन सुरू असते. यातील सर्वकल्याणप्रद मार्ग म्हणजेच स्वधर्मसूर्य प्रकाशणे होय. हे श्री संत ज्ञानेश्वर माऊली यांनी गीता प्रवचनाधारे आणि अखेर पसायदान मागून स्पष्ट केले आहे. स्वधर्म सूर्य प्रकाशने म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका स्वीकारणे होय. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी जीवनसारणी सर्वार्थे भोगांवर विजय मिळवून सममूलकतेने प्रेमानुभूतीपूर्वक समूहकल्याण आणि समूहमुक्तीचा मार्ग प्रशस्त करील असा आत्मविश्वास श्री माऊलींनी प्रकट केला आहे.

'ब्रह्म' किंवा 'अधि+आत्मन्' हे नित्य, अविनाशी, निर्गुण, निराकार असे 'सत्य' केवल आनंद स्वरूप, पवित्र, सुंदर असे 'शिव' तत्त्व आहे. भूतमात्रातील ही सत्य, शिव, आनंद स्वरूप आविष्कृती अनुभवणे; म्हणजेच ज्ञान प्राप्ती होय. ही ज्ञानप्राप्ती म्हणजेच; पंचभौतिक जगतातील, मर्त्य जडत्वातील; सत्य किंवा आनंद प्रतिती होय. या 'ब्रह्म' साक्षात्कारामुळे मर्त्यतेतील भ्रामकता सहज आकलित होते. कर्म ज्ञानमय होऊन निष्कामता प्रकटते. जडात्मकतेतील, वासनात्मक जडानुभूतीचा भ्रम नाहिसा होतो. तात्कालिक सुखदुःखाविषयी अनासक्तता प्रकटते. या ब्रह्मानुभूतीचा आनंद प्रत्येक भूतमात्राला सारख्याच प्रमाणात भेदरहिततेने अनुभवता येतो. म्हणूनच अध्यात्म स्वरूपाचे; अर्थात लोकी अस्तित्वात असलेल्या स्वस्वरूपाचे ज्ञान होणे आवश्यक होय. हे ज्ञान झाले की व्यक्तिनिष्ठात्मक स्वार्थ नाहीसा होतो आणि सामूहिक अध्यात्मिकतेची व्यापक अनुभूती होते. ब्रह्मस्वरूप अनुभूती हेच लोकस्वरूपाचे अंतिम आणि केवल साध्य राहते. जडानुभूतीत हरवलेल्या समूहघटकांना हे ज्ञान प्राप्त व्हावे; अर्थात स्वस्वरूपाचे ज्ञान व्हावे यासाठी 'धुरेचे बैसणे' अर्थात लोकनेते, संत, ऋषी, मुनी, तपस्वी, विचारवंत, कवी, लेखक, कलावंत, लोकधुरिण प्रयत्न करतात. ही त्यांची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका असते. अर्थातच, ज्ञानाचा, वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या

दृष्टीने श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार; म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय.

या लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेने सर्व क्षेत्रात ज्ञानवान कर्माचा अनुसार करता येतो किंवा ज्ञान कर्मशील करवून सर्वात्मक आनंदाची लयलूट, सामूहिक आत्म भावनेने करता येते. लोकजीवनातील सर्व प्रश्न पाण्यावरच्या बुडबुड्यांप्रमाणे फुटून जातात. उरते केवळ आनंदमय जीवन!

उल्लेख नववा

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’

या ग्रंथावरील लिखित परिसंवाद

‘परिसंवाद’ ही प्रक्रिया आहे. विविध विचार आणि मते असलेल्यांनी एखाद्या विशिष्ट विषयावर, प्रश्नावर, घटनेवर; सकारात्मकतेने संवाद साधण्याची आवश्यकता परिसंवादात अपेक्षित असते. एखाद्या वैचारिक व्यूहाची, संशोधनाची, नव्याने मांडणी करतांना परिसंवाद प्रक्रियेची आवश्यकता असते.

संवादाची प्रक्रिया ही; विचाराची अधिक स्पष्टता येण्यासाठी आणि सामंजस्यपूर्वक समवायासाठी अवलंबिणे आवश्यक असते. परिसंवादाचे आयोजन ही प्रक्रियेची प्रथम पायरी असते. त्या विशिष्ट विचारापर्यंत पोचणे आणि तो विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न सुरू करणे; एवढी माफक अपेक्षा या पहिल्या पायरीवर असते. या पायरीवर, विचारव्यूहाची मांडणी अनेकांसमोर केलेली असल्याने विविध प्रकारच्या प्रतिक्रिया, अभिप्राय आपापल्या परीने येणे अभिप्रेतच असते. विचारव्यूहाची मांडणी मात्र अभ्यास आणि चिंतनातून, व्यासंगातून आणि अनुभवांतून घडलेली असते. अर्थात बहुधा ही मांडणी एकूण लोकमधील एका लोकघटकाची असते. ‘लोक’चे प्रतिबिंब संदर्भ स्वरूपात त्यात आलेले असते आणि

तर्कशुद्ध संशोधनात्मक दृष्टीची त्यात अपेक्षा असते. म्हणूनच त्यावर परिसंवादात्मकतेने व्यापक चिंतन प्रक्रिया घडतराहाणे आवश्यक असते.

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ ही सनातन परंपरा आहे हे लक्षात घेऊन वैचारिक व्यूह स्वरूपात नव्याने मांडणी करण्याचा हा ग्रंथस्वरूप प्रयत्न आहे.

लिखित स्वरूपातील परिसंवादाने चिंतन प्रक्रियेला निश्चित आणि शाश्वत गती मिळू शकेल असा विचार करून; या परिसंवादाची योजना केली. या प्रकारच्या परिसंवादाला; आपापल्या क्षेत्रात अधिकारी म्हणून महाराष्ट्रात व बाहेरही मान्यता पावलेल्या महत्त्वाच्या विद्वान, व्यासंगी आणि लोकजीवनात क्रियाशील असलेल्या मान्यवरांनी मान्यता देऊन; आपापल्या परीने अभिप्राय, प्रतिक्रिया, चिंतन आणि चिकित्सा नोंदवून या विचारव्यूहाला बळ देण्याचे महनीय कार्य केले आहे.

यांत पद्मश्री डॉ. यू. म. पठाण, प.श्री. स्वामी गोविंददेव गिरी महाराज (श्री. किशोरजी व्यास), आकाशवाणी मुंबईचे सहाय्यक संचालक श्री. गोपाळ अवटी, पतितपावन संघटनेचे माजी अध्यक्ष चार्टर्ड अकौंटंट प्रा. एस. झेड देशमुख, मनोवैज्ञानिक अनघा घोष, पुणे विद्यापीठाच्या भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासनाचे अध्यक्ष डॉ. रावसाहेब कसबे, आदिवासी साहित्य आणि संस्कृतीच्या अभ्यासक, संशोधक प्रा.डॉ. माहेश्वरी गावित, ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो, पुणे विद्यापीठाच्या श्री तुकाराम अध्यासनाचे अध्यक्ष ह.भ.प. महंत, महामंडलेश्वर विद्यावाचस्पती श्री.प्रा.डॉ. रामकृष्ण लहवितकर महाराज, स्टॅटिस्टिकचे प्राध्यापक, विचारवंत मुसा अलि बागवान, ह.भ.प.श्री. अशोकानंद महाराज कर्डिले, ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ संशोधक फादर नेल्सन फलकाव, महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे ट्रस्टी, सुफी तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक संशोधक प्रा.डॉ. मुहम्मद आजम, लोकसाहित्य आणि संस्कृतीचे ज्येष्ठ अभ्यासक, संशोधक प्रा.डॉ. दिनकरराव कुलकर्णी आणि ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ, विचारवंत, संतसाहित्याचे गाढे अभ्यासक प्रा.डॉ. सदानंद मोरे हे सहभागी झाले

आहेत.

विविध प्रतिक्रिया, अभिप्राय, चिंतनात्मक चिकित्सा, सुचविलेल्या पुस्त्या दुरुस्त्या ह्या नक्कीच स्वागताह आहेत. त्यामुळे ग्रंथात नव्याने मांडलेली सैद्धांतिक भूमिका अधिक पुढे जावी असा प्रांजळ हेतू व तळमळ आहे असे जाणवते. ह्या समग्र वैचारिक व्यूहाविषयी अधिकाधिक चर्चा, चिंतन, अंतर्मुख होऊन घडावे असे सर्वांना वाटते हे आवर्जून नमूद करावेसे वाटते. या विविध लेखांतील मंथनातून अनेक गोष्टी परस्पर चर्चेतून स्पष्ट झाल्या आहेत असे लक्षात येईल. पुढील ‘उपसंहार तथा परिसंवादावरील समारोप भाष्य’ या प्रकरणात काही चिंतन आवर्जून मांडले आहे ते या प्रक्रियेला पुष्टी देईल असा विश्वास वाटतो.

* * *

अध्यात्माचा एक नवा आयाम

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा ग्रंथ त्याच्या नावामुळंच प्रथमतः आपलं लक्ष वेधून घेतो. आपण आजवर अनेक वादांचा (isms) चा विचार केला, पण ही संज्ञा आपण प्रथमच ऐकतो/वाचतो आहोत, असं कुणालाही नक्कीच जाणवेल. कोणत्याही 'वादा'चं बीजारोपण करताना किंवा प्रथमच मांडणी करताना असं घडणं स्वाभाविक आहे; त्याचप्रमाणे तत्सदृश 'वादा'पेक्षा आपण प्रस्थापित करित असलेल्या 'वादा'चा किंवा विचारसरणीचे वेगळं पण वा व्यवच्छेदकत्व काय, असा प्रश्न कुणीही उपस्थित करू शकतो, त्याचं समर्पक, युक्तिसंगत व पटण्याजोगं उत्तर देण्याचं दायित्वही या उद्गात्याला ओघानंच स्वीकारावं लागतं. त्यामुळं काही नवीन आव्हानांना सामोरं जाण्याची मानसिक, बौद्धिक वा वैचारिक तयारी व सिद्धता त्याचप्रमाणं क्षमता असणं आवश्यक असतं. त्यासाठी असं लेखन व नवमत-प्रतिपादन करण्यापूर्वी प्रदीर्घ चिन्तनाचा 'गृहपाठ' करणंही आवश्यक असतं. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी ही पूर्वतयारीही या ग्रंथाचं लेखन करण्यापूर्वी करून ठेवली आहे, याची जाणीव हा ग्रंथ वाचताना आपल्या पदोपदी (म्हणजे 'पानोपानी') येते. विशेषतः त्यांनी ग्रंथारंभी जी 'भूमिका' मांडली आहे, ती लक्षात घेतली की मग त्यापुढील प्रकरणांच्या अन्वयार्थाच्या आकलनास बरंच साहाय्य होतं.

१८६ | लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद

डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा पिंड लोकसाहित्याच्या अभ्यासकाचा नि संशोधनाचा आहे. लोकसंस्कृतीशी अध्यात्माचं नातं जोडण्याचा त्यांनी या ग्रंथात विविधांगांनी सूक्ष्म विचार केला आहे. लोकसंस्कृतीत जीवनव्यवहार, विद्या, कला, धर्म नि धर्माच्या अनुषंगानं दैवतविचार, जीवनातील गूढ, अनाकलनीय, अद्भुत अनुभूती इ. कितीतरी बाबींचा समावेश होतो. त्या अनुषंगानं मग वाटचाल करणं सोपं होतं. यातील प्रत्येक बाबीसंबंधी स्वतंत्र प्रकरणाची योजना केली असल्यानं त्याविषयीचा डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा दृष्टिकोन व त्याची अंगोपांगं यासंबंधी आपली मनोभूमिकाही चांगल्या प्रकारे स्पष्ट होते. या ग्रंथातील प्रत्येक प्रकरण म्हणावं तर स्वयंपूर्ण आहे व म्हणावं तर ग्रंथातील अन्तःसूत्राशी अविभाज्य रीतीनं ('कळत-नकळत' नव्हे तर 'कळत'च) जोडलं गेलं आहे. त्यामुळं डॉ. सहस्रबुद्धे यांचं हे एक 'सहस्रकमलदल'च होय!

मला या ग्रंथातील 'भूमिके'बरोबरच शेवटचं प्रकरण विशेष महत्त्वाचं वाटतं. कारण त्यात डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी recap turation करून सारभूत प्रतिपाद्य वर्णिलं आहे. त्यामुळं वाचक या नवविचाराशी एकरूप होता होता अधेमधे दिड्मूढ, अंतर्मुख वा सैरभैर झालाच तरी हरिदासाप्रमाणं मूळ पदावर येतोच.

शास्त्रीय ग्रंथाची भाषा-परिभाषा प्रौढ असणं अपरिहार्य असतं. पण विद्वज्जनांबरोबरच जनसामान्यांच्याही बुद्ध्यांचा (IQ) विचार करून त्यांच्या शब्दकळेत हा अवतरला तर हा सर्वार्थानी 'लोकनिष्ठ' होईल. माझे स्नेही डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्याकडे माझं हे 'मागणं लई' नाही, असं मला वाटतं.

'निवृत्तीचा काळ सुखाचा' असं सारेच म्हणतात, पण डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हा काळ खऱ्या अर्थानं - परम अर्थानं व परमार्थानिंदी - सार्थकी लावीत आहेत, याचा अत्यंत आनंद वाटतो.

त्यांचं हार्दिक अभिनंदन करून माझा हा 'उल्लेख' संपवितो.

- डॉ. यू. म. पठाण

* * *
लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद | १८७

विश्वकल्याणाची व लोकसेवेची धारणा -
'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' :
भारतीय अध्यात्मविद्या

भारतीय संस्कृती धर्मप्रधान आहे, या धर्माचा गाभा अध्यात्म विचार आहे. लोकांना सामान्य जीवनापासून मोक्ष पुरुषार्थापर्यंत घेऊन जाणारी प्रक्रिया अध्यात्मविद्या या नावाने ओळखली जाते. आत्मतत्त्वाविषयी केलेले चिंतन म्हणजे अध्यात्म होय. भारतीय ऋषींनी व संतांनी केलेली मीमांसा व घेतलेला अनुभव यानुसार संपूर्ण विश्व एकाच भगवंताचा आविष्कार होय. जे परमतत्त्व माझ्या अंतरंगात आहे तेच माझ्या सभोवतालच्या कणाकणात भरलेले आहे. याची सारभूत मांडणी श्रीमद् भागवताने

'खं वायुमग्निं सलिलं महीं च
ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादिन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किञ्च
भूतं प्रणमेदनन्यः ॥११।२।४१

यावर संत एकनाथांनी केलेल्या सुंदर भाष्यातील काही ओव्या पहा.

'तेवीं वन-वल्ली-दर्भ-दांग ।
देखोनि म्हणे हें हरीचें अंग ।

अनन्यभावे लगबग ।
भिन्नभाग देखेना ॥१९३
तेवीं चैतन्यापासेनि वोघ ।
निघाले सरितारूप अनेग ।
तेही चैतन्यघन चांग ।
चिद्रूपें साङ्ग सदा वाहती ॥५९६
गो-खर-चांडाळ-श्वान ।
अतिनिंद्य जे हीन जन ।
ते भगवद्रूप देखोनि पूर्ण ।
घाली लोटांगण अनन्यभावे ॥६०१

लोकांना जड वाटणाऱ्या सृष्टीतील प्रत्येक पदार्थात परमात्मतत्त्व आहे, तर सजीव सर्व प्राणामात्रांमध्ये ते आहेच हे वेगळे सांगण्याची गरज उरत नाही. 'वासुदेवः सर्व इति' हा गीतेचा विचार व 'जे जे भेटते भूत । ते ते मानिजे भगवंत । हा भक्तियोग निश्चित । जाण माझा ॥ हे श्री ज्ञानेश्वर माऊलींचे प्रतिपादन याच आशयाचे नाही का? भारतीय धार्मिक साहित्यातून अशी असंख्य उदाहरणे सांगता येतील व तदनुसार वर्तनाची उदाहरणे शेकड्यांनी पुढे ठेवता येतील. वेद, वेदान्त, पुराणें व संतवाङ्मय यातून भारतीय मनाला मिळालेले बाळकडू अशा प्रकारचे सर्वत्र भगवंताचे अस्तित्व भावून आपल्याजवळ असलेल्या सर्वांची सेवा व जवळ आणि दूरच्या सर्वांबद्दल सद्भाव हेच आम्हाला परंपरेने अखंडपणे शिकविले आहे.

'सर्वे भवन्तु सुखिनः । सर्वे सन्तु निरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु । माः कश्चित् दुःखमाप्नुयात् ॥'

हा विश्वकल्याणाचा मंगलमय श्लोक भारतीय संस्कृतीचा जाहिरनामा आहे. प्रत्येकाने प्रयत्नपूर्वक अत्यंत प्रेमादराने जमेल तितकी लोकसेवा करावी हा बोध भारतातील सर्व संप्रदायांनी आपल्या अनुयायांना दिला. अशा प्रकारचा विश्वकल्याणकारी भक्तिभाव श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी

पसायदानातून मांडला. 'हे विश्वचि माझे घर' या भूमिकेवरून 'जो जे वांछील तो ते लाहो प्राणिजात' अशी साद भगवंताला घातली.

विश्वकल्याणाच्या व लोकसेवेच्या भारतीय धारणेला नगरचे सुविख्यात विद्वान डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असे नाव दिले व मोठ्या अध्यवसायाने हा विचार बौद्धिक भूमिकेवरून मांडला.

एक विशेष गोष्ट या ठिकाणी मला नोंदणे आवश्यक वाटते ती म्हणजे, चराचरात परमात्मा बघून जगातील सर्वांच्या कल्याणाची कामना करणे हे केवळ भारतीय संप्रदायांचे आगळे वैशिष्ट्य आहे. किंबहुना तो त्यांचा स्थायीभाव आहे. भारताबाहेरून आलेल्या इस्लाम व ख्रिश्चन या पंथांमध्ये हे आढळत नाही. त्यांच्यामधील बंधुभाव आणि सर्वांच्या कल्याणाची शुभकामना त्यांच्या संप्रदायापुरतीच सीमित आहे. कुठल्याही धर्म संप्रदायाची समीक्षा करताना तीन मुद्दे विचारात घ्यायला हवेत.

१) त्या संप्रदायानुसार लोकांची देवाशी संबंध कसा असावा.

२) त्या संप्रदायानुसार लोकांचा स्वधर्मीय नागरिकांशी संबंध कसा असावा.

३) लोकांचा अन्य धर्मातील नागरिकांशी संबंध कसा असावा.

यातील पहिल्या दोन मुद्द्यांबाबत भारतीय धर्मविचार व परदेशातून आलेले धर्मविचार यात साम्य आहे, पण तिसरा मुद्दा भारतीय धर्मसंप्रदाय आणि विदेशी धर्म संप्रदाय यातील भेद स्पष्ट करतो. भारतीय धर्म संप्रदायानुसार अन्य धर्मीय नागरिकांनाही त्यांच्या श्रद्धेनुसार धर्माचरणाचे स्वातंत्र्य असावे व त्यांचेही कल्याण व्हावी हीच प्रातिनिधीक भावना आहे हे आपण वरील ज्ञानेश्वरादी संतांच्या विचारात पाहिले.

अशा प्रकारचे धर्मस्वातंत्र्य इस्लाम व ख्रिश्चन या विदेशी संप्रदायांनी दिलेले आढळत नाही. निधर्मियांना हे अनुक्रमे काफिर व हीदन म्हणतात व त्यांचा उद्धार आमच्या धर्मात आल्यामुळेच होईल अशी त्यांची पक्की धारणा असते. त्यामुळे अन्य धर्मियांना वळवून, प्रलोभने देऊन, फसवून,

छळ करून, बळजबरीने, यातना देऊन, कशाही प्रकारे धर्मांतर करावे अशा प्रकारचा त्यांचा विचार व आचार इतिहासामध्ये बाहुल्याने आढळतो. त्यामुळे या आक्रमक संप्रदायांना अनाक्रमक भारतीय धर्म संप्रदायांच्या बरोबरीने त्यांना बसविता येत नाही. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादात त्यांना स्थान कसे देता येणार? धर्मांतर न स्वीकारणाऱ्या लोकांचा कसे हाल केले जातात याचे विदारक वर्णन, 'होली वॉर : जिहाद व धर्मांतर' लेखक : विश्वास पाटील (दादर) व प्रा. मे. पुं. रेगे, प्रकाशक सत्यार्थ प्रकाशन, सांगली यात साधार दिलेले वाचनीय आहे. ही धर्म मते ईश्वर मानतात एवढ्यावरून त्यांना अध्यात्मिक म्हणणे चूक होय. हा महत्त्वाचा विचार आपल्या चिंतनातून निसटता कामा नये.

अध्यात्म हा अनुभव घेण्याचा विषय आहे. अन् त्या दृष्टीने प्रत्येकाला या क्षेत्रामध्ये आपापल्या साधनातत्त्वावरील परिश्रम, सातत्य आणि सात्त्विकता यातून विभिन्न स्तरावर अनुभूती येत रहाते. ही अनुभूती शब्दबद्ध करणे सामान्यांच्या आवाक्यापलीकडील गोष्ट आहे. कारण या अनुभूतीत ज्ञान, भक्ती आणि साधना यांच्या समन्वयातून जाणवणारी संवेदना कोणत्या मोजपट्टीने मोजावी यांचे लिखित स्वरूपात असे काही परिमाण ठरलेले नाही. मग अशा गहन, गूढ व गतिशील शब्दांच्या अनुषंगाने 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हे तत्त्व समर्पक असले तरी सामान्यांच्या अध्ययन, आकलन क्षमतेवरून उलगाडत जाणारे अध्यात्मिक पटल डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी केवळ अपार अभ्यास व प्रयास करून ते अध्यात्मिक वाटचाल करू इच्छिणाऱ्यांसाठी सादर केले आहे. यातील काही शब्द आणि समीकरणे प्रारंभी सहजपणे उलगाडत जात नसली. तरी जसजशी वाचनातील गती वाढत जाते तसतसे डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या शब्दांवरील असलेले प्रभुत्व आणि त्यांची अचूक उपयोजिता अनुभवून मन प्रसन्न होते. त्यांच्या एकूणच या विषयातील अध्ययनाचे मुक्तपणे कौतुक करणे भाग पडते.

डॉ. सहस्रबुद्धे केवळ तात्त्विक चर्चा करण्यापुरते अथवा आपल्या

विद्वत्तेचा जनप्रत्यय व्हावा म्हणून हा उद्योग करीत नसून कालामानानुसार बदलत जाण्याच्या संकल्पना, आणि ज्ञानसंवेदना यांचे लिखित स्वरूपात विवेचन करून 'अध्यात्म' म्हणजे काय याचा बोध व्हावा या भूमिकेतून आपले सारे नैपुण्य व सामर्थ्य पणाला लावताना दिसतात. पण असे करताना ते प्रांजलपणे असेही सांगून जातात की, '...एक वेगळा पारिभाषिक शब्द तयार करून तत्त्वज्ञान क्षेत्रात काही वेगळे अथवा नवे सांगण्याचा हेतू मनात ठेवून, स्वतःचे पांडित्य प्रदर्शन करण्याचा मानसही नाही.' मला वाटते येथेच त्यांच्या अध्यात्मिक क्षेत्रातील जाणिवेचा प्रत्यय येतो. या माध्यमाने तत्त्वज्ञ संत आणि विचारवंत यांच्या प्रबोधन आणि सहानुभूती या सर्वात्मक भावनेने समाजधुरिणांच्या कार्याकडे लक्ष वेधण्याचा त्यांचा प्रयत्न व योगदान निश्चितच कौतुकास्पद आहे.

त्यांच्या या वाङ्मय सेवेबद्दल हार्दिक अभिनंदन व पुढील कार्यासाठी शुभेच्छा !

धर्मश्री, पुणे

आषाढ शु. ५

दि. १३/७/२०१३

श्रीज्ञानेश्वर पदाश्रित
स्वामी गोविंद देवगिरी

* * *

'अनुभव त्रिपुटीचा आग्रह धरणारा ग्रंथ'

जगात हिंसाचार, धर्मवेडेपणा, वासनाविकार, अमानवीपणा वाढत असताना सर्वसामान्य माणूस भांबावून गेला आहे. काय खरं? काय खोटं? या संभ्रमात असताना काही चांगले विचार त्याला आत्मिक शांतता, मानसिक दिलासा देऊ शकतात. प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा ग्रंथ अशी दृष्टी वाचकांना देऊ शकेल.

आजच्या परिस्थितीत हा ग्रंथ तर फार प्रासंगिक ठरणार आहे. भ्रष्टाचार, राजकीय अनास्था, सत्तेची समाजकारणाशी होत असणारी फारकत, कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेपासून आजच्या धार्मिक-राजकीय सत्तास्थानांचे वाढत चाललेले अंतर या सर्व बाबतीत एक उपयुक्त उपाययोजना सुचविणारा विचार या ग्रंथात जाणवतो. भारतीय संतपरंपरेच्या संस्कारांचा आग्रह करता-करता अध्यात्म, तत्त्वज्ञान, धार्मिकता या सर्वच बाबतीत एक प्रसन्न विचार या पुस्तकात परिष्कृत आहे.

मानवी जीवनाच्या सर्व अवस्था, व्यवस्था या निसर्गजीवनाशी अनुषंगिक असतात. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी चर्चिलेला समाजनिष्ठ-लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद स्वीकारून जीवनातील विविध अवस्थांमध्ये वागणे होईल तेव्हा अद्वैताचा निरागस-प्रसन्न अनुभव आल्याशिवाय राहणार नाही.

खरं म्हणजे लेखकाने आणि अन्य अनेक संतांनी-विचारवंतांनी

म्हटल्याप्रमाणे 'सत्, चित्, आनंद' अशी अनुभव त्रिपुटी देणारी अवस्था म्हणजे निखळ अध्यात्म होय. अध्यात्माचा 'स्वभाव' कसा? या प्रश्नाचे उत्तर शोधणे अभ्यासकांसाठी मोठा आनंदी अनुभव देणारे असते. भुतमात्रांमध्ये असणारे आत्मन हे ब्रह्मस्वरूप आहे याची जाणीव ठेवणे व त्यातून चैतन्याचा, रसरसलेपणाचा, आनंदाचा, सौंदर्याचा आविष्कार होत राहणे हा अध्यात्माचा स्वभाव आहे.

लेखकाचा आग्रह हाच आहे की, मानवमात्रांत, वस्तुमात्रांत हेच आत्मतत्त्व लक्षात ठेवून 'समदृष्टीने' व्यवहार होणे फार आवश्यक आहे. लेखकाने चर्चिलेला लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद समजावून घेणे म्हणूनच वैचारिक आनंद देणारे आहे.

अध्यात्म हे सार्वत्रिक, निरपेक्ष आणि परिपूर्ण आहे हे प्रथम स्वीकारले पाहिजे. पंचज्ञानेंद्रियांना आणि कर्मेंद्रियांना त्याचा अनुभव घेण्याची सवय लावून घेणे हा आग्रह या ग्रंथाचे मर्म आहे. एकूणच ज्ञानाचा विनियोग करायचा तो विश्वकल्याणाच्या दृष्टीने करायचा. श्रद्धा आणि प्रेम या तत्त्वांन अनुस्यूत मानायचं असी वृत्ती बाणवण्याची जी प्रक्रिया आहे तिचं सरांनी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हे नामकरण करून फार सोप्या रीतीने समजावून सांगितले आहे.

'कोणाही जीवाचा न घडो मत्सर' ही किती साधा-सोपा मंत्र आहे. त्याची अंमलबजावणी केल्यास कल्याण प्रदत्तेचा आणि समाधान मिळविण्याचा अनुभव येतो हे सरांनी प्रतिपादिले आहे. त्यासाठी लोकमानसात-लोकव्यवहारात अनुभूती संचिताचा परंपरागत विनियोग कसा चालतो हे सरांनी मार्मिकपणे समजावून सांगितले आहे. 'भेदाभेद अमंगळ आहेत' या समदृष्टीचे अंगीकारणे सहज घडू शकते ही तळमळ पुस्तकात अंतःप्रवाहासारखी वाहते आहे.

खरं तर राज्यसत्तेत, नोकरशाहीत आणि एकंदर अधिकार-सत्ताकेंद्रांमध्ये लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा अभाव हे हळूहळू जगाच्या विविध भागात जाणवत असताना पुस्तकातील आशय मोठा प्रासंगिक

ठरतो. विश्वकल्याणाची 'ज्ञानेश्वरी' प्रेरणा अंतरात जागी ठेवली गेली तर बऱ्याच बिकट प्रश्नांचा बोचरेपणा कमी होईल. डॉ. सहस्रबुद्धे म्हणतात तसं या समग्र जगाला क्षती पोहोचेल असे कर्म-कर्मपरंपरा-रुढी अस्तित्वात येता कामा नये. आपल्याकडे बरेचदा 'सर्वधर्मसमभाव' या कल्पनेविषयी गोंधळ असतो. सर्वांना आपापल्या धर्माचरणाचे घटनात्मक स्वातंत्र्य असले तरी चराचराविषयी माणूसपणाची स्वाभाविक समदृष्टी बाळगून आनंददायक अस्तित्वासाठी पण धर्माविषयी पुज्यभाव म्हणजे सर्वधर्मसमभाव असे लेखकाने प्रतिपादिले आहे.

एक निखळ अध्यात्मपर आनंद देऊन जाणारा हा ग्रंथ वाचल्यावर एक सुंदर भावना मनावर तरंगू लागते. हा तरंग आत्मबळ देणाराच नव्हे तर तारणाराही असतो. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद अंगिकारून सगळ्यांशी वागणे होईल तेव्हा अद्वैताचा किती सुंदर अनुभव येईल! सामूहिक आत्मभावनेने सर्वात्मक आनंदाची लयलूट करता आली तर काय बहार येईल नाही?

असा अध्यात्मवाद केवळ कवीकल्पना न राहो. वाचकांना त्यावर मार्गक्रमणा करण्याची प्रेरणा 'भारतीयत्व' सांगणारी आहे हा अनुभव येत राहो.

– गोपाळ अवटी

– सौ. उत्तरा अवटी

सहाय्यक संचालक, सी.बी.एस. आकाशवाणी.

मुंबई. मो. १७३०१४३१०९

* * *

ईश्वराच्या सगुण आणि निर्गुण अस्तित्वाच्या

साधनापद्धतीचा इतिहास -

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हे तत्त्वचिंतनपर पुस्तक मराठी तत्त्वज्ञानपर साहित्यात 'उल्लेखनीय' ठरावे असेच आहे. पुस्तकातील आठही उल्लेख (प्रकरणे) चिंतनीय वाटतात.

प्रारंभीच लेखकाने 'अध्यात्म' या शब्दाचे साधार स्पष्टीकरण केले आहे. पुस्तकातील पहिला उल्लेख संपवून पुढील सातही उल्लेख संपविल्यावर असे लक्षात येते की- 'पंचमहाभूतांकडे मानवाने ईश्वराची रूपं म्हणूनच पाहिले आहे, आणि याच तत्त्वाचा परिपोष प्रस्तुत चिंतनपर पुस्तकात झाला आहे असे वाटते. ईश्वराच्या सगुणाची आणि निर्गुणाची साधना पद्धती यांचा सांस्कृतिक इतिहास म्हणजे डॉ. अनिल सहस्रबुद्धेंचे हे पुस्तक होय.' या पुस्तकात शेकड्यांनी एकेरी अवतरणचिन्हे आलेली आहेत. वाचकांच्या मनी 'आशयमहती' बिंबविण्याचा हा प्रयत्न स्तुत्य वाटतो. आज पुष्कळ (विद्वान) लेखकही एकेरी अवतरणचिन्हांचा 'इतकासा' उपयोग करीत नाहीत असे दिसते.

'विशिष्ट' असे तत्त्व प्रभावित करण्यासाठी हिंदी, इंग्रजी, संस्कृत आणि मराठी भाषेतील वाङ्मयीन संदर्भ पुस्तकात ठिकठिकाणी आढळतात.

'श्रीमद्भगवतगीतेतील' अ.क्र. २, ३, ८, १५ व इतरही अध्यायांतील श्लोक तत्त्वपुष्ट्यर्थ आलेले आहेत. या श्लोकांचा अर्थही लेखकाने दिला आहे, त्यामुळे संस्कृत अनभिज्ञानांनाही अडून राहावे लागत नाही. 'श्रीमद्भागवत', 'शिवसूत्रविशिनी' वगैरेंमधील संदर्भ आहेत. 'The riddle of ths world' (अरविंदो), 'कांट' (सौंदर्यानुभवाची चार अंगे मांडणारे), मॅक्स म्युलर, अँड्र्यू लॅंग, गार्थी, ऑरिस्टॉटल, प्लेटो, क्रोचे, हेगेल यांसारख्या विद्वानांच्या विचारांवरील लेखकाचे भाष्यही प्रभावी वाटते. 'तत्त्वपुष्ट्यर्थ' लेखकाने कवी कुसुमाग्रज, वि. दा. सावरकर, बा. सी. मर्ढेकर, अमरशेख या कवींच्या विचारांचा थोडक्यात उल्लेख केला आहे. "अमरशेखांना आणि मर्ढेकरांना श्रमजीवनातील कृष्ण प्रतिमा आकर्षित करते" (उ. ५ मध्ये) येथील श्रमिक व भगवंत यांचा संबंध मोठा हृद्य वाटतो.

संस्कृतनिष्ठ शब्दांना (उचित) असा पर्याय देण्यासाठी लेखकाने अनेक ठिकाणी इंग्रजी शब्दांचे पर्याय दिले आहेत. उ. १ व २ मध्ये 'वादांची' इंग्रजी नावे दिली आहेत. 'Surrealism अतिवास्तववाद Theology - ब्रह्मज्ञान' अनेक ग्रंथ, कोश यांचे संदर्भ या पुस्तकात 'विखुरलेले' आहेत. संकलन, आकलन, चिंतन, लेखन असा हा लेखकाचा प्रवास मोठा 'मननीय' वाटतो. "दिव्य ज्ञान देते व सर्व पापांचा क्षय करते ती दीक्षा होय." (उ. ३ मध्ये) : 'मननात त्रायते इति मंत्रः' यांसारखी वाक्ये वाचकांना 'समृद्ध' करून सोडतात.

मांडलेले तत्त्व/विचार हे संदिग्ध राहणार नाहीत याची 'सूक्ष्म' काळजी लेखकाने घेतली आहे. उदा. अठरा प्रकारच्या 'सिद्धी' व चौसष्ट 'कला' यांचा सूक्ष्म असा तपशील लेखकाने दिला आहे. पुस्तकातील अनेक चिंतनस्थळं 'बौद्धि मेजवानी' देऊन जातात. - "प्रत्येक वर्तमान हा आधुनिकच असतो आणि नवसाधनांना पेलीत त्याला मानवी संवेदना प्रदान करीतच चाललेला असतो." (उ. ४ मध्ये) "निरपेक्ष कर्तव्यतत्परता ही कर्मसाधनेतील अध्यात्मिक अनुभूती सहज मिळवून देण्याची ऊर्जा

कलेतून मिळते.” (उ. ५ मध्ये) “प्रेममूलक, भावात्मक आणि व्यावहारिक विश्वासाहता हा कुटुंबसंस्थेचा कणा आहे.” (उ. ६ मध्ये) अशा प्रकारच्या ‘विविध’ चिंतनस्थळांना कोणता बरे रसिक नाकारील ?

पुस्तकाच्या शीर्षकाचे लेखकाने अनेक ठिकाणी स्पष्टीकरण दिले आहे. “लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका म्हणजे चराचराकडे समदृष्टीने पाहून त्यागपूर्ण, प्रेममय कर्म करणे होय.” “कुसुमाग्रजांच्या कवितेतील- प्रेम आहे संस्कृतीचा सारांश. या उक्तीचा अर्थ लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद या संकल्पनेतूनच समजून घेतला पाहिजे.” (उ. ५ मध्ये) “विष्णुमय जग- -- पूजनाचे । ही श्री संत तुकारामांची सांगी म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेचे वर्तनसूत्रच म्हणावे लागेल.” (उ. ६ मध्ये) याशिवाय संगीत व कथात्मक वाङ्मय यातूनही लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा प्रतीत होतो यावरही लेखकाने भर दिला आहे. कलेतून आणि साहित्यातूनही अध्यात्मवाद प्रगटत जातो असे लेखकास वाटते आणि हे मांडता मांडताच कलेची जोपासना का करावी हेही ते सांगतात. “लौकिकात अलौकिकाचा अनुभव घडवून चित्तवृत्ती (चित्रवृत्ती?) उदात्त आणि शांत करणे हेच साहित्याचे अस्तित्वमूल्य असले पाहिजे.” (उ. ५ मध्ये) असे असावे साहित्याचे ‘अस्तित्वमूल्य’ !

लेखकाने समाजाच्या दिशाहीन परिवर्तनाचे प्रखर वास्तववादी चित्रण केले आहे, ते त्यांच्या ‘टिपकागदी’ वृत्तीचे द्योतक वाटते. अनेक ‘वजनदार’ शब्द वापरण्यात लेखक ‘प्रवीण’ आहेत. ‘उदरभरण’ या शब्दाच्या जोडीला ‘वासनाभरण’ असा शब्दही ते सहजगत्या जोडतात. काही विचार द्विरुक्त होतात, आवर्तित होतात याचे लेखकास भान आहे. त्यामागे त्यांचे वाचकांचे कल्याण आहे. पुस्तकात ‘पुष्कळच’ ठिकाणी ‘पुष्कळच’ मुद्रणदोष आढळतात. ते निश्चितच दूर होतील. संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ आणि संत तुकाराम या संतांविषयीचा ‘प्रेमभाव’ लेखकाच्या मनी ठासून भरलेला आहे, पण संतांच्याच शैलीत जर समीक्षा होऊ शकली असती तर- ‘दुधशर्करा योगच’ वाचकांनी अनुभवला असता!

वाचकांची संख्याही अधिकाधिक वाढली असती. तथापि ज्यांना समीक्षेची ‘खूप’ आवड आहे त्यांनी हे पुस्तक ‘गुंगवून’ नि गुंतवून सोडेल हे मात्र खरेच!

– सोपानराव देशमुख

(एस. झेड. देशमुख)

चार्टर्ड अकाउंटंट

माजी अध्यक्ष- पतितपावन संघटना

सामाजिक कार्यकर्ते, विचारवंत

संगमनेर, जि. अहमदनगर

मो. ९८२२०७६१२८, फोन २२३५५५ (ऑ.), २२५९०४ (नि)

* * *

The Book 'Loknith Adhyatmavad' suggests- It is time- Relooking At the Definition of Health

Introduction:-

Despite being much younger in age and not really an expert in a topic such as metaphysics; Dr. Sahastrabudhe asked me to express my views on his forthcoming book – “Metaphysicism for Universal Being”. I attribute this gesture to nothing else but his affection towards me and would like to express my heartfelt gratitude for offering me this opportunity.

I have tried to discuss two major insights with special reference to health that I have gained through my professional studies in Medical & Psychiatric Social Work and personal journey of Cancer.

Health, Illness and Healing – a Metaphysical Perspective

Firstly I would like to discuss the individual / personal aspect of health.

Science attempts to prove that the mind is an outcome of the brain, but Metaphysical views indicate that the brain is part of the body and is created by the mind. The mind is a machine that exists outside of time and space, set on autopilot to create the illusion of separation. Our physical image is a result of that function. Spirit / soul can and does enter into the mind, creating the physical senses to experience this illusion. Spirit is the only thing that is “real” in this entire scenario. You are the only thing that is real, and you are not your body. **The “non-physical being” that you really are, already healthy and whole.** If health and wholeness are qualities of one’s true self, then how is it that it gets affected by such illness, suffering, and death? The truth in metaphysical terms would be, it is only an illusion. By experiencing these illusions, or things that you are not, you come into greater awareness of who you are. Since the body is only an image or illusion, it goes through injuries, sickness, or death. But the spirit / soul remain because how can something that is not alive, die?

The “physical body” considered as our existence, is designed to work with precision and excellence. Undoubtedly, for a body to function with perfection, it needs to be at ease. This means all organs, tissues, nerves and glands should be working in cooperation and harmony. When something strange or extraordinary to the system is introduced upon the energetic layers of body that alters the balance of its functions, the body is thrown to a state of dis-ease. Though Asian cultures- especially Buddhist, Chinese and Hindu ways of thinking have already discussed theories of energy; it is only in recent times the Psycho Neuro immunology has come to be a

new field of study in Western world. There are various theories which we cannot discuss in details due to want of time and space, but it would suffice to say that today even Western Medicine has begun to recognize that disturbances in human energy field which cascade through the levels of the subtle energy to the body via various chakras and meridians can cause various diseases. It is believed that the human energy field is composed of many layers of consciousness that surround and permeate the physical body. Subtle anatomy comprises of the human energy field (aura), the chakra system, the meridian pathways –also known as chi or “Prana” to the organs and physiological systems with which they connect. Available literature mentions that there are seven major chakras, as part of the subtle anatomy aligning from the crown of the head to the base of the spine and connecting to various glands. Each major chakra is directly associated with various aspects of mind- body- spirit dynamics. When a specific chakra is closed, distorted, or congested, there is a perception of stress, dis-ease and / or illness may ensue. Every illness or dis-ease thus can be interpreted as a direct message to the individual that something unusual has approached and disturbed the system which was neither accessed nor corrected in time. The meaning behind an illness resides in bringing awareness back to the physical level, in order to larger issues can be also accessed and healed. Even the smallest sign of sickness or indisposition should be regarded as a sign that the system is not operating at its ideal, the influx and circulation of energies are not supplying the adequate level responsible for healthy living.

By exploring the metaphysical meaning of illness and diseases, thus, one can apply a holistic approach involving the mind, body and soul to help cure an underlying dis-ease in conjunction with the treatment suggested a qualified professional. This is especially true of a dis-ease such as cancer – where the true and definite cause – effect relationship is yet to be established by science. In the absence of physiological causal factors, many consider cancer as a metaphysical dis-ease wherein, it is your body’s way of letting you know that you have inner conflicts, stresses, emotions and beliefs that are counter opposed to your good health and well being. Your inner self is trying to communicate with you in the only way it can - a physical showing of distress, discomfort or disharmony. To eliminate the inner problems that are causing your physical problems, one must be prepared to be brutally honest with oneself. It may necessitate facing up to things that one doesn’t want to deal with or face head on. Releasing negativity and nourishing the spirit can be very healing to the soul wherein such dis-ease provides for tremendous growth of self discovery and the true purpose in life by connecting oneself to the higher power/ universe/ vital energy sources/ God or whichever name one wants to label it with. This connection to the source can offer a person a more enriching and fulfilling experience and also helps appreciate one’s life from a very different perspective. The metaphysical causes of assorted dis-ease and illness are therefore, a red flag of warning that should not go unheeded. Paying attention and then taking appropriate steps to remove the stressors that are causing these physical problems can definitely show not

only path of physical relief and recovery but also spiritual growth and connection.

Spontaneous remissions are reported widely and are not uncommon phenomena in metaphysical healing processes. It is believed that certain common negative thinking habits affect particular areas of the body and that an individual is responsible for creating both - good health as well as illness and therefore is his or her own healer. When an individual falls ill or has a dis-ease, a believer in metaphysical healing does not think it was by chance, but looks for mental patterns / energy flows that can be identified and rectified. Metaphysical realms help us to know our own Spirit Self. There are many methods that help in detecting and healing metaphysical diseases such as Reiki – which is a Japanese energy based holistic healing modality, Chakra theories and related techniques of meditation and yoga in Hinduism and Buddhism, which are based upon the blocks to human energy fields, Emotional Freedom Technique in Western World that suggests that the physical discomforts are the result of disruptions to your body's energy system, just to name a few.

Relooking at the definition of Health:

Dr. Sahastrabudhe's book suggests utilizing knowledge available around and with us with love and faith for the ultimate goal of welfare and development of human race. Coming from a social science background, what appeals to me is this focus on "human welfare and development".

The second point, therefore, is about relooking at the concept of & definition related to health and related well being. The WHO definition of health, formulated in 1948

describes "health as a state of complete physical, mental and social well being and not merely absence of disease or infirmity" and needs to be relooked at, in the face of changing societal and environmental issues faced by us today. It is time to debate and incorporate a more holistic definition of health which is inclusive of dimensions of physical, psychological and emotional aspects along with spiritual, social and environmental aspects. In fact, recently the Prince of Wales, UK has called for embracing a broader and more complex concept of health. Writing in the [*Journal of the Royal Society of Medicine*](#), he has described a vision of health that includes the physical and social environment, education, agriculture and architecture. He has discussed the need to tackle deep-seated problems in alienated and uncaring communities that exist around the world where the value of caring, continuing relationships are fast diminishing, increasing criminalization, rapes and assaults are every day news. It is the need of the hour, thus, to consider health as a holistic issue which includes not only physiological / psychological / spiritual health of an individual but also health of the community/ society / environment the individual lives in.

I would be glad if my humble contribution paves way for such a discussion by all concerned.

- Angha Morje-Ghosh, Pune

Tel (020) 40055371, Mob. +91 98811068375

Website : www.shodhana.org

* * *

व्यक्तिगत पातळीवरील सर्वोच्च
अनुभव 'अध्यात्म' -
लोकनिष्ठ बनविण्याचा प्रयत्न -
फारसा मान्य होण्यासारखा दिसत नाही

आपले लिखाण वाचताना जी गोष्ट व्यक्तिगत पातळीवरील सर्वोच्च अनुभव म्हणून अध्यात्म या नावाने चर्चिली जाते त्या गोष्टीला आपण लोकनिष्ठ बनविण्याचा केलेला प्रयत्न फारसा मान्य होण्यासारखा दिसत नाही.

आपण विज्ञानातील अलिकडील संशोधन आणि पौरात्य अध्यात्म यांच्या संबंधावर झालेले विपुल लेखन पाहिले असते तर अधिक बरे झाले असते. त्यातही फ्रिट्जॉफ काप्रा या भौतिक शास्त्रज्ञाने लिहिलेही Tao of Physics आणि Turning Point ही पुस्तके अवश्य बघावीत.

डॉ. रावसाहेब कसबे

प्राध्यापक व प्रमुख

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन, पुणे विद्यापीठ

* * *

अखिल प्राणीमात्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या व

कल्याणाच्या मूळस्रोताकडे व चिरंतनत्वाकडे पाहण्याची
चिंतनगर्भ नवीन दृष्टी

“भूतमात्रातील सत्य, शिव, आनंद स्वरूप आविष्कृती अनुभवणे म्हणजेच ज्ञानप्राप्ती होय. ही ज्ञानप्राप्ती म्हणजेच आनंदप्रतीती. या ज्ञानाचा वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या दृष्टीने प्रेमपूर्वक विनियोग करून मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद.” ही डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांची 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादा'ची भूमिका म्हणजे अखिल प्राणीमात्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या व कल्याणाच्या मूळस्रोताकडे व चिरंतनत्वाकडे पाहण्याची नवीन दृष्टी आहे, असेच म्हणावे लागेल.

संत ज्ञानेश्वर, तुकाराम, योगी अरविंद, स्वामी विवेकानंद, रवींद्रनाथ टागोर, इम्यॅन्युअल कांट, ऑरिस्टॉटल, युंग, फ्रॉईड, मार्क्स, तेन अशा तत्त्वचिंतकांची यासंदर्भातील मौलिक मते विचारात घेऊन, वेद, पुराणे, उपनिषदे, सर्व धर्मग्रंथ, पाश्चात्य तत्त्वचिंतकांचे ग्रंथ यातील दाखले देवून लेखकाने आपली भूमिका स्पष्ट केली आहे. त्याचबरोबर मानवी जीवनात आणि पर्यायाने कलाक्षेत्रात निर्माण झालेल्या निसर्गवाद, अतिवास्तववाद, अस्तित्ववाद, सौंदर्यवाद, रूपवाद, विश्वचैतन्यवाद अशा सर्व भूमिकांची, उलट-सुलट मतांची यथार्थ दखल घेतली आहे. अतिशय बारकावे हेरून, सूक्ष्म बाबींची दखल घेऊन 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादा'ची सर्वांगीण

व सर्वव्यापक अशी मांडणी प्रस्तुत ग्रंथात केली आहे. दैवते, दैवतकथाशास्त्र, गुढाद्भूत अनुभूतींची चिकित्सा, कृषिजीवन, विद्या, कला, संस्कृती, मानवी व्यवहार या मानवी जीवनाशी घट्टपणाने संबंधित असलेल्या सर्व घटकांच्या संदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विचार केला आहे.

झटपट भौतिक सुखाच्या मागे लागणारे विज्ञानाला ज्ञान समजायला लागतात, मग मानवी मनोव्यापाराचे काय? भौतिक प्रगतीचा विचार करणारे विज्ञान, आणि मानवी मनाचा विचार करणारे सौंदर्यशास्त्र. खरे तर विज्ञानात अभिप्रेत असलेली वस्तुस्थिती एका अर्थाने मानवनिरपेक्ष असते. विज्ञान प्रगतीपथावर आहे, असे म्हणताना ‘भौतिक प्रगती’चा विचार अपेक्षित असतो. विज्ञानातही मनोजन्य अशा संकल्पनाव्यूहाची फार गरज असते. नवे संकल्पनाव्यूह सुचणे हे वैज्ञानिकांच्या प्रतिभेमुळे शक्य होते. वैज्ञानिकांच्या प्रतिभेतून असंख्य संकल्पनाव्यूह निघू शकतात, पण त्यातल्या काहींनाच विज्ञानात स्थान मिळते; कारण अखेरीस वस्तुस्थितीची कसोटी प्रत्येक संकल्पनाव्यूहाला लावावीच लागते. म्हणून तर विज्ञानात दोन परस्परविरोधी सिद्धांत फार काळ ग्राह्य मानले जात नाहीत. त्यातील एक मान्य होतो, व दुसरा अग्राह्य ठरतो. मानवी मनोव्यापाराचा जिथे विचार केला जातो, ती सौंदर्यशास्त्रातली वस्तुस्थिती सर्वार्थाने मानवसापेक्ष असते. खरे तर सौंदर्यशास्त्रातील सिद्धांत मानवी मनात अस्फुट स्वरूपात असतातच. “सौंदर्यानुभवाचे जग स्वायत्त आहे.” हा सिद्धांत कांटने मांडला. “स्वायत्त सौंदर्याचा अनुभव म्हणजे नियमरहित नियमिततेचा, हेतुरहित हेतूपूर्णतेचा सुखरूप झटितीप्रत्यय असतो,” असे तो म्हणतो. वरवर विरोधाभासी वाटणाऱ्या संकल्पना स्वायत्त सौंदर्याच्या अनुभवात गळून पडतात. प्रतिभाशक्तीमुळे हे शक्य होते. इथे व्यक्तिगत अनुभवही सार्वत्रिक होतो.

मानवी मन हे गुंतागुंतीचे आहे, अथांग सागरासारखे आहे. माणसाच्या नेणिवेतले विश्व कलांमध्ये साकार होतं; म्हणून तर या

मनोव्यापाराचे शोध घेण्याचे काम कला करते. कला आदिम ऊर्जेची आराधना करते, संज्ञाशक्तीच्या मूलस्रोताला स्पर्श करण्याचा प्रयत्न करते. हा तिचा मूलस्वभाव लक्षात घेतला म्हणजे कलेचा अनुभव हा झटितीप्रत्यय आल्यासारखा का भासून टाकतो हे कळते. हेच कलेच्या विश्वात्मकतेचे खरे रहस्य आहे. कलेचे आवाहन सांस्कृतिक भेदांच्या व स्थलकालमर्यादांच्या पलीकडे जाते. कारण कलेच्या अनुभवात आपण सारे मूळचे आदिम बनतो.

प्राचीन काळापासून अगदी आजपर्यंत अलौकिकतावाद आणि लौकिकतावाद हे दोन सिद्धांत कलास्वरूपाविषयी मांडले जातात. खेळ, विज्ञान, तत्त्वज्ञान, इंद्रियसुख अशी स्वायत्त मूल्ये प्राप्त होऊ शकणारी काही अंगे मानवी जीवनात निर्माण झालेली दिसतात; पण याचा अर्थ असा नाही की त्यांचा जीवनाच्या मूलस्रोताशी संबंध तुटला. एका बाजूने ते स्वायत्त होण्यासाठी धडपडत असतात, व दुसऱ्या बाजूने मूळ जीवनास्रोताकडे जाण्याची त्यांची ओढ कायम असते. याप्रमाणेच विविध धर्मसंप्रदायांचे, विचारप्रणालींचे आचारधर्म, विधिनिषेध स्वतंत्र असले, तरी मानवी कल्याण हाच त्यांचा केंद्रबिंदू असतो.

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. खरे तर ‘लोक’ हा शब्द विश्वव्यापक आहे. असे असले तरी ‘लोक’ हा शब्द ‘मानवमात्रा’साठी अधिक स्वीकार्य दिसतो. मानवाचे प्राणीमात्र, पर्यावरण यांच्याशीही अतूट नाते असते. माणसाच्या संघमनाने निसर्गाला गुरू मानले आहे, म्हणून तर आपले सणोत्सव, व्रतवैकल्ये यांची मांडणी या भूमिकेतून झाली आहे. मानवाने सृष्टीतील प्रत्येक घटकाला देवत्व बहाल केलेले दिसते ते यामुळेच. मानवाच्या अतिहव्यासाने, अतिस्वार्थपरतेने ‘माणूस’ हाही या सृष्टीजीवनाचा एक घटक आहे, हे तो विसरला. भव्यदिव्य निसर्गावरच मात करण्याचा प्रयत्न निसर्गापुढे कस्पटासारख्या असणाऱ्या माणसाने केला. आज माणूस विज्ञानवादी, सुसंस्कृत, प्रगत असे स्वतःला म्हणवून घेताना जातीयवादाची बीजे अधिक घट्टपणाने कुरवाळीत असलेला

दिसतो. धर्माधर्मातील संघर्षामुळे माणसे पेटतात, मानवता विसरून माणसेच माणसाचा विनाश करतात हे आजचे दाहक वास्तव आहे. भौतिक साधनांच्या अतिआहारी जाण्याने माणसाला पर्यावरण, कृषिजीवन, मानव्याचाही विसर पडला, माणूस संवेदनाशून्य झाला. निसर्गाचा न्हास, शेतमजुरांचे प्रश्न, आत्महत्या, आणि खरा तर माणसाच्या अस्तित्वाचाच गंभीर प्रश्न मानवी जीवनात निर्माण झालेला दिसतो, हेही तितकेच विदारक सत्य आहे.

“आदिमता म्हणजे मानवी जीवनाची प्राचीनतम निसर्गाश्रयी जीवनावस्था.” मानवी जीवनाची ही प्राचीनतम निसर्गाश्रयी जीवनावस्था अवशेषात्मकतेने, आज ‘आदिवासी’ म्हणविल्या जाणाऱ्या समाजात दिसते. निसर्गवलंबित्व जीवनसारणी आजही आदिम जमातीत घट्टपणाने अस्तित्वात असलेली दिसते. ‘निसर्ग’ हाच धर्म असलेली, हीच खरी मानवाची आदिम अवस्था होय. म्हणून तर भुजंग मेश्राम सारख्या आधुनिक आदिवासी कवीच्या काव्यात आदिम जमातीतील हा निसर्गवलंबित्व जीवनसारणीतील घट्टपणा तितक्याच तीव्रतेने आविष्कृत होतो. म्हणतात-

“निसर्ग म्हणजे मोठा देव

रात्री स्वप्नात येते, ती चंद्रदेवता

ढोल म्हणजे जंगलाची प्रार्थना

दारू म्हणजे कुलाचार, कर्ज म्हणजे निसर्ग

निसर्गाला दुखवायचे म्हणजे किती मोठे पाप?”

आदिवासींच्या धार्मिक कल्पनांमध्ये प्रामुख्याने निसर्गपूजा आहे. प्रत्येक चराचर वस्तुंमध्ये चैतन्य आहे, असे मानून त्या शक्तींची ते पूजा करतात. नृत्ये ही याच शक्तीची देणगी असल्याने ‘अनाकलनीय’ शक्तींना प्रसन्न करण्याचे साधन म्हणून ते नृत्याकडे पाहतात. सर्वशक्तिमान निसर्गावरच जीवन अवलंबून असल्याने, त्याला संतुष्ट ठेवावे, या भावनेने केली जाणारी पवित्र कृती म्हणजे नृत्य अशी आदिवासींची धारणा दिसून

येते. आदिवासींच्या नृत्यकल्पनात चैतन्य आहे. निसर्गातील शक्ती आणि चैतन्य यांचा मिलाफ त्यात दिसतो. बाप-मुलगा-नातू अशी तिन्ही पिढ्या एकत्र उत्साहाने नाचतात. ‘देवतांचे पूजन’ ही संकल्पना चित्रनिर्मितीमागेही दिसते. आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावर पोहोचलेल्या वारली चित्रकलेत धार्मिक विधी, लग्नविधी, देवदेवता, दैनंदिन जीवन, लोकजीवन, आणि त्याचबरोबर आजूबाजूचा परिसर, पशुपक्षी, वृक्षवेली, नदीनाले, डोंगर, वने, नृत्ये, घरदार, शिवार, शेतीचे हंगाम, जत्रायात्रा हे सर्व घटक समाविष्ट झालेले दिसतात. इथे फक्त माणसाच्या एकट्याचा विचार नाही, तर सृष्टीजीवनातील सर्वच घटकांचा विचार आहे; म्हणून तर निसर्गाशी एकतानता पावणाऱ्या या कला आत्मकेंद्री कधी असत नाहीत. समुहाला आपल्यात घेण्याची क्षमता त्यात असते. निसर्गाचे भव्यदिव्य, उदात्त, करुणामय असे रूप पाहून त्यांच्या भावना आर्त बनतात, आणि साऱ्या संकटांना हसतखेळत सामोरे जाण्याचे धैर्य त्यांच्यात निसर्गानेच निर्माण केले आहे.

मानवी जीवन हे क्षणभंगुर असते. वारली जमातीत मृत्यू झाल्यावर कामडी मृताच्या नातेवाईकांचे सांत्वन करतो. मृत्यूचा व्यापक अर्थ लोकांना शोककथेतून समजून सांगताना तो म्हणतो-

बोलताना अगर चालतानाही, मनुष्याला मृत्यू येईल
सामानाने भरलेली गाडीही उलटी होईल
निर्दय शब्दाने सखखा भाऊही ठार होईल
एकाएकी पूर्ण चंद्रोदय होतो,
केळीचा खांब मध्येच मोडतो
मातीचे कच्चे भांडे फुटून जाते.
मातीचे कच्चे भांडे काही दिवस टिकू शकेल,
परंतु शरीर केव्हा मृत्यू पावेल,
ह्याबद्दल सांगता येत नाही.

तथाकथित शिक्षणाच्या बाबतीत पूर्णतः अनभिज्ञ असलेला भगत इथे

लोकधुरिणाची भूमिका चपखलपणे बजावो. आपल्या समूहाला वेळोवेळी मार्गदर्शन करतो. आपल्या कृतीतून, गीतांतून, विधीतून लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका साक्षात करतो.

वैश्विक मानवजातीच्या प्रारंभिक अवस्थेतील मानवी जीवनसमूह अवशेष म्हणून आदिवासींकडे बघावे लागेल. त्यांची संस्कृती ही सर्व संस्कृतींची मूळस्रोत आहे. म्हणून तर स्त्री-पुरुष समानता किंबहुना स्त्रियांना प्रधान स्थान-मातृसत्ताक पद्धती, प्राणीप्रेम, सहकार्याची भावना, समूहनिष्ठा, धर्मनिरपेक्षता, स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, अल्पसंतुष्ट वृत्ती, माणुसकी, चराचराकडे समदृष्टीने पाहण्याची वृत्ती, निसर्गाशी घट्टपणाने टिकविलेले नाते, ही लोकनिष्ठा घट्टपणे जपणारी मूल्ये या संस्कृतीत आजही तितक्याच जीवटपणे अवलंबिली जाताना दिसतात. आपल्या विधिविधानांतून, सणोत्सवांतून, दैवतविधींतून, नृत्यगाण्यांतून, संगीतातून निसर्गाशी तादात्म्य पावून मिळणारा भूतलावरील अपरिमित, निरपेक्ष आनंद त्यांच्या जीवनात ओतप्रोत भरलेला दिसतो. 'ब्रह्मानंद' आणखी दुसरा काय असतो? लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची हरहडी प्रचिती येथे येताना दिसते.

'विवाह' ही वैयक्तिक बाब आहे, अशी आधुनिक विचारसरणी आदिवासी समाजाला मान्य नाही, दोन व्यक्तींच्या मिलनापेक्षाही दोन कुटुंबांचे, कुळांचे, गावांचे संघटन हे अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. प्रगत म्हणविणाऱ्या समाजासारखी घुसमट इथे नाही. बालविवाह नाही, स्त्रीभ्रूण हत्या नाही, पुनर्विवाहाला मान्यता, आणि जमातपंचायतीसमोर सहज मिळणारा काडीमोड. सांस्कृतिक जीवनाचा पाया म्हणजे कुटुंबसंस्था, व त्यातील स्त्रीपुरुष संबंध विचारात घेतले, तर त्यासंबंधी जमातनिहाय मोठे स्वातंत्र्य व दैवतधारणेसह बंधने आदिवासी जमातींमध्ये अवशेषात्मकतेने आजही पाहता येतात. संस्कृती विच्छेद करणाऱ्या, व्यसनाधिनता, घातपाताच्या दुष्ट प्रवृत्ती या गोष्टींचा आढळ आदिवासी जीवनातही आहे. करणी कवटाळ, जादूटोणा, मंत्रतंत्र, तोडगे यांचा

वापर व प्रसंगी पशू पातळीवरील वर्तन आदिवासी समाजातही दिसते. असे असले तरी जमातपंचायत आणि आदिवासी दैवतांचा, त्यातून निष्पन्न धर्मधारणांचा मोठा धाक किंवा जरब या प्रवृत्तींवर दिसते.

समाजधारणेच्या प्रारंभकाळातील पाऊलखुणा शोधायच्या असतील, तर आदिवासींच्या दैवतशास्त्रांचे, दैवतकथांचे सूक्ष्म विश्लेषण होणे अत्यावश्यक आहे. दैवतशास्त्राच्या आधारे विचार केला तर ते पंचमहाभूते (पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश), पूर्वज, प्राणी, वनस्पती या अष्टदेवतांना मानतात. प्रगत म्हणविणाऱ्या संस्कृतींमध्ये किंवा वैदिक-अवैदिक, बौद्ध, जैन, ख्रिश्चन, मुस्लिम या धर्माधिष्ठित सांस्कृतिक परंपरांमध्ये दिसणाऱ्या वृत्ती-प्रवृत्ती आदिम जमातींमध्येही पाहावयास मिळतात. या नव्या परंपरांमधील दैवते, विधिविधाने, कर्मकांड, विधिनिषेध, संकेत, आणि प्रत्यक्ष समाजव्यवहार, म्हणजेच तत्त्वज्ञान आणि व्यवहार यामध्ये अलीकडील काळात मोठी तफावत किंवा दरी निर्माण झालेली दिसते. आदिवासी जीवनामध्ये मात्र दैवते आणि सामाजिक जीवन यांची घट्ट वीण आजही कायम असलेली दिसते. याचे कारण अमूर्त स्वरूपाविषयी तात्त्विक विवेचनाच्या आहारी आदिवासी जीवन गेलेले दिसत नाही. त्यामुळे पर्यावरण, निसर्गाश्रय, निष्पन्न दैवतां निगडित धर्मधारणा आदिवासींच्या जीवनाशी एकात्म पावलेल्या दिसतात. त्यामुळे तत्त्वज्ञानाचा ग्रांथिक परिणाम त्यांच्यावर झालेला दिसत नाही. आदिवासी जीवनातून, धारणातून जसजसे तात्त्विक पातळीवरील जीवन विकसित होत गेले असावे तसतसे भूमीसंपादन, ग्राम आणि नागर रचना, राज्यव्यवस्था, आणि तात्त्विक विचार यांच्या परंपरांच्या मूळाशी पर्यावरणावर अवलंबित मानवी जीवन संस्कृतीच्या मूलभूत सामग्रीचा ठेवा हा आदिवासी जीवनातून उपलब्ध झाला असावा, हे उघड आहे. आपली अतिप्राचीन परंपरा संकरविरहित अवस्थेत घट्टपणे राखून जीवन जगणाऱ्या जमाती या साम्राज्यवादी, पोथीनिष्ठ परंपरांपासून अलिप्त राहिल्या असल्या, तरी ऋषीजीवनाला प्राथमिक सामग्री पुरविणाऱ्या ठरल्या. म्हणूनच

आदिवासींच्या दैवतकथांकडे व त्यातून निष्पन्न धर्मधारणांकडे तथाकथित विकसित संस्कृतीचे मूलस्रोत म्हणूनच पाहावे लागते. विकसित पोथीनिष्ठ सांस्कृतिक जीवनात वैज्ञानिक प्रगतीतून निष्पन्न सर्व प्रकारच्या साधनांचा त्वरित स्वीकार व अवलंब करून भौतिक जीवन परिवर्तन घडविलेले पाहावयास मिळते, ते इतके की माणूस संवेदनाशून्य, व संपूर्णतः यंत्रावलंबी झाला आहे. आपमतलबी, स्वार्थी, जातीयवादी झाला आहे. कुटुंबसंस्थेचे विघटन होत आहे. मानवाच्या बुद्धीने विकसित झालेल्या विज्ञानाचा उद्देश समग्र प्राणीमात्राच्या कल्याणासाठी करणे गरजेचे आहे. याच विज्ञानाचा वापर माणसाने अतिस्वार्थतेने केल्यामुळे आज मानवी जीवनात अनेक प्रश्न निर्माण झाले आहेत. माणूस मानवी जीवनाच्या विध्वंसाचे कारण ठरू लागलाय. ही भौतिकजीवन स्वीकृतीची परंपरा संपूर्ण निसर्गाश्रयी असलेल्या व स्वाभाविक जीवन परंपरा पाळणाऱ्या आदिवासी जमातींमध्ये अतिशय संथगतीने आक्रमित होत आहे. त्यामुळे मानवी जीवन संस्कृतीचे मूलस्रोत आजही या जमातींमध्येच प्रत्यक्ष अनुभवता येतात. म्हणूनच लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद घट्टपणाने इथे आजही प्रत्ययाला येतो. तरीही केवळ भौतिक सुखाचे चष्मे घालणाऱ्या नागर लोकांच्या दृष्टिकोनातून मानवी जीवन संस्कृतीचे हे मूलस्रोत मागास ठरतात? त्यांचा प्रवाह दुय्यम मानला जातो? खरे तर एकूणच मानवी जीवन संस्कृतीचे मूलस्रोत आणि लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची जपणूक करणाऱ्या आदिमांचा प्रवाह हाच मूळ आणि खऱ्या अर्थाने विकसित, समभाव वृत्तीने चराचरातील घटकांकडे बघणारा असा आहे. पुन्हा एकदा या बदललेल्या परिस्थितीत याच मूल्यांची कास धरणाऱ्या या आदिम संस्कृतीचा संपन्न वारसा जोपासण्याची आणि अवलंबिण्याची गरज नाही का?

– डॉ. माहेश्वरी गावित

* * *

ध्यानयोगाला सेवायोगाने पूर्णत्व – लोकनिष्ठ अध्यात्म

‘माणूस हा बुद्धिनिष्ठ प्राणी आहे’ (Man is a rational animal), अशी प्रसिद्ध तत्त्वज्ञानी अ‍ॅरिस्टॉटल ह्याने माणसाची व्याख्या केली आहे. खाणे, पिणे आणि विणे ह्या क्रिया माणसाला आणि जनावराला समान आहेत. माणसाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याला बुद्धिमत्तेचे आणि स्वतंत्र इच्छाशक्तीचे वरदान लाभलेले आहे. त्यामुळे माणूस विचार करू शकतो आणि भावना व्यक्त करू शकतो. वैचारिकतेमुळे त्याने संस्कृती निर्माण केली आहे. हजारो वर्षांपासून जनावरे अस्तित्वात आहेत, परंतु त्यांच्या जीवन शैलीत फरक पडलेला नाही. उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत जे बदलत्या परिस्थितीशी आणि वातावरणाशी जुळवून घेऊ शकले नाहीत हे प्राणी काळाच्या उदरात नष्ट झाले. उलट, बुद्धिमत्तेचे वरदान लाभल्यामुळे उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत माणूस अधिकाधिक विकसित होत गेला असून, आज त्याने प्रगतीची नवनवी शिखरे गाठली आहेत.

देवाना मानवाला आपल्या प्रतिमेप्रमाणे उत्पन्न केले, स्त्री आणि पुरुष असे त्याने त्यांना निर्माण केले, अशी बायबलची शिकवण आहे. (बायबल, उत्पत्ती १:२७). प्राचीन असो वा अर्वाचीन, गुहेत राहणारा असो वा चंद्रावर भ्रमण करणारा असो, माणसाचे परमात्म्याशी अनन्यसाधारण नाते. बायबलमध्ये म्हटले आहे की आपण देवामध्ये

जगतो, वावरतो आणि असतो (We live, more and have our being in God. New Testament, Acts. 17:28) मानवाला देवाकडून जन्मजात प्रतिष्ठा मिळाली असून, देव आणि मानव ह्यांच्यात अनन्यसाधारण नाते-संबंध आहे. त्यामुळे जसे सूर्यफूल सूर्याकडे वळते आणि पाणी उतारावर धावते त्याप्रमाणे-माणसाचा देवाकडे ओढा आहे. देवाबरोबरचे हे नाते कधी विसरले जाते, कधी त्याकडे दुःखभोग पाहून काहीजण देवाचे अस्तित्व नाकारतात (नास्तिक), काहीजण देवाचा शोध घेतात परंतु त्यांना त्यात यश येत नाही (अज्ञेयवादी), मोहमायेत गुंतल्यामुळे काहींना परमेश्वराचा विसर पडतो.

असे असले तरी बहुतांश माणसे ईश्वरावर विश्वास ठेवतात आणि त्याचा शोध घेतात. महान तत्त्वज्ञानी संत ऑगस्टीन (इ.स. ३५४-४३०) प्रार्थना करतात, “हे देवा, तू परम आहेस, तुझा महान गौरव असो; तुझे सामर्थ्य अमर्याद व तुझे ज्ञान अगाध आहे. नश्वर असलेला, पापाने डागाळलेला व प्रसंगी गवनि उन्मत्त झालेला माणूस तुझे नामसंकीर्तन करू इच्छितो. तुझ्या निर्मितीचा क्षुल्लक अंश असलेला माणूस तुझे गुणगौरव गाऊ इच्छितो. तूच आम्हाला तुझी थोरवी गाण्यासाठी प्रवृत्त करतो कारण तू आम्हाला तुझ्यासाठी निर्माण केले असून आम्ही तुझ्यामध्ये विसावा पावेपर्यंत आमची मने अस्वस्थ आहेत.” जिथे जातो तिथे आपला सांगाती असलेला परमेश्वर साधाकचा माता, पिता आणि सखा, बंधू आहे. ज्ञान, कर्म आणि भक्ती या मार्गांचा अवलंब करून, भक्त परमेश्वराकडे पोहोचण्याचा प्रयत्न करित असतो. सर्वसामान्य भाविक भक्ती-मार्गाकडे आकृष्ट होतो. श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन या मार्गाने भक्त व्यक्त होत असतो. संत तुकारामांच्या वचनानुसार,

पराभक्ति हे शुद्ध तुम्ही जाणा ।

तुका म्हणे ऐसे कळो यावे या जना वो ॥

(तु.गा. १११)

काहीजण अनेक धर्मांत उपासतापास, तपश्चर्या, देहदंड अशा गोष्टी केल्या जातात. उपवासांमुळे वासनांचे शमन होते व त्यामुळे मनाचे उन्नयन होण्यास मदत होते. बर्नर्ड तिर्रेल या विचारवंताने म्हटले आहे, "When body feasts, Spirit fasts, and when body fasts, the Spirit feasts". जेव्हा देहाला दंड केला जातो, तेव्हा आत्मा आनंदित होतो आणि जेव्हा देहाचे चोचले पुरविले जातात तेव्हा आत्म्याला उपवास घडतो.

पुण्य जमा करण्यासाठी वाऱ्या आणि तीर्थयात्रा करण्याची पद्धत सर्वच धर्मांत आहे. दरवर्षी लाखो भाविक केदारनाथ, बद्रीनाथ, गंगोत्री आणि यमुनोत्री या चार धामांची यात्रा करतात. महाराष्ट्रात चंद्रभागेच्या तीरी आषाढी एकादशीला भक्तांचा महासागर उसळतो. गेली कित्येक शतके चालू असलेला हा परिपाठ म्हणजे जगातील एक आश्चर्यच मानावे लागेल. गेल्या काही वर्षांपासून शिर्डीच्या साईबाबांच्या दर्शनासाठी समाजातील सर्व थरांतील व सर्व वयांचे लोक पायी तीर्थयात्रा करित आहेत.

भारतीय पंचांगानुसार वर्षभर सण, सोहळे आणि उत्सव साजरे केले जातात. पूर्वी काही सोहळे विशिष्ट प्रांतापुरते मर्यादित होते. उदा. महाराष्ट्रात गणेशोत्सव, गुजरातमध्ये नवरात्र, बंगालमध्ये दुर्गापूजा, पंजाबमध्ये बैसाखी, उत्तरेमध्ये होलिकोत्सव इत्यादी. आता माध्यमांच्या प्रभावामुळे आणि कामधंद्यानिमित्ते लोकांचे होणारे स्थलांतर यामुळे सर्वच सणांचे, उत्सवांचे सार्वत्रिकीकरण, जागतिकीकरण (आणि व्यापारीकरणही) झाले आहे. धार्मिक प्रवृत्तीचा माणूस (Homo Religioso) विविध मार्गांनी आपल्या साधना-धर्माचा आविष्कार करित आहे. देवाला संतुष्ट करणे, आत्मबळ वाढविणे, पुण्य कमावणे हे साधना-धर्माचे उद्दिष्ट आहे आणि त्यात काही गैर नाही. पूजाप्रार्थना करणे हा एक मुलभूत मानवी हक्क आहे. मानवी हक्कांच्या सनदेमध्ये त्याचा अंतर्भावही करण्यात आला आहे.

साधना धर्म

‘धारणात धर्म इत्याह, धर्म धारयति प्रजा’, अशी आपल्याकडे धर्माची व्याख्या केलेली आहे. समाजाची धारणा करतो, बांधणी करतो तो धर्म. इंग्रजीत धर्मासाठी रिलीजन हा शब्द वापरला जातो. त्याचे मूळ Religare या लॅटीन शब्दात असून, माणसांना एकत्रितपणे जोडणे असा त्याचा अर्थ आहे. माणूस विचारशील प्राणी आहे, तसा तो समाज-प्रिय आहे. त्याची जडणघडण आणि वाढविकास समाजात होत असते. म्हणूनच जॉन डन हे कवी सांगतात, "No man is an island, entire of itself, every man is a piece of the continent, a part of the main." कुणीही मनुष्य एकटा नसतो आणि एकटा म्हणून तो जगू शकत नाही. विशाल गोफाचा तो एक धागा असतो.

परमेश्वराशी असलेले संबंध जपणे म्हणजे अध्यात्मिक असणे ही अध्यात्मिकतेची अपुरी व्याख्या आहे. केवळ स्वतःचे पारमार्थिक हित सांभाळले ही स्वार्थाचाच भाग असू शकतो. म्हणूनच सामाजिकता जपणे गरजेचे आहे. माणसाचे देवाशी Vertical नाते आहे. कवी केशवसुत त्याला ‘उंचावरची धाव’ म्हणतात. तसेच माणसाचे समाजाशी समांतर (Horizontal) नाते असते. हे दोन्ही आयाम माणसाचे वैशिष्ट्य आहे. समतोल व्यक्तिविकासासाठी हे दोन्ही आयाम जपावे लागतात. ते जणू माणसाचे दोन डोळे आहेत.

अध्यात्मिक आणि सामाजिकता

बायबलच्या जुन्या कराराच्या शिकवणीनुसार परमेश्वर नामरूपाच्या पलीकडील असून, त्याचे भक्तावर अपरंपार प्रेम आहे. तो भक्ताला रहस्यमयरित्या प्रकट होतो. आपले मनोगत त्याच्याकडे व्यक्त करतो. त्यासाठी तो स्वप्न, मेघ, अग्नी या माध्यमांचा वापर करतो. परमेश्वर एकमेव अद्वितीय आहे. त्यामुळे अनेक देवता भक्तीला स्थान नाही.

परमेश्वर निर्माता आहे, सर्व गोष्टींचे तो आदिस्थान आहे. त्यामुळे तो परम-भक्तीचा आणि निष्ठेचा विषय आहे. त्याचप्रमाणे देवाने माणसाला

(पुरुष-स्त्री) आपल्या प्रतिमेप्रमाणे निर्माण केले आहे. त्यामुळे प्रत्येक माणसाचे जीवन अमोल आहे. त्याला जन्मजात प्रतिष्ठा लाभली आहे. आईच्या उदरात असलेल्या गर्भाला आणि मरणोन्मुख असलेल्या वृद्धाला, श्रीमंताला आणि कंगालाला, निरोग्याला आणि रुग्णाला, स्त्री आणि पुरुषाला सारखीच प्रतिष्ठा लाभलेली आहे. त्यामुळे ईश्वरभक्तीप्रमाणे शेजारधर्मही महत्त्वाचा आहे. किंबहुना, माणसाची सेवा हा परमेश्वरावरील भक्ती व्यक्त करण्याचा सर्वोत्तम आणि सोपा मार्ग आहे, अशी बायबलची मुलभूत शिकवण आहे.

एकदा एक धर्मशास्त्री येशूकडे आले आणि त्याची परीक्षा पाहण्यासाठी प्रभूंना म्हणाला, “मला मोक्ष कसा प्राप्त होईल?”

प्रभू येशू उत्तम शिक्षक होते. चांगले शिक्षक शिष्याच्या प्रश्नाची सरळ उत्तरे देता, त्याच्याकडून उत्तर वदवीत असतात. येशूंनी त्याला प्रतिप्रश्न केला, “धर्मशास्त्रात काय लिहिले आहे? तुझ्या वाचनात काय आले आहे?”

त्याने उत्तर दिले, “एक भक्ता, तू परमेश्वराची संपूर्ण मनाने, संपूर्ण जिवाने, संपूर्ण शक्तीने व संपूर्ण बुद्धीने भक्ती कर आणि जशी स्वतःवर तशी आपल्या शेजाऱ्यावर प्रीती कर.”

येशूंनी त्याला सांगितले, “असे कर म्हणजे तुला मोक्ष मिळेल.”

परमेश्वराची भक्ती हे अध्यात्मिक जीवन-रथाचे एक चाक असून, शेजारप्रीती हे दुसरे चाक आहे. परमेश्वर अदृश्य आहे. माणूस हे त्याचे साकार झालेले पहिले रूप आहे. म्हणूनच परमेश्वराकडे जायचे असेल तर माणसाला वळसा घालूनच पुढे जाता येत नाही. देवाच्या मंदिरात जाणारी वाट शेजाऱ्याच्या आणि प्रसंगी शत्रूच्या घरातून जात असते.

प्रभू येशूंच्या शिकवणीनुसार अंध, अपंग, विकलांग, शोषित, पीडित, दलित, अनाथ, वृद्ध, विधवा, क्षुधित, तृषित, वंचित, गतिमंद, कुष्ठरोगी, मरणोन्मुख ही सारी देवाची सुंदर रूपे आहेत. त्यांच्यासाठी काळजात करुणेचे निर्झर पाझरणे, त्यांच्या सेवेसाठी हात शिवशिवणे

आणि त्याप्रमाणे कृती करणे हा भक्तांवर झालेला देवाचा खरा अनुग्रह आहे. पूर्वी देवाच्या प्राप्तीसाठी तपश्चर्या करण्याची पद्धत होती. तपश्चर्या पूर्ण झाली की साधकाला परमेश्वराचा साक्षात्कार घडत असे. अशा प्रकारच्या अनुभूतीसाठी अवश्य प्रयत्न करावेत. देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलग्याच्या तुटी । सर्व वेचावे सेपटी । प्राण तोही वेचावा ॥ असे संतांनी सांगितले आहे. तो उपदेश मौलिक आहे. परंतु, जीवनाचा समग्र अर्थ समजण्यासाठी त्याही पलीकडे गेले पाहिजे.

देवाचा साक्षात्कार घडतो, तसा वेदनाग्रस्त माणसाचा साक्षात्कार झाला पाहिजे. दुःखाने ग्रासलेल्या त्या माणसाचा सेवेचा नैवेद्य वाहता आला पाहिजे. भक्ती ही जशी सुळावरची पोळी आहे, तशीच आपद्ग्रस्तांची सेवा हीदेखील सुळीवरची पोळी आहे.

परमेश्वराचे ध्यान करण्यासाठी अवश्य डोळे मिटावेत, चित्तवृत्तींचा निरोध करावा, मनाचा निग्रह साधावा. मात्र ध्यान पूर्णत्वाला गेले आणि डोळे उघडले की गरजवंत माणसाचे दर्शन झाले पाहिजे. ध्यानयोगाला सेवायोगाने पूर्णत्व लाभत असते. जेव्हा सेवायोगापासून ध्यानयोग वेगळा केला जातो तेव्हा दांभिकपणाला ऊत येऊ शकतो.

प्रभू येशूचा परमशिष्य संत योहान सांगतो, “मी देवावर प्रीती करतो, असे म्हणून जो कोणी आपल्या बंधूचा द्वेष करील तर तो लबाड आहे कारण डोळ्यांसमोर असलेल्या आपल्या बंधूवर जो प्रीती करित नाही त्याला न पाहिलेल्या बंधूवर प्रीती करता येणे शक्य नाही.” संत योहान त्याच्या पलीकडे जाऊन म्हणतो, “जो कोणी आपल्या बंधूचा द्वेष करतो तो नर हिंसक आहे आणि कोणाही नरहिंसकाला सार्वकालिक जीवन (मोक्ष) मिळणे शक्य नाही” (नवा करार, संत योहानाचे पहिले पत्र).

नवा परमार्थ

भारतीय अध्यात्मपरंपरेत परसेवेला फार मोठे स्थान नाही. दुःखभोग हा ज्याच्या त्याच्या प्राक्तनाचा भाग आहे, पूर्व जन्मातील पापाचा तो

परिणाम आहे. त्यामुळे ज्याने त्याने माप भरावे, असा विचार मांडला जातो.

या पार्श्वभूमीवर संत तुकारामांची रंजल्यागांजल्यांबद्दल दिलेली शिकवण उल्लेखनीय आहे. तुकोबा म्हणतात,

“जे का रंजले गांजले । त्यांसि म्हणे जो आपुले ॥

तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेचि जाणावा ॥

मृदू सबाह्य नवनीत । तैसे सज्जनांचे चित्त ॥

ज्यांसि आपंगिता नाही । त्यांसि धरीजो हृदयी ॥

दया करणे जे पुत्रासि । तेचि दासा आणि दासी ॥

तुका म्हणजे सांगू किती । त्याचि भगवंताच्या मूर्ति ॥

संत तुकारामांच्या मते रंजल्यागांजल्यांची सेवा करणारी व्यक्ती साधुपदाला पोहोचलेली असते. किंबहुना ती देवाच्या जागी असते. पुत्र, कन्या आणि दास. दासी ह्यांच्यात तो भेदभाव करित नाही. दोघांना सारखीच वागणूक दिली जाते.

बायबलच्या शिकवणुकीनुसार, दुर्बलांची सेवा ही गोष्ट ऐच्छिक नाही, तो कुणाच्या छंदाचा किंवा आवडीनिवडीचा प्रश्न नसतो, तो श्रद्धेचा अविभाज्य भाग असतो. भुकेले, तहानलेले, उघडेवागडे, परकेपोरके, आजारी, बंदिवान ही आपलीच दृश्य रूपे आहेत. त्यांची सेवा ही आपलीच सेवा आहे. क्षुद्रतिक्षुद्रांसाठी जे केले जाते ते वास्तविक आपल्यासाठी केले जाते. त्यामुळेच अशी सेवा करणाऱ्यासाठी मोक्षाची दारे मोकळी होतील अशी शिकवण प्रभू येशूने दिली. तसेच कुणीही मनुष्य स्वतःच्या आत्मबळाने मोक्ष मिळवू शकत नाही. तो त्याच्यावर झालेला दैवी कृपा-प्रसाद आहे. मात्र, दुर्बलांकडे आणि गरजवंतांकडे दुर्लक्ष करून कुणीही अशा प्रकारच्या कृपेची अपेक्षा करू शकत नाही. जनसेवा ही ईश्वर-सेवेची पूर्वतयारी असते. अशी सेवा टाळणाऱ्यासाठी मोक्षाची दारे बंद होतात! (नवा करार, मत्तयचे शुभवर्तमान, अध्याय २५).

दुसरा मुद्दा म्हणजे वेदनाग्रस्त व्यक्ती ही केवळ सेवेचा विषय नाही किंवा मोक्षाकडे घेऊन जाणारे साधन नाही. ती साक्षात देवाचे रूप आहे. ही जाणीव केवळ अध्यात्मिक साक्षात्कारातूनच होऊ शकते. येथे अध्यात्म साधकाच्या मदतीला येत असते. उदाहरणार्थ, कुष्ठरोग्याच्या सडलेल्या जखमांनी मलमपट्टी करणे हे केवळ भूतदयेचे कृत्य नाही, तो परोपकार नाही, तर त्या विद्रूप व्यक्तीत दडलेल्या परमेश्वराचा केलेला तो शोध असतो. त्यामुळे एक व्यक्ती (Person) म्हणून आणि त्याचबरोबर देवाचे रूप तिची सेवा केली जाते.

ध्यानधारणा, चिंतनमनन, उपासतापास, तपश्चरण या सर्व गोष्टी साध्य नाहीत, तर साधन आहेत. गरजवंत आणि वेदनाग्रस्त माणसाच्या सेवेपर्यंत घेऊन जाणारी ती साधने आहेत.

अध्यात्मिकता आणि सेवा ह्यांची नाळ जुळविण्याचे कार्य चर्चतर्फे गेली दोन हजार वर्षे अखंडपणे सुरू आहे. जगन्माता करुणामयी मदर तेरेसा (१९१०-१९९७) ह्यांची सर्वांना ओळख आहे. ह्या आपल्या काळातील एक लिजंड होऊन गेल्या. एकदा कलकत्याहून दार्जिलिंगला तपसाधनेसाठी जात असताना, धावत्या गाडीच्या खडखडाटामध्ये त्यांना दैवी साक्षात्कार झाला. “अती गरीब आणि अती क्षुद्र ह्यांची सेवा ही येशूची सेवा आहे”, या बायबलमधील विचाराने त्यांना झपाटले. त्या अनुभवानंतर उच्चभ्रू लोरेटो हायस्कूलमधून बाहेर पडून त्यांनी कलकत्याच्या झोपडपट्टीत सेवा कार्याला प्रारंभ केला. त्यांना स्वयंसेविका मिळत गेल्या. हजारो स्वयंसेवक मदतीसाठी धावले. इवल्याशा रोपट्याचा आज वटवृक्ष झालेला आपण पाहात आहोत. कुष्ठरोगी, एड्सग्रस्त, मरणोन्मुख ह्यांच्या त्या प्रेमळ माता बनल्या. या सेवाकार्याला झोकून दिल्यानंतर त्या अधिकच प्रार्थनाशील बनल्या. ध्यानाचे बळ आणि दैवी कृपाप्रसाद पदरी असल्याशिवाय दीर्घकाळ सेवारत असणे कठीण आहे, अशी त्यांची भूमिका होती. त्या निक्षून सांगत असत, “आम्ही समाजसेविका नाही, विश्वाच्या अंतःकरणात वास करणाऱ्या आम्ही ध्यान-योगिनी आहेत.”

("We are not social workers, we are contemplatives right at the heart of the World"). मदरच्या आश्रमात सर्वजण दररोज सकाळी दोन तास ध्यान-प्रार्थना करतात. परमेश्वराचा शोध घेण्यासाठी अंतरातील ईश्वराचा शोध घेतल्याशिवाय बाहेर असलेल्या त्याच्या विद्रूप रूपांत आपल्याला त्या परमात्म्याचे दर्शन घेणे शक्य नाही अशी त्यांची धारणा होती.

एक तरुण नन एकदा एका अध्यात्मिक शिबिरासाठी गेली होती. परतल्यावर आपला अनुभव कथन करताना ती मदरला म्हणाली, “ध्यान करीत असताना मला प्रभू येशूचे दिव्य दर्शन घडले. मी खूप खूप आनंदी आहे.” मदरने तिचे अभिनंदन केले. त्या तिला म्हणाला, “मी उद्यापासून तुला कुष्ठरोग्यांच्या आश्रमात पाठविणार आहे. त्यांच्या सडलेल्या जखमांमध्ये तुला त्याच येशूचे दर्शन घडले की मला येऊन भेट....”

ती नन मदरना पुन्हा भेटली की नाही माहीत नाही, परंतु मदरने दिलेला संदेश स्पष्ट होता. ध्यानासाठी मिटलेले डोळे जेव्हा उघडले जातात, तेव्हा त्या उघड्या डोळ्यांना गरजवंत व्याधीग्रस्ताचे दर्शन घडते तेव्हा ध्यानाला पूर्णत्व प्राप्त होत असते. तसेच प्रार्थनेसाठी जोडलेले हात गरजूंना दान करण्यासाठी मोकळे होतात तेव्हा ती प्रार्थना फलदायी होते.

- फा. फ्रान्सिस दिब्रिटो

francis43@gmail.com

संत थॉमस चर्च, सांडोर,

वर्स (प) ४०१ २०१.

मानवी जीवन निसर्गतः अपरिहार्य संघनिष्ठ जीवन
आहे या सूत्रानुसार
'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ग्रंथाचे चिंतन
नवसमाज निर्मितीस उपयुक्त

मराठीत जो संतसाहित्याचा अभ्यास झाला आहे, तो मुख्यतः साहित्याच्या अभ्यासकांकडून विशेष स्वरूपात झाला आहे. प्रा. माटे, प्रा. गं. बा. सरदार, प्रा. वाळिंबे, प्रा. शं. दा. पेंडसे इ. हे सर्व साहित्याचे अभ्यासक होते. परंतु आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या शिस्तीत संतसाहित्याचा अभ्यास फारसा झालेला दिसत नाही. गुरुवर्य प्रा. सोनोपंत दांडेकर हे वारकरी सांप्रदायिक अभ्यासक होते तर राजवाडे इतिहासकार, डॉ. ग. अ. उलरी हे विदेशी अभ्यासक धार्मिक वृत्तीचे होते. परंतु संत साहित्याच्या अभ्यासकांना नवी दृष्टी देणारी आणि विज्ञानयुगातही त्या थोर संत प्रभृतींच्या शिकवणुकीचे वेगळे शाश्वत मूल्य दर्शविणारी असा तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास, 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या अपूर्व ग्रंथातून, संतसाहित्याचे अभ्यासक प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी प्रतिपादन केली आहे. प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी अध्यात्मज्ञान आणि धर्मविचारांची आधुनिक पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाच्या शिस्तीत चिकित्सा केली आहे. त्यातील कालोचित ग्राह्यांश दाखविला आहे. तसेच ग्राह्यअग्रह्य

बाबीही स्पष्ट केल्या आहेत हे त्यांना अभिनिवेशरहित, पण सरळ भाषेत केले आहे. या पद्धतीमुळे प्रतिपादनातील स्फोटकता जाणवत नाही.

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांची ही लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची नवी चिकित्सा मराठीतील संतसाहित्य समालोचनास अधिक डोळस बनवतील. त्यांचे अभिनिवेशविरहित संथ व शांत प्रतिपादन सर्वांनाच अंतर्मुख करून संतसाहित्याच्या गाभाच्यात घेऊन जाईल. प्रस्तुत ग्रंथ नवी दिशा दाखवित असून चिकित्सापूर्ण आहे. विश्वातील समग्र जीव आणि वस्तुमात्रांच्या अभ्यूद्य आणि कल्याणासाठी, श्रद्धा आणि प्रेम यांच्या विशेष अंगाने, मानवी जीवन समृद्ध होण्यासाठी निश्चितपणे 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या प्रक्रिया ग्रंथाचा उपयोग होईल असा विश्वास वाटतो. पारंपरिक दैवतकथाशास्त्र, गूढ व अद्भूत अशी अनुभूती, कृषीजीवन, विद्या, कला, संस्कृती, मानवी व्यवहार, धर्मदृष्टी अशा विविध अंगाने लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद, सप्रमाण सिद्ध करण्याचा प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे सरांचा प्रयत्न या ग्रंथातून यशस्वी झाला आहे. खरं तर श्रद्धा आणि चिकित्सा या दोन्हीचा समन्वय या ग्रंथाने साधला आहे. मानवी जीवन निसर्गतः अपरिहार्य संघनिष्ठ जीवन आहे. या सूत्रानुसार सदरच्या 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ग्रंथाचे चिंतन केले पाहिजे. आतापर्यंतच्या साहित्यनिर्मितीमध्ये असा विचार अद्यापि कोणीही केलेला नव्हता. परंतु डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या या ग्रंथाने समाजातील सर्व प्रकारचे वितंड व पाखांड विचार नाहीसे होऊन, नवसमाजनिर्मितीस मोठा हातभार लागेल यात शंका नाही.

पुणे विद्यापीठाच्या संत तुकाराम महाराज मराठी संस्कृती अध्यासनाच्यावतीने मी या ग्रंथाचे स्वागत करितो. वाचक, संशोधक, अभ्यासक यांनी या ग्रंथाचा आदरपूर्वक स्वीकार करावा, ही विज्ञापना.

महामंडलेश्वर डॉ. रामकृष्णदास महाराज लहवितकर
प्रमुख व प्राध्यापक

संत तुकाराम महाराज अध्यासन, पुणे विद्यापीठ.

* * *

अध्यात्माच्या क्षेत्रात एक नवे पाऊल

अध्यात्मविद्या ही सर्व विद्यांत श्रेष्ठ आहे हे भगवद्गीतेतील सूत्र आधारास घेऊन आमचे ज्येष्ठ स्नेही डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादा'ची केलेली मांडणी काहीशी गूढ आणि अद्भूत असली तरी अध्यात्माच्या क्षेत्रात एक नवे पाऊल आहे, असे माझ्यासारख्या अध्यात्माचा फारसा अभ्यास नसलेल्या माणसाला वाटणे स्वाभाविक आहे. गीतेचा अभ्यास करून 'समत्वम् अध्यात्मयोगः' असा मी माझ्यापुरता जो निष्कर्ष काढला आहे, तो चुकीचा नाही. याला समतेसाठी चळवळ करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचा संघर्ष अध्यात्मिक स्वरूपाचा होता या विधानाने पुष्टी मिळते- ही माझ्या दृष्टीने आनंदाची बाब आहे.

तथापि 'चातुर्वर्ण्य मया सृष्ट्य' असे जे गीतेत सांगितले आहे त्याची संगती कशी लावता येईल हे कळत नाही. कारण डॉ. बाबासाहेबांचा लढाच मुळी चातुर्वर्णाविरुद्ध होता.

वाङ्मय कला हे वेगळे साधन आहे असे प्रतिपादन करून त्या साधनांच्या साहाय्याने डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केलेली ही ग्रंथरचना वाचकांच्या दृष्टीने फार मोलाची आहे. कुटुंबसंस्था हा तसा समाजशास्त्राचा विषय. परंतु 'लोकनिष्ठ' पदामुळे या ग्रंथात झालेला उपन्यास एकविसाव्या शतकातील युवापिढीस मार्गदर्शक ठरेल असाच आहे. शिवाय

अध्यात्मवादाची व्याप्ती कशी व्यापक आहे हेही दिसून येते. तथापि 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी' भूमिकेला जन्मानुसार व व्यवसायानुसार जात मान्य नाही हे मान्य केले तरी 'आत्मिक गुणवत्ते'संबंधी अधिक विवेचन असल्याशिवाय हे समजून घ्यायला अवघड आहे.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा व्यासंग पानापानातून दृगोचर होतो. येथे विवेकानंदांच्या सोबती कांटची सहज उपस्थिती त्यांच्या व्यासंगाचा परिचय करून देते. असे असले तरी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादा'साठी आपले आयुष्य वेचणाऱ्या गांधी-विनोबांचे अ-दर्शन माझ्यासारख्याच्या मनाला खटकते, हे नम्रपणे मांडलेच पाहिजे असे वाटते. अलीकडच्या काळातील पांडुरंगशास्त्री आठवले किंवा फादर दिब्रिटो यांनी लोकनिष्ठ अध्यात्माचा खऱ्या अर्थाने केलेला विचार हा फार प्रभावी आणि व्यापक आहे. त्याशिवाय अध्यात्मिक 'बिरादरी'चे (हा शब्द मुद्दाम वापरला आहे) स्वप्न पूर्ण होणार नाही.

आजच्या जनमानसाचा प्रवाह लक्षात घेता प्रस्तुत ग्रंथाचा इंग्रजी अनुवाद होणे ही काळाची गरज म्हणून आवश्यक आहे.

मित्रवर्गाच्या विचार प्रवासाला हार्दिक शुभेच्छा !

- प्रो. एम. एस. बागवान

* * *

अध्यात्म हे लोकांसाठीच !

खरे तर प्राचार्य डॉ. सहस्रबुद्धे यांचा व माझा परिचय माझ्या 'ब्रह्मर्षि विश्वामित्र' या कादंबरीपासून आला आणि या परिचयाचे रूपांतर स्नेहात झाले. अध्यात्म हा विषय तसा सोपा नाही. परंतु याही विषयावर ते सहजपणे चर्चा करतात आणि त्या चर्चेला कुठेही अंधश्रद्धेची झालर नसते. 'अभंग पौर्णिमा' हा प्रयोगनिष्ठ साहित्यप्रकार डॉ. सहस्रबुद्धे सरांनी व आम्ही संयुक्तपणे राबविला आणि तो यशस्वी झाला. पण! ही मूळ कल्पना सरांचीच होती हे इथे नमूद केले पाहिजे.

त्यांचा 'लोकी अलौकिक श्री तुकाराम' हाही ग्रंथ नुकताच प्रकाशित झाला आहे. हा ग्रंथसुद्धा अत्यंत अभ्यासपूर्ण व जगद्गुरु श्री तुकाराम महाराजांच्या चरित्राची व तत्त्वज्ञानाची सहजसुंदर उकल करून दाखविणारा आहे. आणि आता सरांनी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा ग्रंथ लिहिला आहे. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा शब्द नवा वाटतो, पण तो नवा नाही तर अध्यात्म हे लोकांसाठी आहे. लोक नसतील तर अध्यात्म सांगणार कोणाला? 'वक्ता तो वक्ता नोहे । श्रोते नवीण' ही श्री संत माऊली ज्ञानोबारायांनी ज्ञानेश्वरीत सांगूनच ठेवले आहे. 'धर्मो धारयेते प्रजा ।' धर्म प्रजेचे धारण करतो. प्रजा-लोक नसतील तर तो धारण कोणाचे करणार? तसेच लोक नसतील तर अध्यात्म सांगणार कोणाला? म्हणून अध्यात्मिक साहित्य हेसुद्धा लोकसाहित्य आहे. एकदा तर आम्ही चर्चा

करत असता सर म्हणाले, 'महाराज वेद हेसुद्धा लोकसाहित्य आहे.' मोठे विशेष विधान वाटले मला. मी म्हणालो, 'वेद हे अपौरुषेय आहेत.' तेव्हा सर म्हणाले, 'अहो लोकसाहित्यसुद्धा अपौरुषेय आहे. कारण त्याचा कर्ताच दिसत नाही. त्यात त्या कर्त्याचे नाव नसते पण ते परंपरेने 'श्रुत' असते. श्रुति त्यालाच म्हणायचे. आणि वेद तरी कोणासाठी तर लोकांसाठीच ते वाङ्मय आहे.' मलाही हा विचार मोठा अद्भुत वाटला.

असो लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद या ग्रंथाच्या भूमिकेमध्ये लेखकाने 'लोक' हा या 'ब्रह्म'चा अधि-आत्मन स्वरूपातील नित्य स्वरूपाचा आविष्कार आहे हे नमूद करून 'ब्रह्मचे अनुभवन' म्हणजेच 'अध्यात्म' हा व्यक्तिगत पातळीवर आणि समूहगत पातळीवर चराचराने अनुभवण्याचा विषय आहे. 'एकोहं बहुस्यां प्रजायेय ।' असे या अनुभवाचे स्वरूप आहे हे सिद्ध केले आहे. हाच विचार श्रीसंत नामदेव महाराज सांगतात. 'एकले न कंठ वेचि । म्हणोनिया येणे । केली निर्माण चवदाही भुवने ॥' अध्यात्माची द्वारे सर्वांसाठी खुली आहेत. 'कर्मकांड, रुढीग्रस्तता, मिथ्या वितंड यामुळे भेदमूलकता निर्माण होऊन जीवन सर्वात्मक सहानुभूतीला पारखे होते' हा लेखकाचा विचार महत्त्वाचा आणि क्रांतीकारक वाटतो. मतभिन्नतेतील भेदमूलकतेपलीकडे जाऊन त्या मतांमधील सर्व व्यापकता सर्वासमोर आणणे आवश्यक वाटते हा खरा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा प्रयत्न आहे. आणि हाच प्रयत्न आपल्या सर्व संतांनी केला आहे. 'यारे यारे लहान थोर । याती भलते नारी नर । करावा विचार । नलगे चिंता कोणासी ।' ही श्री तुकाराम महाराजांचा विचारही तेच सांगतो. अध्यात्म हे लोकांसाठी आहे तर मग ते लोकभाषेत सांगितले गेले पाहिजे. कोणताही दृष्टांत हा उभयसंमत असावा लागतो म्हणजे मगच सिद्धांत कळतो.

'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या उल्लेख पहिलामध्ये लेखकाने अध्यात्माची व्याख्या आणि भूमिका विस्तृत स्वरूपात मांडली आहे. त्यासाठी त्यांनी भगवद्गीता-ज्ञानेश्वरी या ग्रंथातील श्लोक व ओव्यांचा प्रमाण म्हणून आधार दिला आहे. शिवाय योगी अरविंद, रवींद्रनाथ, डॉ.

सर्वपल्ली राधाकृष्णन्, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतीराव फुले, स्वामी विज्ञानानंद यांचेही विचार त्यांनी मांडले आहेत. त्यामुळे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद आणखी स्पष्ट झाला आहे आणि 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूतमात्रांची मिरासदारी आहे हे अतिशय महत्त्वाचे विधान त्यांनी केले आहे.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा प्राचीनतम आविष्कार, दैवते, दैवतकथा, दैवतकथाशास्त्र हा उल्लेख दुसरा अभ्यासपूर्ण आणि दैवतकथा व दैवतांचा कसा उद्गम विकास झाला व लोकांना त्याची आवश्यकता का वाटली? त्यात मिथक किती? खरे किती? याचीही मीमांसा त्यांनी जाता जाता केली आहे. एका ब्रह्माचेच हे अखिल विश्व आविष्कार आहे. 'जगामध्ये ब्रह्म दिसे उघडे।' हा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा विचार हेच सांगतो. किंवा 'प्रतिमा तो देव कैसा नोहे।' हा श्री संत तुकाराम महाराजांचा विचारही तोच आहे. या प्रकरणात उ. २ मध्ये दिव्य कुरआन या ग्रंथातील विचार मांडले आहेत. तसेच उ. २ मध्ये बायबल व गीतेतील विचार मांडून दैवत कथांचा प्रवास लोकबंधात्मक बांधणीसाठी लोकमध्ये श्रद्धापूर्वक कसा प्रवाहित झाला हे सिद्ध केले आहे.

गूढ अद्भूत अनुभूतींची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा म्हणजे ब्रह्म आणि ब्रह्मांडासंबंधाची नित्यानित्यतेची चर्चा वाचण्यासारखी आहे. सिद्धींचे प्रकार, अगदी छोट्या छोट्या सिद्धीचाही विचार या तिसऱ्या उल्लेखात आलेला आहे. चमत्कार, शकून-अपशकून अशा अनेक सूक्ष्म बाबींचा उहापोह लेखकाने केलेला आहे. यावरून त्यांच्या सखोल ज्ञानाची कल्पना येते.

ऋषीजीवन आणि कृषीजीवन यांचा समन्वय कसा होता आणि कसा असावयास पाहिजे. शेतीविषयक शासन अनेक धोरणे आखीत आहे. पण! शेतीमध्ये पाहिजे तेवढी सुधारणा दिसत नाही याचे कारण ऋषीसंस्कृती आणि कृषीसंस्कृती याचा समन्वय सध्या दिसत नाही. शेतकऱ्यांचे आणि शेतमजुरांचे प्रश्न नीट समजावून घेऊन त्यावर

अध्यात्मिक उपाय करण्याची आवश्यकता लोकनिष्ठ अध्यात्मिक दृष्टिकोनाची अपेक्षा आहे. व कृषीकेंद्रीत जीवनसरणी स्वीकारण्याचा संदेश लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका देते. हा अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत लेखकाने मांडला आहे व माझ्या मनाला तो अतिशय भावला आहे.

विद्या, कला, संस्कृती यांनाही अध्यात्मिक अधिष्ठान असते. किंबहुना अध्यात्मिक अधिष्ठान नसेल तर यांना महत्त्व उरणार नाही तर त्यांचे स्वरूप विद्रुप होईल आणि हल्ली तर तसेच दिसते आहे.

मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विनियोग होणे अपेक्षित आहे. तसे झाले तर 'न झाला प्रपंच आहे परब्रह्म।' हा श्री तुकोबारायांचा सिद्धांत खरा झाल्याशिवाय राहणार नाही. समदृष्टी आणि प्रेममूलक व्यवहारसारणी निर्माण होऊन मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही लेखकाने केलेली व्याख्या संतविचाराला अनुसरून आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाकाची धर्मदृष्टी आणि विचारसंहिता - माऊलीच्या पसायदानाच्या अनुषंगाने या ग्रंथाची सांगता होते आणि हे उचितच आहे.

तात्पर्य, सरांनी मांडलेले विचार हे सखोल, सिद्धांत्मक व संतविचारांचा 'मागोवा' घेत जाऊन 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' जुनाच असला तरी नव्याने मांडण्याची सरांची हातोटी विलक्षण आहे. ग्रंथाची भाषा प्रौढ व विद्वत्तापूर्ण असून शास्त्रीय परिभाषेतील वेगवेगळे शब्द आलेले आहेत. त्यामुळे हा ग्रंथ अभ्यासकांसाठी उपयुक्त झाला आहे. 'वाचे बरवे कवीत्व । कवीत्वी रसीकत्व । रसीकत्वी परतत्व । स्पर्शुं जैसा ॥' या माऊली ज्ञानोबारायांच्या उक्तीप्रमाणे या ग्रंथाला प्रासादिकत्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे मराठी रसिक, भाविक, चिकित्सक आदिकरून सर्वांच्या पसंतीस उतरेल यात शंका नाही.

- अशोकानंद महाराज कर्डिले

* * *

प्रत्येक अस्तित्वाने निरपेक्षप्रेम व सहानुभूती या सर्वात्मक भावनेने कार्यरत व्हावे हे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे सूत्र-

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ असा एक वेगळा पारिभाषिक शब्द तयार करून जुनी वेद, उपनिषद, भगवद्गीता व ज्ञानेश्वरीतील शिकवण नवीन माध्यम, भाषा व आधुनिक रूपातून देण्याचा प्रयत्न डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी केलेला आहे. त्यांच्या ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या पुस्तकात दाखवलेले आहे की मानवी विकास आणि कल्याण, श्रद्धा व प्रीतीशिवाय शक्य नाही. प्रत्येक अस्तित्वाने निरपेक्षप्रेम व सहानुभूती या सर्वात्मक भावनेने कार्यरत व्हावे.

ज्ञानाचा दृष्टिकोन व्यापक असावा. ज्ञानाचे रूपांतर ‘लोक’चे स्थैर्य, समाधान, कल्याण आणि जीवनात करावे. व्यापक ज्ञान म्हणजे ‘ब्रह्म’च्या अस्तित्वाचे सर्वसमावेशकतेचे ज्ञान. ब्रह्म हा सर्वविश्वव्यापी आहे. तो विश्वभरिता आहे. सर्व दृश्य, अदृश्य वस्तू व प्राणी त्याची विविध नामरूपे आहेत. सर्व दृश्य व अदृश्य अस्तित्वाचा ‘ब्रह्म’ स्वभाव ओळखण्याचा परिणाम म्हणजे चराचराविषयीची करुणा, निरपेक्ष प्रेम व सहानुभूती. हाच मानवी विकास व कल्याणाचा पाया आहे.

‘लोकनिष्ठ अध्यात्म’ समजून घेण्याचा व समजावून देण्याचा एक

चांगला प्रयत्न डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केलेला आहे. लेखकांच्या अभ्यासाप्रमाणे ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ याचा अर्थ, उद्देश व हेतु हाच आहे की, सर्वांगीण मानवी विकास आणि कल्याणासाठी अध्यात्म जरी पाया असला तरी श्रद्धा, एकता, प्रीती व आशा यांच्याशिवाय संसारमय जीवनाचं बांधकाम पूर्ण होत नाही. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी या पुस्तकामध्ये ‘लोकनिष्ठ अध्यात्म’ श्रद्धा, एकता, आशा व प्रीतीशिवाय रिकामं व अपूर्ण आहे हे दाखवून दिलेले आहे.

जर सामान्य लोकांनी विचारलं की, या संसाराच्या गोंधळाच्या सागरात कसं जगावं? तर त्याचं उत्तर ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या पुस्तकार डॉ. सहस्रबुद्धे देतात- आपण ज्ञानाची बोट किंवा जहाज असं बांधावं की पैलतीराकडे प्रवास करताना मी एकटाच नसून माझ्याबरोबर इतरही आहेत व त्यांच्यावर निरपेक्षप्रेम व सहानुभूती दाखवून मुक्ती-मोक्षाकडे पोहोचण्याचा प्रयत्न करावा.

मानवाने भौतिक विकास कितीही केला असली तरीही तो पंचभौतिक तत्वांवर अवलंबून आहे व ते अवलंबन त्याला अध्यात्माचे भान आणून देते, हे डॉ. अनिल समजावून देण्याचा प्रयत्न करतात. सर्वात श्रेष्ठ म्हणजे ब्रह्म, सत्तत्त्व, जगत्कारण, बाह्य सृष्टीच्या बुडाशी असलेले नित्य द्रव्य, परमात्मा आणि जिवाच्या रूपाने प्रकट होणारा तो त्याचाच भाव होय. हे अध्यात्म म्हणजे ब्रह्मचे अनुभवन. अध्यात्म समजून घेण्याचे विविध मार्ग आहेत.

जीवनाच्या शेवटी काय हा प्रश्न सामान्य लोकांनी विचारला तर डॉ. सहस्रबुद्धे म्हणतात की, शेवटी चराचराचे व जीवमात्रांचे जीवन केवलानंदलक्ष्यी व्हावे, म्हणजेच सार्वकालिक जीवन व मुक्ती-मोक्ष मिळवणे.

मानवाचे जीवन अध्यात्मप्रवण असावे. मानवी जीवनाच्या विविध व्यवस्था, व्यवहार, स्थापना व संस्था यांच्या स्थलकालपरिस्थितीच्या अंधपणातून बाहेर पडून विचार कसा करावा याबद्दल सहस्रबुद्धे विश्लेषण

करतात.

मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विनियोग याबद्दल डॉ. सहस्रबुद्धे यांच्या विचाराप्रमाणे अध्यात्म लोकांसाठी वाहिलेला व लोकांवर श्रद्धा ठेवणारा असावा. अध्यात्म जर लोकांमध्ये खिळलेला, बसलेला, त्यांच्या आत, बाहेर, वर, खाली व मध्ये राहाणारा नसेल तर तो अर्थहीन ठरतो.

कोणताही विचार संप्रदाय हा मानवी व्यवहाराच्या दृष्टीने अनुभवावा लागतो. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा उपयोग मानवी जीवन अधिक सुखकारक करण्यासाठी व मानवी व्यवहारात प्रेममुलक सहानुभूती आणण्यासाठी, बंधुता, समरसता, परस्पर स्नेहभाव इत्यादींसाठी उपयुक्त आहे, हे ठासून सांगण्याचा एक स्तुत्य प्रयास या पुस्तकात आढळतो.

ब्रह्म जर बाह्य सृष्टीच्या बुडाशी असलेले नित्य द्रव्य व परमात्मा आहे आणि जिवाच्या रूपाने प्रकट होणारे त्याचेच भाव आहेत, तर मग सर्व चराचर वीजमात्रांचे जीवन एक आहे. ब्रह्म विश्वभरिता आहे. त्याने सर्व प्रकारच्या सर्व विश्वांना व्यापलेलं आहे. म्हणून खऱ्या अर्थाने हे ब्रह्मांड एक असून ह्या ब्रह्मांडात जातिभेज, वैर, शत्रुत्व नसावं. ब्रह्मांडात ब्रह्मप्रीती (परमेश्वर प्रीती) व लोकप्रीती (शेजारप्रीती) असावी. ब्रह्मांडाच्या एकतेची जाणीव ठेवून प्रत्येक जीव एका महान अस्तित्वाचा भाग आहे हे समजून, प्रत्येकाचा प्रतिसाद व कार्य म्हणजे सर्वांच्या कल्याणासाठी व विकासासाठी झटावे. व हे कार्य करत असताना कसलीही अपेक्षा, इच्छा व स्वार्थबुद्धि नसावी. प्रत्येकाने सहानुभूतीपूर्वक निष्काम कर्म करावे.

परब्रह्म सर्वांच्या रूपात प्रकट झालेले आहे. सर्व दृश्य व अदृश्य अस्तित्त्व त्याचेच विविध नामरूप आहे. संस्कृती, जाती, भाषा, धर्म, देश, प्रदेश इत्यादी अनेक व निरनिराळे असले तरी सर्व अस्तित्त्व एक आहे. सर्वकाळचे सर्व लोक एक मानवता असून, एक मानवी कुटुंब आहे. मग जर सर्व लोक एक मानवी कुटुंब आहे तर मग दुष्टपणा, कपट, द्वेष, वैर, शत्रुत्व इत्यादी नष्ट करण्याचा प्रयत्न करून प्रेम वाढीस लागले

पाहिजे. प्रेमाबरोबर सहानुभूती, सर्वांचे कल्याण, स्वार्थनिरपेक्ष कर्म, परस्पर प्रेमभाव, मैत्रभाव वाढीस लागतील.

भगवद्गीतेची व ज्ञानेश्वरीमधील विविध मूल्ये डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी प्रसंगोचित व प्रस्तुतोचितरित्या मांडलेली आहे. जुनी शिकवण व मूल्ये यांची आज गरज आहे हे जाणून ती आधुनिक परिस्थितीला उपयोगी व लागू कशी पडू शकतील म्हणून डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी नवीन तत्त्वज्ञानाच्या भाषेतून व माध्यमातून सांगितलेली आहे.

पुस्तकाचे शीर्षक 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' फार आकर्षक आहे. खूप औत्सुक्य जागृत करणारं आहे. परंतु मांडणी क्लिष्ट असल्यामुळे व भाषा तत्त्वज्ञानाची असल्यामुळे सामान्य वाचकाला ती कंटाळवाणी ठरू शकते.

हे पुस्तक विद्वान, पंडित व संशोधन करणाऱ्यांसाठी जास्त योग्य वाटते. विषय सामान्य लोकांसाठी आहे परंतु त्यांना समजणं थोडंस कठीण जाईल. मी एकच सूचना देऊ इच्छितो डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी व ती म्हणजे 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हे पुस्तक सामान्य लोकांच्या भाषेत मांडावे. यासाठी त्यांनी याच पुस्तकाची दुसरी एक आवृत्ती सोप्या व सामान्य माणसाला कळेल अशा माध्यमातून छापवी लागेल.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे अभिनंदन व या पुस्तकातील सुंदर अशी शिकवण व मूल्ये सर्वत्र पसरावित हीच सदिच्छा!

– फा.डॉ. नेल्सन फलकाव, एस.डी.बी.

SALESIAN INSTITUTE OF PHILOGOPHY NASHIK

* * *

नैतिक जीवनाची परिणति अध्यात्मिक अनुभूतीत झाली पाहिजे

आमचे परमस्नेही प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचे लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती व लोकजीवन हे आवडीचे प्रांत आहेत. संत साहित्य आणि अध्यात्म हेही पण त्यांचे तितकेच आवडीचे प्रांत आहेत. अध्यात्माची लोकजीवनाची सांगड घालून त्यांनी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' नावाची नवीन संज्ञा निर्माण केली आहे. अध्यात्म हा मानवी जीवनातच नव्हे, तर समस्त सृष्टीमध्ये तो कसा व्याप्त आहे, हे सप्रमाण त्यांनी अभ्यासपूर्ण पद्धतीने निदर्शनास आणून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अनंतात सर्व द्वंद्वे विराम पावतात. म्हणून प्रज्ञेच्या अनुभवांतच बुद्धीचे ध्येय पूर्ण होते. अध्यात्मिक अनुभव आणि शास्त्रीय ज्ञान ही हातात हात घालून चालतील, तरच मनुष्याला जीवनरहस्याचे यथार्थ दर्शन होऊ शकेल. केवळ तर्काने मनुष्याला हे दर्शन होणार नाही.

द्वैताचा त्याग करणे व अनासक्त प्रेम वाढविणे हेच सर्व धर्मांचे सार आहे. मनुष्यत्व व देवत्व या दोन तटांना जोडणारा संसार हे सेतू आहे. जीवन हा एक यज्ञ आहे व तप, दान, सरलता, अहिंसा व सत्यवचन या त्या यज्ञाच्या दक्षिणा आहेत. 'सत्यापरता नाही धर्म'. सत्यानेच समाजाची धारणा होते.

उपनिषदातील ज्ञान म्हणजे ज्या श्रद्धेमुळे साधकाच्या जीवनात

आत्मशक्ती प्रकट होते ती श्रद्धा होय. निव्वळ कर्माने मुक्ती मिळणार नाही. आत्मप्राप्तीला चित्तशुद्धीची आवश्यकता आहे. आत्मानुभूतीतच शुद्ध जीवनाचे स्वातंत्र्य व आनंदही मिळू शकतात. धर्मश्रद्धा नीताचा पाया आहे. तिच्याशिवाय नैतिक आचरण करण्याला माणसाला स्फूर्ती किंवा धैर्य मिळणार नाही. जगात सर्वत्र संघर्ष, दुःख आणि अमंगलता दिसत असली, तरी जीवनाचे अंतिम स्वरूप मंगल व आनंदमय आहे असे वाटणे हीच धर्मश्रद्धा होय. नैतिक जीवनाची परिणति अध्यात्मिक अनुभूतीत झाली पाहिजे.

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी लिहिलेले 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' पुस्तक वाचले. मी स्वतः सूफी संतांच्या वाङ्मयाचा एक नम्र अभ्यासक असल्यामुळे मला हे पुस्तक आवडले. सूफी संत वाङ्मयाचे अधिष्ठानही 'अध्यात्म' आहे हे निराळे सांगण्याची गरज नाही. 'लोकनिष्ठ' ही 'अध्यात्मवादाचे' विशेषण असल्यामुळे अध्यात्मातील 'लौकिकता' आणि त्या विशेषणाचे विशेष्य 'अध्यात्मवाद' असल्यामुळे येणारी 'अलौकिकता' यांचा सुंदर मेळ येथे बसविलेला आहे. डॉ. सहस्रबुद्धे यांची लोकसाहित्य यात्रा अभ्यासाचे क्षेत्र लोकसाहित्य आहे हे सर्वज्ञात आहे. सेवानिवृत्तीनंतर त्यांनी अध्यात्माची पाऊलवाट चोखाळली. आत्मसाक्षात्काराच्या दृष्टीने त्यांनी घेतलेली झेप अद्भूत आणि गूढ आहे. त्यातूनच 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही भूतमात्रांची मिरासदारी आहे.' (उ. १ मध्ये) अशी व्यापक भूमिका ते घेऊ शकतात.

'दैवत कथा' हा लोकसाहित्याचा आणि अध्यात्मविद्येचा एक महत्त्वाचा अभ्यासनीय घटक आहे. डॉक्टर मजकुरांनी त्याचे केलेले विवेचन व विश्लेषण त्यांच्या व्यासंगाची साक्ष देणारी आहेत. ब्रह्म आणि ब्रह्मांड यांच्यातील संबंधाचा केलेले ऊहापोहही तेवढाच भारदस्त आहे. त्यातून 'जगन्मिथ्या'ला काहीसा छेद जातो का हे पाहिले पाहिजे. मिथ आणि मिथ्या यांच्यातील संबंधाचाही विचार येथे अपेक्षित आहे, असे वाटते.

‘ईश्वराच्या ठिकाणी अर्थात् श्रीकृष्णाच्या ठिकाणी’ हे उ. ३ मध्ये वरील विधान एक व्यापक विवेचनाचे संकोच करणारे आहे. ज्ञानेश्वरीमध्ये विश्वरूपदर्शनानंतर भांबावलेल्या अर्जुनाला ‘श्रीकृष्ण ही छाया आहे’ असे वर्णन आल्याचे स्मरते. तसेच ‘वांसासि जीर्णानि’ श्लोकावर केलेल्या भाष्यात ‘पुनर्जन्मा’च्या सिद्धान्ताचे घडणारे दर्शन विश्वातील सर्वच धर्मांना मान्य होण्यासारखे नाही आणि त्या अर्थाने ते सर्वधर्मवाचक किंवा विश्वात्मकही ठरत नाही. इकडे लक्ष वेधू इच्छितो. अशा प्रसंगी ताओ यांच्या विचाराचा मागोवा अधिक उपकारक ठरला असता.

अष्टसिद्धी प्राप्त योगी भगवंतच असतो, यातील रहस्योद्घाटन होणेही गरजेचे आहे. वैश्विक संतवाङ्मयात पर्यायाने अध्यात्मवादात या सर्वांचा निषेध आहे म्हणून ही गरज नमूद केली आहे एवढेच.

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांचा व्यासंग पाहिला की मती कुंठित होते. या व्यासंगाला जगाच्या कल्याणाची पार्श्वभूमी आहे.

अभिनंदन!

दि. १४ जुलै, २०१३

– डॉ. मुहम्मद आजम
अहमदनगर

* * *

तत्त्वज्ञान आणि लोकसाहित्य या क्षेत्रांत मोलाची भर घालणारा अभिनव विचारव्यूह – ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’

प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे हे लोकसाहित्य संशोधन क्षेत्रातील एक नामवंत संशोधक म्हणून सुपरिचित आहेत. या क्षेत्रात त्यांना नवनव्या संकल्पनांचे बीजारोपण केले आहे. उदा. – ‘लोकबंधाची संकल्पना’ विस्तारपूर्वक मांडली तसेच ‘लोकसाहित्य संशोधन पद्धती’ या ग्रंथरूपाने लो. सा. पद्धतीचा मूलगामी विचार मांडला. शिवाय ‘लोकसाहित्याच्या अभ्यासातील चकवे आणि उतारे’ या छोटेखानी ग्रंथात लोकसाहित्यासंबंधीच्या समज-गैरसमजांमुळे अभ्यासकांचा चकवा कसा होतो याचे सोदाहरण विवेचन केले आहे. शिवाय ललित लेखनातही त्यांनी आपला ठसा उमटवला आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी नव्याने सिद्ध केलेला ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ हा ग्रंथ अशाच एका नव्या विचारव्यूहाची मांडणी करणारा ग्रंथ आहे. या ग्रंथाने लोकसाहित्याकडे पाहण्याचा एक नवा दृष्टिकोन दिला आहे. लोकसाहित्य आणि इतिहास, समाज, संतसाहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य यासंबंधी विपुल लेखन झालेले आहे. पण लोकसाहित्यातील ‘लोकनिष्ठता’ आणि ‘अध्यात्म’ यांचा अनुबंध प्रथमच

या ग्रंथाच्या रूपाने उलगडला जातोय याची संशोधन क्षेत्रात गांभीर्यपूर्वक व अभ्यासपूर्वक नोंद घ्यायलाच हवी. यापूर्वी अध्यात्माच्या अंगाने लोकजीवन, दैवत आणि दैवतकथा यांचा विचार फारसा कुणी केलेला आढळत नाही.

आज सर्वसामान्याप्रमाणेच सुशिक्षित मंडळीसुद्धा 'अध्यात्मा'चा उच्चार होताच थोडेसे बिचकतात किंवा गोंधळलेले दिसतात. अध्यात्माचा संबंध ईश्वर, ब्रह्म, ब्रह्मांड, आत्मा, परमात्मा, परलोक यांच्याशी असल्यामुळे त्यांच्या अस्तित्वाची चर्चा दुर्बोध आणि अनाकलनीय वाटणे साहजिक आहे. अशा एका दुर्बोध आणि गहन विषयाची-विचारव्यूहाची मांडणी करण्याचे फार मोठे धाडस डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केले आहे, असेच म्हणावे लागेल व त्यासाठी ते अभिनंदनास पात्र आहेत.

अध्यात्म हे ईश्वर संकल्पनेशी जोडले गेले आहे. म्हणून अध्यात्माची गुंतागुंत आणि त्याचे अंतरंगस्वरूप उलगडून दाखवताना सहस्रबुद्धे यांनी ऋषीजन, विचारवंत, श्रेष्ठ समाजधुरिण यांच्या लोककल्याणप्रद कार्याशी त्याची सांगड घातलेले आहे यातच त्यांचे वेगळेपण आहे.

ग्रंथाच्या प्रारंभीच मांडलेल्या भूमिकेत लेखकानी 'लोकनिष्ठ'मधील 'लोक' शब्दाचे व्यापकत्व स्पष्ट केले आहे. 'लोक हा ब्रह्मचा अधि+आत्मन या स्वरूपातील नित्यस्वरूपाचा आविष्कार होय.' तसेच हा ग्रंथ लिहिण्यामागे 'लोकधुरिणांचे लक्ष वेधण्यासाठी 'ब्रह्माच्या अस्तित्वाकडे लक्ष वेधण्यासाठी' तसेच प्रत्येक अस्तित्त्वाने कार्यरत व्हावे' हे हेतू आहेत, असेही म्हटले आहे. प्रारंभीच 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची अगदी सुटसुटीत व्याख्या दिली आहे. ज्ञानाचा वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादच होय.'

लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विचार हा जीवनमूल्य म्हणूनच केला

आहे आणि समाजात बोकाळलेल्या कर्मकांड आणि रुढीग्रस्ततेला भेदण्यासाठी लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद या विचारव्यूहाची लेखकाला गरज भासते. विज्ञाननिष्ठेने मानवी जीवनात यांत्रिकता येऊ नये हा लेखकाचा आग्रह आहे. कोणत्यातरी वादाचे खंडन करण्यासाठी किंवा किंवा दोष दिग्दर्शनासाठी हा ग्रंथ लिहिला नाही, असेही लेखकाने आवर्जून नोंदविलेले आहे.

या ग्रंथासंबंधी, त्यातील विचारमांडणी संबंधीच्या माझ्या प्रतिक्रिया मी पुढीलप्रमाणे सूत्ररूपाने नोंदवित आहे.

(१) पहिल्याच उल्लेखामध्ये अध्यात्म या सनातन प्रश्नाचा विस्तारपूर्वक ऊहापोह केला आहे. भगवद्गीतेसह ज्ञानेश्वर, तुकाराम, अरविंद, स्वामी विवेकानंद, राधाकृष्णन, म. फुले अशा ज्ञानी विचारवंत आणि समाजधुरिणांचे विवेचन देऊन ब्रह्माची व्याख्या देऊन शेवटी ज्ञानेश्वरांच्या आणि तुकारामांच्या व्याख्या आकलनसुलभ व स्वीकारार्ह वाटतात. अध्यात्माचा सौंदर्यानुभवाशी असलेला संबंध स्पष्ट करून लेखकाने त्याचा आनंद सत्+चिंतन+आनंद=सत्चिदानंद अशा अनुभवाची अवस्था म्हणजे अध्यात्म होय, असेही म्हटले आहे. या ठिकाणी माझ्यासारख्या वाचकाचा प्रथमदर्शनी गोंधळ उडण्याची शक्यता आहे. कारण मूळातच 'ब्रह्म आणि अध्यात्म' हे दोन्ही विषय गूढ स्वरूपाचे, गुंतागुंतीचे, जटील वाटतात. "ब्रह्म आणि अध्यात्म या दोन गोष्टी नसून ब्रह्म हे केवळ ज्ञान आहे तर अध्यात्म हे पंचभौतिक ज्ञानप्रक्रियेत अखंड अनुभूत होणारे आहे. आविष्काररूप ब्रह्म होय." या वाक्याचे पुरेसे स्पष्टीकरण न झाल्यामुळे संदिग्धता जाणवते. कदाचित तत्त्वज्ञानाची हीच भाषा असल्यामुळे लेखकाचाही नाईलाज झाला असावा. तसेच उ. १ मध्ये वर विविध विचारप्रणालींची विस्तृत यादी दिली आहे तीही मला अनावश्यक वाटते.

(२) भौतिकवादी व बुद्धिप्रामाण्यवादी यांच्या मतांची चर्चा करताने ते मानवतावादी, स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेचीच मांडणी करताना दिसतात.

म्हणजे नास्तिकवादीसुद्धा लेखकाच्या मते अध्यात्मवादीच ठरतात. अध्यात्माची चर्चा करताने लेखकाचे लोकशी असलेले अनुसंधान कुठेही सुटलेले नाही. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाच्या वैचारिक व्यूहाच्या केंद्रस्थानी माणूस आणि त्याचा अस्तित्व आहे म्हणजेच ही संकल्पना माणूससापेक्ष आहे.

(३) 'दैवते आणि देवतकथा' या दुसऱ्या उल्लेखातील विवेचन लोकसाहित्याच्या अभ्यासाच्या दृष्टिकोनातून मला अतिशय महत्त्वाचे वाटते. मृत्यूचे भय आणि सुरक्षितता यातूनच दैवताची प्रेरणा स्फुटली आणि यातूनच देव मानणे माणसाचा स्वभावधर्म बनला. याची विस्ताराने चर्चा करून याचसंदर्भात 'दिव्यकथा' या संकल्पनेचा ऊहापोह करताना वि. के. बेडेकर, दुर्गा भागवत, मॅक्सम्यूलर यांच्या मतांचे अभ्यासपूर्ण संसंदर्भ स्पष्टीकरण आले आहे. ज्ञानेश्वरीतला दाखला देऊन प्रतिके, प्रतिमा, मंत्र, तंत्र, व्रते, पूजाअर्चा या सर्व कर्मकांडाचा आविष्कार लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाच्या भूमिकेतून झाले आहे व दैवते आणि विधिविधाने यांच्याद्वारे अध्यात्मापर्यंत पोचता येते असे म्हटले आहे. यासंदर्भात अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या दृष्टिकोनावरही, चळवळीवरही लेखकाने निर्भिडपणे टीका केली आहे- 'या चळवळीने फाजील विज्ञाननिष्ठा आणि अध्यात्मिक ज्ञानापासून समाजाला वंचित ठेवले.'

(४) 'दैवते आणि दैवतकथा' या प्रकरणाखालोखाल अत्यंत महत्त्वाचा विचार येतो तो कृषिसंस्कृतीचा. लोकसाहित्य आणि कृषिसंस्कृतीचाही अन्योन्य संबंध कृषिजीवनातील प्रत्येक घटकाला देवत्व बहाल केले गेले. जसे पाऊस, भूमी, पिके, प्रकाश, धान्यपूजा, रासपूजा, खळ्याची पूजा, खंडोबा, बिरोबाच्या यात्रा, नागपूजा, मृतांचे दैवतीकरण या सर्वांचा मुद्देसूद परामर्ष घेऊन लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा 'कृषि संस्कृती' हाच पाया आहे असा जो निष्कर्ष लेखकाने काढला आहे तो अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यादृष्टीने मला हे प्रकरण अतिशय महत्त्वाचे वाटते.

(५) विद्या, कला, संस्कृती तसेच वाङ्मयकला यांची लोकनिष्ठ

अध्यात्मवादी चर्चाही लेखकाने केली आहे ती अत्यंत व्यासंगपूर्ण असून, या सर्वांचा विनियोग चिरशांती, परमानंद, मानव कल्याण याकडेच व्हावा असे प्रतिपादिले आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकाही कलांच्या, कलाविष्कारांच्या केवळानंदासाठीच असते. उ. ५ मध्ये कला विषयाच्या ज्या परंपरं दिल्या आहेत त्या खूपच लांबल्या आहेत. त्यातील महत्त्वाच्या कलांचा निर्देश केला असता तरी चालले असते.

(६) लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विनियोग व्यवहारात कसा केला जावा याबद्दलची अपेक्षा व्यक्त करताना लेखकाने ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानाचा आधार घेऊन विश्वकल्याण, मानवकल्याण तसेच चराचर सृष्टीकडे समदृष्टीने पाहाण्याचा विचार अधोरेखित केला आहे.

(७) जात आणि जमात यांची चर्चा करताना लेखकाने असे विधान केले आहे की, सनातन धर्मधारणा, देवकल्पना, आर्य समाज, धर्मपरंपरा, रुढी, व्रते, सणोत्सव या सर्व गोष्टीसंबंधात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची भूमिका कोणती? (उ. ६ मध्ये) या प्रश्नाचे समर्पक उत्तर मिळत नाही.

(८) धर्म आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या बाबतीत लेखकाची मते अगदी सुस्पष्ट आणि वास्तवावर आधारलेली आहे. धर्म आणि धर्मनिष्ठ बाजूला सारून केवळ विज्ञाननिष्ठेचा, बुद्धिप्रामाण्यवादाचा गौरव लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाला अमान्य आहे व धर्माचा अर्थगर्भतेने घेतलेला खरा अर्थ 'मानव्य' हाच आहे, असे लेखकाचे जे प्रतिपादन आहे ते वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे आहे. या प्रकरणात स्वामी विवेकानंदांचा धर्मविषयक जो उतारा दिला आहे तो अत्यंत समर्पक वाटतो.

(९) या ग्रंथाच्या आठव्या उल्लेखात लेखकाने ज्ञानेश्वरांचे पसायदान हीच लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची विचारसंहिता आणि आचारसंहिता असल्याचे जे मत मांडले आहे ते अतिशय संयुक्तिक आहे. त्यांच्याच भाषेत ती 'विश्वकल्याणाची सनद' ही आहे, हीच भूमिका लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचीही आहे.

(१०) 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादलोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा लेखकाने मांडलेला विचारव्यूह निश्चितपणे एकदम अभिनव असून, तत्त्वज्ञान आणि लोकसाहित्याच्या क्षेत्रात मोलाची भर घालणारा आहे.

(११) या ग्रंथाचे संदर्भमूल्यही फार मोठे आहे. विशेषतः 'दैवते आणि देवतकथा' तसेच 'कृषिसंस्कृती आणि लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही प्रकरणे महत्त्वाची ठरतात.

(१२) मूळात अध्यात्मचिंतन व अध्यात्मविचाराचा वर्तमान मानवी जीवनात मोठ्या प्रमाणात अभाव जाणवतो याची कारणे वेगवेगळी असली तरी (जशी : विज्ञानयुगात ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल डळमळीतपणा, धर्मनिरपेक्षता इ.) अध्यात्म तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व आणि कार्य त्रिकालाबाधित असेच आहे.

(१३) या ग्रंथातील विचारव्यूहाच्या आकलनासाठी, दुर्बोधतेला सारण्यासाठी, वाचकांना आणि अभ्यासकांना स्वतःच्या बुद्धिमतेची आणि आकलनाची यत्ता उंचावून घेणे आवश्यक ठरते. जसे की, मर्दकरांची किंवा ग्रेसच्या कवितांचे आकलन होण्यासाठी रसिकांनीच आपली यत्ता उंचवावी लागते.

(१४) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा तत्त्वज्ञानाचा विषय असल्यामुळे भाषा ही त्याला अशीच समर्थ असणे क्रमप्राप्त आहे म्हणून दुर्बोध वाटू लागते, अनाकलनीय वाटणे साहजिक आहे. पण यामुळे या विषयाची (पर्यायाने या ग्रंथाची) मौलिकता तसूभरही कमी होत नाही.

(१५) या ग्रंथातील विचारव्यूहाचा, तत्त्वज्ञानाचा आवाका खूप मोठा असल्यामुळे मर्यादित स्वरूपात प्रतिक्रिया नोंदविणे अशक्य वाटते. अशा त्रोटक आणि संक्षिप्त प्रतिक्रिया नोंदविणे एक प्रकारे ग्रंथलेखकावरही अन्यायकारक ठरू शकतो.

- प्रा.डॉ. दिनकर कुलकर्णी

१८६०८१५४४४

* * *

हेगेल आणि मार्क्स या द्वंद्वावर मात करून त्याच्या पुढे जाण्याचा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' - हा पर्याय महत्त्वाचा !

डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे लिखित 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा प्रस्तुत ग्रंथ एक स्वतंत्र चिंतन असून, वैयक्तिक आणि सामाजिक जीवनास मार्गदर्शक ठरणारे तत्त्वज्ञानही आहे.

गेली काही वर्षे डॉ. सहस्रबुद्धे यांची स्वतःची लोकनिष्ठा वेगवेगळ्या प्रकारे व्यक्त होत असल्याचे मी स्वतः अनुभवले आहे. लोकसाहित्याचा अभ्यास हा त्याचा एक पैलू आहे, तर एका मोठ्या महाविद्यालयाच्या प्राचार्यपदाची धुरा यशस्वीपणे सांभाळणे ही त्यांची व्यावहारिक बाजू आहे. योगज्ञानादि वैयक्तिक मोक्षाचे मार्ग दूर ठेऊन वारकरी संप्रदायाच्या लोकनिष्ठ भक्तीच्या रंगात रंगणाऱ्या सहस्रबुद्धेंनी प्रस्तुत ग्रंथातून जणू आपल्या पायाभूत भूमिकेची सैद्धांतिक मांडणी केली आहे, असे म्हणायला हरकत नसावी.

सहस्रबुद्धे यांचे काम तसे सोपे नाही. मुळात अध्यात्ममार्गातील व्यक्ती अंतर्मुख आणि लोकसंस्थांशी संबद्ध व्यक्ती बहिर्मुख अशी जुनी समजूत आहे. अलिकडच्या काळात तर अध्यात्ममार्ग हा गूढवादी, अवैज्ञानिक असल्याचा आक्षेपही भौतिकवादी, पुरोगामी मंडळींकडून

घेतला जातो. अशा परिस्थितीत सहस्रबुद्धे यांचा हा उपक्रम धाडशीच म्हणावा लागेल.

या उपक्रमाचा भारताच्या वैचारिक इतिहासाशी संबंध असलेला संबंध स्पष्ट करणे मला आवश्यक वाटते. वेदोपनिषदांपासून प्रवाहित झालेल्या अध्यात्मविद्येचे आद्य शंकराचार्य हे शिखर मानले जाते. आत्मज्ञानाला त्याच्या तार्किक टोकापर्यंत नेऊन आचार्यांनी सर्व लौकिकच काय परंतु वैदिक व्यवहार सुद्धा माया अविद्येच्या क्षेत्रातील असल्याचे घोषित केले. स्वतः आचार्यांना अपेक्षित वा अभिप्रेत असो नसो, त्याचा एक परिणाम म्हणजे लोकव्यवहाराकडे पाहण्याची तुच्छताबुद्धी व उदासीनता बळावली हे नाकारता येणे अवघड आहे.

आचार्यांच्या मांडणीचा हा परिणाम लक्षात आल्याने विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात लोकमान्य टिळकांनी 'गीतारहस्य' लिहून लोकव्यवहाराची प्रतिष्ठा वाढवायचा उपक्रम केला. मात्र लोकमान्यांच्या बहिर्मुख अनुयायांना हे तत्त्वज्ञान नीट पेलले नाही. त्यांनी टिळकांचे विवेचन फक्त राजकारणापुरतेच सीमित केले आणि ते सुद्धा डावपेचांच्या संदर्भात. शंकराचार्यांच्या विरोधात प्रतिक्रियात्मक ग्रंथ लिहिताना लोकमान्यांनी बाह्य कर्माचरणाला महत्त्व देणे स्वाभाविक असले तरी त्याचा अर्थ या कर्माची अध्यात्मिक बैठक त्यांनी कमी महत्त्वाची मानली असे मात्र नाही. पण त्यांच्या अनुयायांच्याकडून सुटत चाललेल्या या बैठकीची पुनःस्थापना करण्याचे अवघड काम महात्मा गांधी करित होते. ते टिळकांच्या अनुयायांच्या लक्षात आले नाही व ते गांधींना विरोध करित राहिले.

मुद्दा असा आहे की, लोकांना व्यक्तिनिष्ठ अध्यात्मवाद आणि अध्यात्मविरहित लोकनिष्ठा या गोष्टी स्वाभाविक व सोयीच्या वाटतात. पहिल्या प्रकाराचे संन्यासी व साधक आपल्याला आपल्या देशात हवे तितके सापडतील. तर अलिकडच्या काळातील विविध प्रकारचे पुरोगामी चळवळे हे दुसऱ्या प्रकारचे उदाहरणे होत. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा

सहस्रबुद्धेचा पर्याय म्हणूनच महत्त्वाचा ठरतो.

याचा अर्थ असा मात्र नव्हे की या मार्गाचा अवलंब करणारे कोणी होऊनच गेले नाहीत. उलट मानवी संस्कृतीचा विकास याच मार्गाने झाला असल्याचे सहस्रबुद्धे दाखवून देतात. मुद्दा एवढाच आहे की हे आजपावेतो कोणी नीट निदर्शनास आणले नव्हते, त्याचे सैद्धांतिकरण तर दूरच राहिले. माझ्या समजुतीनुसार ही गोष्ट पहिल्यांदाच घडत आहे आणि त्याचे श्रेय कोणतीही खळखळ न करता सहस्रबुद्धेना द्यायलाच हवे.

सहस्रबुद्धे यांनी हे नेमके कसे साध्य केले याची थोडी चर्चा करण्यापूर्वी आणखी काही मुद्द्यांचा उल्लेख करणे आवश्यक वाटते. टोकाच्या अध्यात्मिक भूमिकेवर आरूढ झालेल्या शंकराचार्यांना एका बाजूने स्वतः लोकव्यवहार टाळता येत नव्हता. संन्यासी शंकराचार्य वैदिक धर्माच्या रक्षणाकरिता अखंड कर्मरत असल्याचे आढळून येतात. महाराष्ट्राचा प्रपंच मांडताना दिसतात. या तणावातून मुक्त होण्यासाठीच त्यांना मायावाद सांगावा लागला. मायावाद ही त्यांची अंतिम सैद्धांतिक भूमिका नसून विसंगतीचा परिहार करण्यासाठी वापरलेली एक क्लृप्ती आहे. इतकेच नव्हे तर ती त्यांनी बौद्धांकडून उचलली असे म्हणण्यास जागा आहे. खरे तर एक विवक्षित मर्यादेपर्यंत, या क्लृप्तीच्या आधारे ते लोकव्यवहाराचे समर्थनच करित होते. पण जसे टिळकांचे अनुयायी चकले तसेच शंकराचार्यांचेही चकलेच. त्यांनी त्या क्लृप्तीलाच मुख्य सिद्धांत बनवले! आचार्यांचा मायावाद आणि टिळकांची प्रतियोगी सहकारिता हे प्रधान सिद्धांत नव्हते.

शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा होऊ शकणारा विपर्यास लक्षात घेऊन ज्ञानेश्वरांनी चिदविलासाचा विचार मांडला. 'अवघाचि संसार सुखाचा करीन' हा कार्यक्रम किंवा पसायदानातील प्रार्थना मायावादावर उभे राहू शकत नाहीत. वारकरी संप्रदायाची लोकनिष्ठा व सामुदायिकता ज्ञानेश्वरांच्या पायावर उभी आहे हे विसरता कामा नये.

गीतेतील 'लोकसंग्रह' या शब्दावर विस्तृत भाष्य टिळकांच्या आधी ज्ञानेश्वरांनी केले. ते करताना त्यांनी लोकसंस्था रक्षणीय आहेत असेही सांगितले. आचार्यांच्या विचारातील अध्यात्मिक भरामुळे लोकांकडे दुर्लक्ष होता कामा नये ही ज्ञानेश्वरांची भूमिका होती. टिळकांनी लोकांवर जो भर दिला त्यातून अध्यात्माकडे दुर्लक्ष होण्याचा धोका निर्माण झाला तेव्हा गांधींनी पुन्हा एकदा अध्यात्माची स्थापना केली. पुढे गांधींचे निकटवर्ती समजली जाणारी मंडळी इतिहासाची पुनरावृत्ती करू लागली. राजकारणाकडे दुर्लक्ष करीत ते नको इतके अंतर्मुख झाले. नेहरूंनी अगदी जडवादी असल्याच्या पद्धतीने वागत तोल राखला. असे हे 'डायलेटिक्स' आहे. त्यात संघर्ष आहे तसाच समन्वय सुद्धा आहे.

डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी लिहिलेल्या या ग्रंथात संघर्ष आणि समन्वय यांचा ऐतिहासिक भाग टाळून ग्रंथाला जास्तीत जास्त सैद्धांतिक स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला गेला असल्याचे जाणवते. आणि अशा प्रकारची सैद्धांतिक चौकट खरोखरच आवश्यकच होती असे आजवरच्या इतिहासावरून म्हणता येते.

अर्थात सहस्रबुद्धेंची सैद्धांतिक चौकट पोकळ नाही हेही लक्षात घ्यायला हवे. मानवी समाजजीवनातील यातुविद्येपासून विज्ञानतंत्रज्ञानापर्यंतच्या विविध व्यवहारांच्या मागील अध्यात्मिक पदर उलगडून दाखवण्याचे काम त्यांनी सोदाहरण केलेले आहे. भौतिक पदरांच्या संदर्भात हे काम कार्ल मार्क्सने आधीच करून ठेवलेले आहे हे जाणकारांना ठाऊक आहे. मार्क्सच्या आधी हेगेलने केलेल्या अध्यात्मिक मांडणीविरुद्धची प्रतिक्रिया मार्क्सने दिली. सहस्रबुद्धे यांचा प्रयत्न हेगेल आणि मार्क्स या द्वंद्यावर मात करून त्यांच्या पुढे जाण्याचा आहे असे म्हणण्यात मला अतिशयोक्ती वाटत नाही.

सहस्रबुद्धेंच्या मांडणीमागील पक्के सूत्र आहे ते 'एकोऽहं बहुस्याम प्रजाजेय!' यातील 'एकोऽहं' हे अध्यात्म आहे व 'प्रजायेय' शब्दाने सर्व लोकव्यवहार सूचित होतो. बाकी तपशिल ग्रंथात पाहावा.

अर्थात डॉक्टरांची सर्वच मांडणी सर्वानाच मान्य होईल असे नाही. पण त्यांनी एक महत्त्वाची दिशा दर्शवली आहे यात संशय नाही. त्यांचे मनापासून अभिनंदन!

– सदानंद मोरे

तत्त्वज्ञान विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे-७

* * *

उल्लेख दहावा

उपसंहार तथा परिसंवादावरील समारोप भाष्य

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या ग्रंथाचे मंडन, त्यावरील लिखित स्वरूपातील प्रतिक्रिया, अभिप्राय आणि विचारमंथनात्मक भाष्य, स्वरूपातील परिसंवाद; त्यावरील भाष्य व उपसंहार; यातून ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ ही संकल्पना समोर येते.

‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद’ या संकल्पनेचे ग्रंथरूपाने प्रस्तुतीकरण करतांना यावर चर्चात्मक, अभिप्रायात्मक आणि प्रतिक्रियात्मक परिसंवाद लिखित स्वरूपात द्यावा अशी कल्पना; एकत्र विचारार्थ बसल्यावर स्नेही मुसा अलि बागवान यांनी मांडली आणि ती आम्ही लगेच स्वीकारली. त्यास अनुसरून परिसंवादात सहभागी होण्याचे आवाहन करण्यात आले. ज्यांना निमंत्रित केले त्या सर्वांनी औत्सुक्याने, गांभीर्याने परिसंवादात सहभागी होण्याचे ठरविले. विशिष्ट वेळेत ग्रंथ वाचून त्यावर विचारमंथनात्मक चर्चा, अभिप्रायात्मक आणि प्रतिक्रियात्मक लिखित स्वरूपातील भाष्य करावे, असे ठरले. त्याप्रमाणे आपापल्या क्षेत्रात अधिकारी असलेल्या विद्वान आणि विख्यात सुहृदांनी आपले लेखन पाठविले. यात पद्मश्री डॉ. यू. म. पठाण, पू.श्री. गोविंददेव गिरी

महाराज (श्री. किशोरजी व्यास), आकाशवाणी मुंबईचे सहाय्यक संचालक श्री. गोपाळ अवटी, पतितपावन संघटनेचे माजी अध्यक्ष चार्टर्ड अकॉउंटंट प्रा. एस. झेड देशमुख, मनोवैज्ञानिक अनघा घोष, पुणे विद्यापीठाच्या भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासनाचे अध्यक्ष डॉ. रावसाहेब कसबे, आदिवासी साहित्य आणि संस्कृतीच्या अभ्यासक संशोधक प्रा.डॉ. माहेश्वरी गावित, ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो, पुणे विद्यापीठाच्या श्री तुकाराम अध्यासनाचे अध्यक्ष ह.भ.प. महंत, महामंडलेश्वर विद्यावाचस्पती श्री.प्रा.डॉ. रामकृष्ण लहवितकर महाराज, स्टॅटिस्टिकचे प्राध्यापक, विचारवंत मुसा अलि बागवान, ह.भ.प.श्री. अशोकानंद महाराज कर्डिले, ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ संशोधक फादर डॉ. नेल्सन फलकाव, सुफी तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक संशोधक प्रा.डॉ. मुहम्मद आजम, लोकसाहित्य आणि संस्कृतीचे ज्येष्ठ अभ्यासक, संशोधक प्रा.डॉ. दिनकरराव कुलकर्णी आणि ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ, विचारवंत, संतसाहित्याचे गाढे अभ्यासक प्रा.डॉ. सदानंद मोरे यांचा समावेश आहे.

मानवी जीवनाचा इतिहास लाखो वर्षांचा आहे हे आता सर्वमान्य झाले आहे. हा इतिहास आणखी मागे अब्जावधी वर्षे नेता येईल. जीवमात्रातील जिवंतपणाची सह-अनुभूती, तसेच मन आणि भाषेचे निर्माण व विनियोग; या दोन संवेदना सर्व जीवमात्रांना, अस्तित्वाच्या चैतन्यमयी मूळ कारणापर्यंत घेऊन जातात. त्या मूळ कारणाचे अस्तित्व संवेदित करतात; तेही त्याच्याच अस्तित्वामुळे. त्या मूळ कारणाला परमात्मतत्त्व, ईश्वर, परमानंद, चैतन्यतत्त्व ही व अशी अनेक नावे ठेवली गेली आहेत. या मूल कारणाला ‘अध्यात्म’ किंवा पराशक्ती असेही म्हटले आहे. जीव आणि जड सृष्टीचा आविष्कार हे त्या मूळ कारणाचे जीवमात्रांस; त्यातही विशेषतः मानवास; पंचज्ञानेंद्रियांना अनुभूत होणारे अस्तित्व म्हणजेही ‘अध्यात्म’च होय. ही अध्यात्म अनुभूती सर्वांना येते. लोकधुरिण या अलौकिक अनुभूतीचे रूपांतर लोकनिष्ठे लोकव्यवहारात करण्याचे मार्गदर्शन करतात; त्यातून लोकजीवन संस्कारित होते. मानवाला

लिखित पुराव्यांसह ज्ञात असलेल्या पाच-दहा हजार वर्षांच्या काळातील धर्मग्रंथ, शास्त्रीय ग्रंथ आणि शास्त्रीय ग्रंथ आणि इतिहासग्रंथ यांच्या आधारे संपूर्ण अध्यात्मज्ञान प्रक्रियेची चिकित्सा करणे; माणसाने माणसावर अन्याय केल्यासारखे होईल. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूमिका किंवा दृष्टिकोन यासाठीच विचारात घेणे आवश्यक आहे. याच दृष्टीने 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही संकल्पना स्पष्ट करणारी तात्त्विक चर्चा ग्रंथरूपाने मांडण्याचा नम्र प्रयत्न केला आहे. ही या संकल्पनेविषयीच्या चर्चेची सुरुवात आहे. मात्र नव्याने मांडली जाणारी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही संकल्पना तशी नवी नाही. ऋषी, मुनी, तपस्वी, धर्मज्ञ, लोकधुरिण, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ, चिंतक, कवी, कलावंत यांनी वेळोवेळी या भूमिकेतूनच विचार प्रसूतीकरण केले आहे. ऋषी आणि संत यांनी ज्ञानोत्तर भक्तीचा अनुसरलेला मार्ग हा 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी' मार्गच होय. श्री प्रभू रामचंद्र, श्री धर्मराज, सम्राट चंद्रगुप्त व आर्य चाणक्य, सम्राट अशोक आणि अगदी अलिकडच्या काळात श्री शिवछत्रपती महाराज यांनी राजशकट चालवितांना लोकनिष्ठ अध्यात्माचे साक्षात उदाहरण घालून दिले आहे. अनेक चर्चकांनी 'अध्यात्म' विचाराला नवे आयाम मिळाले असे नमूद केले आहे ते केवळ आधुनिक काळातील संप्रभावस्थेच्या संदर्भात खरे म्हणता येईल. अलीकडील काळात भारतात श्री विवेकानंद, योगी अरविंदो, श्री साईनाथ महाराज, श्री गजानन महाराज, श्री अक्कलकोट स्वामी आदि सिद्ध योगी असूनही लोकांत राहून मार्गदर्शन करणारांनी, तसेच सती गोदावरी, रमाबाई रानडे, सावित्रीबाई फुले, मदर तेरेसा, साध्वी ऋतंभरा आदि मातांनी, म. जोतीराव फुले, विठ्ठल रामजी शिंदे, लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी, सरहद गांधी खान अब्दुल गफारखान, श्री विनोबा भावे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्री. मा. स. गोळवलकर, साने गुरुजी, वीर सावरकर, योगगुरु रामदेवबाबा अशा अनेकांनी या स्वरूपाचे विचार व्यक्त केले आहेत व तसा व्यवहार केला आहे. सेवाकार्य करणाऱ्या स्नेहालय (नगर), आनंदवन (वरोडा) यासारख्या

संस्था हा या विचाराचा वस्तुपाठ होय.

या परिसंवादांमुळे नव्याने मांडलेल्या 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या संकल्पनेला बळ तर मिळालेच, परंतु ती संकल्पना अधिक स्पष्ट होण्यास मदत झाली. सर्वांच्या ऋणात राहाणेच मी पसंत करीन.

काही मुद्यांवर उपसंहारात्मक भाष्य येथे करण्याचा प्रयत्न आहे. एकप्रकारे परिसंवादावर उत्तरादाखल केलेले समारोपात्मक भाष्य असे या चर्चेचे स्वरूप आहे.

१. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' नवी पारिभाषिक शब्दयोजना-

'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' अशी शब्दयोजना करून संकल्पना मांडली आहे. 'अध्यात्म' हा शब्द, अध्यात्म, ज्ञान, चैतन्य, परमात्मतत्त्व, केवलानंद, परब्रह्म या अर्थाने विविध भाषांत व भारतीय परंपरेत वापरला आहे. तसाच तो 'अध्यात्मशास्त्र' या अर्थानेही वापरला आहे. या 'अध्यात्म' शब्दास 'वाद' असा शब्द जोडून वेगळा शब्द निर्माण करण्याचे कारण आहे की, अध्यात्माचा अर्थात ज्ञानाचा परमात्मतत्त्वाच्या ज्ञानाचा) विनियोग, उपयोजन संघप्रवृत्तीने जगणाऱ्या माणसाने करण्याचा प्रयत्न सनातनपणे केला आहे. त्यातूनच माणसाची वैश्विक आणि भूतमात्रांसह सहानुभूतीपूर्वक, त्याग, समर्पण, प्रेम आणि श्रद्धा यांसह जगण्याची सनातन परंपरा निर्माण झाली आहे. वैश्विक मानवी जीवनसारणीचा अधिकाधिक सामंजस्याने विचार करतांना 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूमिका अत्यंत आवश्यक आहे. पोथीनिष्ठा, कर्मठपणा आणि त्यातून निर्माण झालेली सामूहिक पृथगात्मता निवारण्यासाठी या भूमिकेचा स्वीकार स्वाभाविक ठरतो. ही वैश्विक मानव्याची, अध्यात्मिक भूमिका माणसाच्या आरंभबिंदूपासून; सतत, प्रत्येक माणसाच्या मनात, समग्र भूतमात्रासंबंधी आहेच. तेच तर त्यांच्यातील माणूसपण आहे! स्थलकालपरिस्थितीपरत्वे; सारणीच्या तपशीलात्मक वेगळेपणाने आणि प्रसूतीकरणातील आकलन मर्यादेनुसार; समूह किंवा लोकसारणी, धर्म, पंथ, संस्कृती तयार होतात इतकेच. वैश्विक विचार करतांना या

पृथगात्मतेतील अभिनिवेश गळून पडण्यासाठी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' ही भूमिका, विचार हा मानवी जीवनसारणीचे गृहितक स्वरूपात, मुलभूत तत्त्व म्हणून स्वीकारणे आवश्यक आहे.

२. ज्ञानाच्या, श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक उपयोजनविचारातून सारणी विचार-

ज्ञान विनियोग प्रक्रिया समजून घेणे, 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' भूमिकेच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. संघजीवन ही माणसाची मुलभूत प्रवृत्ती आहे. संघजीवनात जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात, सर्व क्षेत्रांना ज्ञानात्मकतेने एकत्रित अनुभवण्याच्या प्रक्रियेत; लोकधुरिण कार्यरत असतात. व्यक्तीला आणि व्यक्तिव्यक्ति मिळून निर्माण झालेल्या 'लोक' यांना; समग्र सृष्टीचलनाच्या, आपापल्या परीने अनुभूती येतात. त्या त्या क्षेत्रातील धुरिण त्या अनुभूतीचा तत्त्वगर्भ समजून घेऊन; प्राप्त परिस्थितीत 'लोक'साठी अधिक उपयुक्त प्रकाराने विनियोग करण्यासाठी; संस्कारित आणि साधनस्वरूप आकार देऊन; लोकमनात प्रेरित करतात. म्हणजेच ज्ञानाचा लोकनिष्ठेने श्रद्धा व प्रेमपूर्वक विनियोग करण्याचा प्रयत्न करतात. या प्रक्रियेतूनच सारणी, संस्कृती, धर्म, पंथ, मार्ग आदि प्रकारे समूहसारणी निर्माण होतात. धुरिणांकडून हे कार्य होणे आणि 'लोक'कडून ते अवलंबित करीत त्यांच्या परंपरा निर्माण होणे; हे संघप्रवृत्तीचे व्यवच्छेदक आहे. हे लक्षात घेतले तर; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचे गर्भतत्त्व; या प्रक्रियेचे गर्भतत्त्व आहे हे लक्षात येईल.

३. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' आणि सनातन सांस्कृतिक सारणी-

'सनातन' या शब्दाचा अर्थ 'संतत नूतन' असा आम्ही घेत आहोत. सृष्टीचे अढळ सौंदर्य तिच्या 'संतत नूतन' अर्थात वर्तमानात नाविन्यपूर्ण आविष्कारात असते; तरी ते आरंभबिंदूपासून अनंतपणे आविष्कृत होतच आहे. मानवी संस्कृती ही मानवाच्या आरंभबिंदूपासून सतत नाविन्यपूर्णतेने प्रकट होत आहे. यात घरेदारे, कपडेलत्ते, खाणेपिणे, वर्तन पद्धती, उपचार पद्धती, भाषिक व्यवहार पद्धती, मानवाच्या वैश्विक

अभिसरमातून सतत स्थलकालपरिस्थिती सापेक्षतेने बदलासह प्रकट होत असतात. हे संस्कृतीचे सनातनपण होय. यात मानव्य संवेदना मात्र नित्य, केवल स्वरूपात अंतःप्रवाहित असते. जीवमात्रातील आणि वस्तुमात्रांतील चैतन्यतत्त्वाची संवेदना नित्यच असते. या संवेदनेमुळे मनात दृढ असलेली 'अध्यात्म' संवेदना एकात्मता नित्य असते. त्यामुळेच साधने, माध्यमे बदलली तरी तत्त्व तीच असतात. संपूर्ण विश्वाविष्कार म्हणजेच 'अध्यात्म', सर्वांच्या अस्तित्वाचा समदृष्टीने विचार, म्हणूनच धारणात्मक व्यवहार करताना; सर्व बदलांसह अत्यंत संयतशीलतेने, सर्वांच्या अस्तित्वाचा हक्क अबाधित राखण्याचा प्रयत्न करीत; श्रद्धा आणि प्रेममूलकतेने जगणे. असे जगण्यासाठी बदलत्या सांस्कृतिक पर्यावरणात व्यष्टि आणि समष्टीच्या मन, भावना, संवेदना, सृष्टी आणि मानवाचे परस्पर संबंध यांचे समदृष्टीमूलक भान ठेवून; लौकिक वर्तनात्मक उपाय योजणे आवश्यक असते. बदल हा मानवी जीवनसारणीचा अविभाज्य गुणधर्म आहे. हा बदल 'नित्य' असणाऱ्या चैतन्यतत्त्वाशी जोडून व्यवहार करणे म्हणजे माणुसकीचा व्यवहार होय. सर्वांविषयी प्रेम आणि सेवाभाव हे या माणुसकीचे दृश्य व्यवहाररूप होय.

४. देहधर्म आणि मनोधर्म संदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका-

जीवमात्रांचा विचार देहधर्म आणि मनोधर्म यांशी संदर्भात करणे अपरिहार्य ठरते. आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन (काम) हे जीवमात्रांचे मुलभूत देहिक विकार होत. जन्माला येणे, वाढणे, प्रजनन करणे आणि मरून जाणे हे या देहाचे चलन होय. हे विकार आणि चलन यांची संवेदना देह व मनाचे ठिकाणी होते. जिवंतपण, सृष्टीआविष्कार, परस्परसंबंध, सौंदर्यभावना, आनंदप्रदता यांचे मूलकारण म्हणजे आत्मतत्त्व होय. याची संवेदना मनाचे ठिकाणी होते. मनोधर्म म्हणजे मनाचे चलन, देहिनियंत्रित आणि आत्मनियंत्रित असे हे घडते, हे खरे; तथापि सर्व जीवमात्रांचे सूक्ष्मनिरीक्षण केले; तर जिवंतपण आहे म्हणूनच 'मन'

नावाचे संवेदन आहे. त्यामुळे मन हे आत्मनचे इंद्रिय असल्याने आत्मनू नियंत्रित वागण्याचा मन आटोकाट प्रयत्न करते. मात्र भौतिकात, जडसृष्टीत ते देहभावाधिन होऊन वावरते. प्रसंगी ते वहावत जाते हेही लक्षात येते. जेव्हा ते आत्मन केंद्रित वागते तेव्हा ते सर्वात्मक, कल्याणात्मक, आनंदप्रद अनुभव घेत, देत वावरते. उदा. - एखादी वाघीण एखाद्या शेळीच्या पिलाला दूध पाजते. एव्हढ्या वैश्विक एकात्म संवेदनेने ते वर्तन घडते. तेच देहाच्या अधिन वागू लागले की सर्वसृष्टी ही केवळ माझ्यासाठी निर्माण झाली आहे असे मानून ते ओरबडून खाऊ लागते. नर आणि मादी एव्हढ्याच भेद त्याचे ठिकाणी राहतो आणि अहंकारी, सत्तांध स्वरूपात वर्तन घडते. सर्व प्राणीमात्रांबरोबर, माणसाचेही तसेच आहे का? माणसाचे वेगळेपण जाणवते, तो निसर्गप्रेरणांनी वर्तन करत असतांना देखील मन आत्मनचे केंद्रीत ठेवून; वर्तन करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा या प्रकारच्या वर्तनाची जीवनसारणी लोकनिष्ठपणाने करण्यात धुरिण पुढाकार घेतात. यांतूनच धर्म, मार्ग, नीती, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आदि व्यवस्था निर्माण झाल्या आहेत. सर्व सृष्टीचे, चराचराचे ज्ञान मिळवून तसेच मूळ चैतन्यतत्त्वापर्यंत जाऊन त्या ज्ञानाचा श्रद्धापूर्वक आणि जीवमात्र आणि विशेषतः मनुष्यमात्र यांच्या विषयीच्या प्रेमाने कळवळ्याने त्या ज्ञानाचा विनियोग करण्याचा प्रयत्न मानवी मन करते. हेच तर लोकनिष्ठ अध्यात्माचे लोकसारणीतील प्रकटन असते. समूहभावनेने, संघमनाने समग्र जीवमात्रांच्या दृष्टीने देहिक आणि मानसिक चलनाला नियंत्रित करून; संयम सेवा आणि प्रेम यासह व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न करणे ही मनोधारणा कार्यान्वित असते. देव अथवा चैतन्यतत्त्व याचाच विश्व हा आविष्कार आहे. आपण त्यातीलच एक; सर्व घटकांप्रमाणे एक अंश आहोत. सर्वांना अस्तित्व भोगण्याचा समान हक्क आहे; हा मनोधर्म येथे कार्यान्वित असतो. लोकधुरिणाला वैयक्तिक पातळीवर परमात्मन किंवा सर्वाभूती चैतन्याची आलेली अनुभूती; प्रत्येक घटकाला थोड्याफार फरकाने संवेदित झालेली असतेच. त्यामुळे

लोकधुरिणाने आपली अलौकिक अनुभूती अथवा सर्वोच्च ज्ञान सारणीमध्ये साधने किंवा व्यवहाराच्या माध्यमातून विनियोगित करण्याचा खटाटोप केला; तर तो त्याचा एकट्याचा खटाटोप राहात नाही तो 'लोक'चा होतो. म्हणूनच गुरु आणि अनुयायी, धुरिण आणि समाज एकात्मतेने व्यवहार करताना दिसतात. मार्क्स यांचा समतेचा विचार असला काय किंवा भगवान महावीरांचा जितेंद्रियत्वाचा विचार असला काय; भगवान गौतम बुद्धांचा अहिंसा आणि सत्याचा विचार असला काय किंवा महात्मा जोतीराव फुल्यांचा निर्मिकाच्या समदृष्टीचा विचार असला काय, म. गांधींचा सेवेचा व पू. विनोबांचा हृदयपरिवर्तनाचा विचार असला काय, तो विचार सर्वांना स्वीकार्य ठरतो. कारण अंततो गत्वा, त्यात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका समाविष्ट असते. 'मन करा रे प्रसन्न । सर्व सिद्धींचे कारण ॥' असे श्रीसंत तुकोबाराय म्हणतात; तेव्हा त्यांना मन आत्मनूच्या स्वाधीन करित; निर्विकल्प, निष्काम कर्म अपेक्षित असते. ती आदर्श भूमिका सर्वांना स्वीकार्य ठरते. तशा प्रकारे जास्तीत जास्त व्यवहार करणे म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी व्यवहार होय. श्री संत ज्ञानेश्वरांनी खलपुरुषांच्या मनातील खलत्व जावो आणि भूतमात्र परस्परांशी प्रेममूलकतेने वागो ही अपेक्षा व्यवहाराच्या बाबतीतच लोकनिष्ठेने केली आहे. धुरिणांना, लोकोत्तरांना समत्वाची आलेली दिव्यानुभूती सारणीत वर्तन आणि साधनांच्या माध्यमातून आणण्याची ही त्यांची 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' विचार-भूमिका असते, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

५. राजसत्ता, अर्थसत्ता, न्यायसत्ता आणि धर्मसत्ता संदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका-

भारतीय परंपरेत त्रिगुणात्मकतेचा विचार केला आहे. 'सत्व', 'रज', आणि 'तम' गुणांचा विचार केला आहे. 'सत्व' गुणाचा संबंध थेट 'अध्यात्म' या अस्तित्वाशी, आविष्काराशी आणि संवेदनशील आहे. वैश्विक अस्तित्वाविषयी समत्व, निःस्वार्थ प्रेम, निष्काम कर्मपरता,

सेवात्मकता, संयतशीलता, सौंदर्यात्मकता आणि समावेशकता यासह सत्वगुण देहधर्म आणि मनोधर्मातून आविष्कृत होतो. परमतत्त्वाचे स्वरूप म्हणजे सत्व गुण होय. त्यामुळे न्यायसत्ता या सत्वगुणाने परिप्लुत असावी व न्यायाचा व्यवहार सर्वकल्याणप्रद, निरपेक्ष, लोकसद्देहेतुक आणि सर्वसमत्वदृष्टीने व्हावा, अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची भूमिका असते. वैश्विक पातळीवर, सामान्यतत्त्व, जात, धर्म, पंथ, स्तर, वर्ग, भेदरहिततेने म्हणजे समत्वाने आणि समग्र लोकच्या सर्वांगी कल्याणाच्या दृष्टीने न्याय व्हावा अशी ही भूमिका असते. कायद्याचे मसुदे आणि निवाड्याची अपेक्षा, या स्वरूपाची असते. या तऱ्हेने निरपेक्ष, कल्याणकारी आणि लोकनिष्ठसमत्वाने न्याय होण्यासाठी, न्यायासाठी न्याय किंवा न्यायासाठी व्यक्ति असा विचार न करता समग्र समत्व, कल्याण आणि लोकधारणा यांच्यासाठी न्याय अशी श्रद्धा, प्रेम आणि ज्ञान हे लक्ष्य ठेऊन न्यायप्रक्रिया अपेक्षित असते.

‘रज’ आणि ‘तम’ गुणाचा प्रभाव नेहमीच राजसत्ता आणि अर्थसत्ता यांच्यावर दिसून येतो. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि या तिहींच्या दृष्टीने वैश्विक पातळीवर राजसत्ता आणि अर्थसत्तेचा व्यवहार घडतांना; त्या त्या अवस्थेतील व्यवस्था आणि प्रतिष्ठा अपेक्षित असते. तथापि ही व्यवस्था आणि प्रतिष्ठा व्यवहारात आणतांना सत्तांधता, शोषकता, साम्राज्यवादी आक्रमकता यांचा प्रादुर्भाव नेहमीच घडतो. त्यामुळे सत्प्रवृत्ती, (सत्वगुणात्मकता) अध्यात्म, लोककल्याण यांचा विसर पडण्याची शक्यताच अधिक असते. म्हणूनच या दोन्ही व्यवहारात सहभागी धुरिणांवर, व्यक्तींवर, त्यांच्या नीतींवर, प्रवृत्तींवर, ‘सत्व’गुणाचा अर्थात न्यायव्यवस्थेचा आणि धर्मधारणांचा अंकुश आवश्यक असतो अशी लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची भूमिका आहे.

‘धर्म’ या संकल्पनेमध्ये ज्ञानात्मक बाजूही सत्वगुणयुक्त असते. परंतु धर्माची ही सत्वगुणयुक्त ज्ञानात्मक बाजू लोकसारणीमध्ये संक्रमित करावयाची असते. त्यामुळे धर्माला कर्मात्मक किंवा व्यवहारात्मक असे

दुसरे अंग असते. तेथेच दैनंदिन लोकव्यवहार, उपासना, जीवन साफल्य याविषयी धारणात्मक सूत्रे धर्मातर्गत प्रसृत केलेली असतात. खाणेपिणे, कपडेलत्ता, निवासस्थाने, कर्मव्यवहार (स्थाने), मानवांचे-स्त्रीपुरुषांचे संबंध आणि गावगाड्यातील अथवा राजकीय, आर्थिक, सामाजिक संदर्भ, उपासनामार्गातील संबंध व कर्मे, विविध साधने या संबंधी ही धारणा सूत्रे असतात. त्यात ‘रज’ आणि ‘तम’ गुणात्मकतेने अतिरिक्त कर्मठपणा, शोषण या गोष्टी येतात. शोषकांचा वर्गही तयार होतो. अध्यात्मिक आणि लौकिक या दोन्ही स्तरावर स्वार्थांधता येऊन बाधा पोचते. ‘धर्म’ संकल्पनेतील रुढीग्रस्तता, अतिरिक्त कर्मठपणा आणि त्यातून कुटुंब, समाज, पर्यावरण, वैश्विक मानवी जीवन, यांवर हानीकारक परिणाम होण्याची शक्यता असते. व्यवस्था, स्थैर्य, एकजिनसीपणा आणि कौटुंबिक, सामाजिक आणि राजकीय, आर्थिक आणि भौतिक साधनसुविधा या दृष्टीने व्यवस्था आवश्यक असतेच. मात्र त्यात सत्वगुणाचा अंकुश सर्व सूत्रांवर असला पाहिजे. धर्माच्या ज्ञानात्मक अंगामुळे माणसाच्या जगण्याला धर आलेला असतो. धर्माशिवाय मानवी समूहाचे एकात्म स्वरूप शक्य नाही. तसेच त्याच्या सांस्कृतिक जीवनाला आकारही येणे शक्य नाही. अध्यात्मज्ञानाने याच्या या एकात्मस्वरूपाला परमआधार प्राप्त असतो. तोच त्याच्या जीवनसाफल्याला अर्थ भरतो. म्हणूनच धर्माच्या कर्मकांडावर धर्माच्या ज्ञानात्मक अंगाचा सतत अंकुश हवाच. या अंकुशासह समग्र मानवी जीवनाला प्रभावित करण्याची क्षमता असलेल्या राजसत्ता आणि अर्थसत्तेवरही धर्माचा ज्ञानात्मक अंकुश असला पाहिजे. अस्तिक्यभाव हा अशाप्रकारे अंकुश ठेवू शकतो. म्हणून धर्माने प्रदान केलेला श्रद्धापूर्ण अस्तिक्यभाव हा मानवी जीवनप्रणालीचा कणा होऊन बसला आहे, त्यात गैर नाही. श्रद्धापूर्ण अस्तिक्यभावाला साधनशुचिता ‘सत्वगुण’युक्त मनोवृत्ती अभिप्रेत आहे. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका धर्म नाकारत नाही तर धर्माच्या कर्मकांडात्मकतेत आलेली अतिरिक्त रुढीग्रस्तता, अंधविश्वास, अंधानुकरण, ढोंगीपणा

यांना विरोध करते.

६. प्राचीन भारतीय शास्त्रे, योगविज्ञान आणि आधुनिक शास्त्रे यासंबंधातील 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी' भूमिका-

सर्वच प्रकारची शास्त्रे ही संशोधनपूर्वक शक्तींचे आणि साधनांचे शोधन आणि प्रस्थापन करण्याची प्रक्रिया करित असतात. प्राचीन शास्त्रे आणि योगविज्ञान यांच्या समोर प्रयोगासाठीचे पहिले आणि हक्काचे साधन म्हणजे मन, आत्मन् (जिवंतपण) आणि शरीर हे होय. या साधनाला प्राप्त शक्तींच्या सहाय्याने; अभ्यासपूर्वक, त्याच शक्ती विकसित करून; माणसाने मनाने व शरीराने, सूर्य, वायू, पृथ्वी, पाणी यांना आपल्या मनाप्रमाणे, गरजेप्रमाणे आणि वैश्विक कल्याणाच्या दृष्टीने वापरण्याची, उपयोजण्याची तंत्रे; तीच मन, आत्मन् आणि शरीररूपी साधने विकसित करून केली. निसर्गातील पशुपक्ष्यांच्या हालचाली, भाषा आणि सृष्टीचे चलन यांच्याकडून संपूर्ण सृष्टी आपल्यासाठीच निर्माण केली असल्याची भावना त्याने करून घेतली. सृष्टीकर्त्यास आत्मसात करणे आणि सृष्टीचा मानवकेंद्रीततेने उपभोग घेणे यासाठी त्याने सृष्टीतील वस्तुमात्र, जीवमात्र यांचा सर्वतोपरी साधन म्हणून वापर केला. परंतु या वापरामध्ये प्राचीन शास्त्रांची एक अध्यात्मिक दृष्टी होती. ती म्हणजे जीव आणि वस्तुमात्र आपल्याप्रमाणेच त्या परमेश्वराचाच आविष्कार आहेत. प्रत्येक घटक हा त्या ईश्वरीशक्तीने प्रकटला आहे. म्हणूनच त्याने आपल्या शास्त्रमार्गात या सर्व सृष्टीतील गोष्टींना देवत्व बहाल करून; कृतज्ञभावासह त्यांचे व्यवस्थापन केले. कृषिव्यवस्थापन आणि प्राणीव्यवस्थापन परंपरा या कृतज्ञभावासह उत्पन्न झाल्या. त्यामुळेच परमार्थाचा लोकनिष्ठेने विनियोग झाला, हे लक्षात येते. प्राचीनशास्त्रे मानसिक आणि शारीरिक पातळीवर सत्यतेच्या कसोटीवर पारखून व्यवस्थापित करण्यात आली आहेत. तंत्र उपासना, सिद्धी या सर्व गोष्टी मानवाने अभ्यासातून सिद्ध केल्या आहेत. प्रतिकांतून केवलत्वाकडे जाण्याचा हा मनोवैज्ञानिक मार्ग पर्यावरण, प्राणीजीवन आणि मानवी जीवन या सर्वांना एकत्रित श्रद्धापूर्वक,

प्रेममूलकतेने सेवा, भक्तीने अवलंबिता येणारा ज्ञानमार्ग होय. मूलकारण परमात्मतत्त्व अनुभूतीसह लौकिक व्यवहार करण्याचा हा मार्ग होता. हे लक्षात घेणे आवश्यकच आहे. परमात्मतत्त्वाच्या संदर्भात व्यष्टी आणि समष्टीच्या उद्घारासाठी यज्ञ, यंत्र, मंत्र, तंत्र, समाधी, ध्यानयोग, सिद्धी आदि गोष्टींचा विचार करताना योगविज्ञानाने मन, आत्मन् आणि देह या साधनांचा आज कल्पना करता येणार नाही. एवढा विकास शास्त्र स्वरूपात केला आणि केवळ भूतमात्राच्या कल्याणासाठी त्याचा उपयोग करण्याची एक समृद्ध परंपरा निर्माण केली हे लक्षात घेऊन; प्राचीन योगशास्त्राचा, लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका, शास्त्र म्हणून पुरस्कार करते. आणि वर्तमानातील केवळ बुद्धिनिष्ठ विचार प्रक्रियेने त्याकडे अंधविश्वास म्हणून उपेक्षेने पाहता कामा नये असे सुचविते. आधुनिक भौतिकशास्त्रांचा मानवी मनाशी आणि भावनांशी अजिबात संबंध नाही. या शास्त्रांचा विकास केवळ बुद्धिनिष्ठेने सुरू आहे आणि त्यातून नवनवी विपूल साधने निर्माण होत आहेत. लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका या शास्त्रांचा पूर्ण स्वीकार करते. मात्र शास्त्रीय संशोधनाचे ध्येय संपूर्ण लोक आणि लोकव्यवस्था यांचे सामाजिक, मानसिक आणि शारीरिक कल्याण असे असावे. साधनांच्या गर्दीत कुटुंबव्यवस्था, समाजव्यवस्था, आस्तिक्यबुद्धी अबाधित राहिल; अशाप्रकारे आधुनिक विज्ञानाचा विनियोग प्रबोधनपूर्वक होणे आवश्यक आहे. आधुनिक विज्ञानावर आधारित कृषीविकास, पर्यावरण संरक्षण आणि सांस्कृतिक संरक्षण होणे लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिकेला अभिप्रेत आहे. ज्ञानविज्ञान साधनेचे केंद्र; मानवांचे, जीवमात्रांचे आणि या दोहोंना जीवविणाच्या पर्यावरणाचे संरक्षण आणि कल्याण हे असले पाहिजे.

७. विविध सारणी संदर्भात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची भूमिका-

विविध समूह, जात, जमात, पंथ, मार्ग, मतानुसार, धर्म यानुसार सारणी अस्तित्वात असतात व अस्तित्वात येतात. परंतु या सारणीचा अतिरेकी कर्मठपणा लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका स्वीकारित नाही.

स्थलकालपरिस्थितीच्या मर्यादित विशिष्ट सारणी उपयुक्त वाटत असल्या तरी; वैश्विक भूतमात्रांच्या दृष्टीने अतिरेकी कर्मठपणातून; लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी भूमिका, सारणी अनुसरण करणाऱ्यांना; व्यापक वैश्विक लोककल्याणाचे परिमाण प्राप्त होण्याची अपेक्षा करते. वैश्विक भूतमात्रांच्या कल्याणाच्या विचारातच विश्वआविष्काराचे मूळ दडले आहे. वैश्विक भूमिकेच्या दृष्टीने 'अध्यात्म' विचाराची सर्वव्यापक भूमिका उपयुक्त आहे. म्हणूनच श्रीसंत ज्ञानेश्वरांचे 'पसायदान' ही 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या विचार व्यूहाची संहिता आहे असे विधान केले आहे.

८. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या भूमिकेचे मंडन-

'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' या भूमिकेचे मंडन करताना 'ज्ञानाचा, वैश्विक जीव आणि वस्तुमात्रांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने, श्रद्धा आणि प्रेमपूर्वक विनियोग करून; मानवी विकास आणि कल्याण साधण्याचा विचार म्हणजे लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद होय' अशी स्पष्ट भूमिका स्वीकारली आहे. 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' संकल्पना, 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा प्राचीनतम आविष्कार-दैवतकथा-दैवतकथाशास्त्र', 'गूढाद्भूत अनुभूतींची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा', 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा कृषीजीवनातील विनियोग', 'विद्या, कला संस्कृतीची लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी चिकित्सा', 'मानवी व्यवहारात लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाचा विनियोग', 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी धर्मदृष्टी' आणि 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची 'विचार संहिता' अशा आठ उल्लेखातून सूत्रात्मक चर्चा केली आहे. सुरुवातीला ग्रंथलेखनाची भूमिका मांडली आहे. आठ उल्लेखांवर आधारित 'अभिप्राय प्रतिक्रिया आणि विचार मंथनात्मक लिखित परिसंवाद' यांसाठी आलेल्या लिखित भाष्यांचे संग्रहण नवव्या उल्लेखात केले आहे. दहाव्या आणि शेवटच्या या उल्लेखात परिसंवादातील चर्चेवर भाष्य आणि संकल्पना स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे संकल्पना मंडन हा पूर्वपक्ष आणि परिसंवाद व त्यावरील संकल्पना स्पष्ट करणारी चर्चा असा उत्तरपक्ष; अशा स्वरूपात हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे.

यामुळे 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' हा अध्यात्मविषयक विशिष्ट भूमिका घेणारा ग्रंथ नव्याने समोर आला आहे. त्यातील संकल्पना सर्व स्तरांवर समजावून घेतली जाईल असा विश्वास वाटतो.

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ग्रंथावरील लिखित परिसंवादातील निवडक अभिप्राय

* 'अध्यात्माचा एक नवा आयाम'

पद्मश्री डॉ. यू. म. पठाण.

* विश्वकल्याणाच्या व लोकसेवेच्या भारतीय धारणेला नगरचे सुविख्यात विद्वान डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' असे नाव दिले व मोठ्या अध्यवसायाने हा विचार बौद्धिक भूमिकेतून मांडला.

श्री स्वामी गोविंददेव गिरी (श्री किशोरजी व्यास)

* ध्यानयोगाला सेवायोगाने पूर्णत्व लाभते, सामाजिकता जपणे महत्त्वाचे. माणसाचे देवाशी नाते आहे तसेच समाजाशी समांतर नाते असते. ते जणू माणसाचे दोन डोळे आहेत.

फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो

* अखिल प्राणीमात्रांच्या सर्वांगीण विकासाच्या व कल्याणाच्या मूळ स्रोताकडे व चिरंतनत्वाकडे पाहण्याची चिंतनगर्भ नवी दृष्टी- 'लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद' खरेतर एकूणच मानवी जीवन संस्कृतीचे मूलस्रोत आणि लोकनिष्ठ अध्यात्मवादाची जपणूक करणाऱ्या आदिमांचा प्रवाह हाच मूळ आणि खऱ्या अर्थाने विकसित समभाव वृत्तीने चराचरातील घटकांकडे बघणारा असा आहे.

प्रा.डॉ. माहेश्वरी गावित

* मानवाचे जीवन अध्यात्मप्रवण असावे. मानवी जीवनाच्या विविध व्यवस्था, व्यवहार, स्थापना व संस्था यांच्या स्थलकालपरिस्थितीच्या अंधपणातून बाहेर पडून विचार कसा करावा याबद्दल सहस्रबुद्धे विश्लेषण करतात.

फा.डॉ. नेल्सन फलकाव, एस.डी.बी.

* अनंतात सर्व द्वंद्वे विराम पावतात. म्हणून प्रज्ञेच्या अनुभवांतच बुद्धीचे ध्येय पूर्ण होते. केवळ तकाने मनुष्याला हे दर्शन होणार नाही. डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद ही भूतमात्रांची मिरासदारी आहे अशी व्यापक भूमिका घेतली आहे.

सूफी तत्त्वज्ञ डॉ. मुहम्मद आजम

* लोकांना व्यक्तिनिष्ठ अध्यात्मवाद आणि अध्यात्मविरहित लोकनिष्ठा या गोष्टी स्वाभाविक व सोयीच्या वाटतात. पहिल्या प्रकारचे संन्यासी व साधक आपल्याला आपल्या देशात हवे तितके सापडतील. तर अलिकडच्या काळातील विविध प्रकारचे पुरोगामी चळवळे हे दुसऱ्या प्रकारची उदाहरणे होत. लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद हा सहस्रबुद्धेचा पर्याय म्हणूनच महत्त्वाचा ठरतो.

डॉ. सदानंद मोरे

लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद या ग्रंथावर अभिनव पद्धतीने लिखित स्वरूपात परिसंवाद घेण्यात आला व त्यातून लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद या ग्रंथाच्या वैचारिक व्यूहावर मंथन घडले व त्यातून सैद्धांतिक मांडणी अधिक स्पष्ट व पुष्ट झाली. या परिसंवादात पद्मश्री डॉ. यू. म. पठाण, पू.श्री. गोविंददेव गिरी महाराज (श्री. किशोरजी व्यास), आकाशवाणी मुंबईचे सहाय्यक संचालक श्री. गोपाळ अवटी, पतितपावन संघटनेचे माजी अध्यक्ष चार्टर्ड अकौंटंट प्रा. एस. झेड देशमुख, मनोवैज्ञानिक अनघा घोष, पुणे विद्यापीठाच्या भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासनाचे अध्यक्ष डॉ. रावसाहेब कसबे, आदिवासी साहित्य आणि संस्कृतीच्या अभ्यासक संशोधक प्रा.डॉ. माहेश्वरी गावित, ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ फादर फ्रान्सिस दिब्रिटो, पुणे विद्यापीठाच्या श्री तुकाराम अध्यासनाचे अध्यक्ष ह.भ.प. महंत, महामंडलेश्वर विद्यावाचस्पती श्री.प्रा.डॉ. रामकृष्ण लहवितकर महाराज, स्टॅटिस्टिकचे प्राध्यापक, विचारवंत मुसा अलि बागवान, ह.भ.प.श्री. अशोकानंद महाराज कर्डिले, ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ संशोधक फादर डॉ. नेल्सन फलकाव, सुफी तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक संशोधक प्रा.डॉ. मुहम्मद आजम, लोकसाहित्य आणि संस्कृतीचे ज्येष्ठ अभ्यासक, संशोधक प्रा.डॉ. दिनकरराव कुलकर्णी आणि ज्येष्ठ तत्त्वज्ञ, विचारवंत, संतसाहित्याचे गाढे अभ्यासक प्रा.डॉ. सदानंद मोरे यांचा समावेश आहे.